

Роман Пастушенко

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ

**Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Астон
2018

УДК 94(075.3)

П19

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 31.05. 2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.

Пастушенко Р. Я.

П19 Вступ до історії : підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти. —
Тернопіль : Астон, 2018. — 272 с. : іл.

ISBN 978-966-308-716-0

Підручник «Вступ до історії» для 5 класу закладів загальної середньої освіти містить навчальний матеріал відповідно до чинної програми.

Навчальні тексти та завдання сприяють формуванню в учнів уяву про історію як галузь людських знань, розвиткові у школярів інтересу до предмету, створюють передумови для формування у них наскрізних і предметних компетентностей.

Для учнів, учителів, батьків.

УДК 94(075.3)

ISBN 978-966-308-716-0

© Пастушенко Р. Я., 2018.

© ТзОВ «Видавництво Астон», 2018.

Зміст

Слово від автора	4
Вступ. ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ	
§ 1. Історія — наука про Людину	7
§ 2. Як і що досліджують українські історики?	11
Тема 1. ВІДЛІК ЧАСУ В ІСТОРІЇ	
§ 3. Історія — наука про зміни	19
§ 4. Історичний час	26
§ 5. Культурно-історичні епохи	33
Тема 2. ДЕ ВІДБУВАЄТЬСЯ ІСТОРІЯ	
§ 6. Історичний простір	43
§ 7. Україна на мапах упродовж історії	52
§ 8. Історичні землі України	66
Тема 3. ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ	
§ 9. Різновиди історичних джерел. Усні джерела ..	77
§ 10. Писемні джерела	85
§ 11. Пошук та вивчення речових джерел	95
§ 12. Візуальні джерела. Фото- і кінохроніка	105
Тема 4. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПАМ'ЯТКАХ	
§ 13. Історична пам'ять і пам'ятки	117
§ 14. Пам'ятки доби державної незалежності України	126
§ 15. «Місця пам'яті» радянської доби	133
§ 16. Пам'ятки доби визвольних змагань українського народу.....	148
§ 17. Пам'ятки козацької доби.....	161
§ 18. Пам'ятки княжої доби	175
§ 19. Правові пам'ятки України	185
Тема 5. ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ	
§ 20. Пізнання історії.....	194
§ 21. Руські і козацькі літописи	205
§ 22. Історичні праці ХІХ — початку ХХ ст.....	216
§ 23. Дослідження з історії рідного краю	227
Тема 6. УСЕ МАЄ МИНУЛЕ	
§ 24. Праця і господарство: у минулому та нині	235
§ 25. Наука та освіта: тепер і колись	245
§ 26. Турбота про здоров'я	254
§ 27. Минуле дозвілля: ігри та іграшки	262

Слово від автора

Книга, яку Ти тримаєш у руках, створена автором так, щоб Ти навчився мислити історично, тобто в часі. Історичне мислення допомагає зрозуміти себе та світ людей, у якому кожен з нас має знайти своє місце. Ми завжди у таких пошуках, бо щодня ставимо собі запитання: «Що я зробив?», «Як повівся?», «Чому усе вийшло саме так?», «Що мені далі робити?», «Як вийти із ситуації, що склалася?». Подумки повертаючись до того, що вже відбулося, ми, інколи, виявляємо, що не завжди правильно відповідали на перелічені запитання. І, як наслідок, вчиняли те, про що тепер жалкуємо. Особливо часто ми помиляємося в дитячому віці. Помиляємося, бо бракує вправності, щоб аналізувати своє минуле та передбачати найближче майбутнє. Набути потрібних навичок допомагає предмет «історія».

У підручнику пояснено, що таке історія та навіщо її пізнавати. Про це йдеться у Вступі. Опрацьовуючи Темі 1 та 2, Ти дізнаєшся, що означає мислити історично. З Темі 3 довідаєшся, звідки люди черпають відомості про минуле, які треба осмислити. У Темі 4 мова йтиме про спільне бачення українцями минулого нації (народу), а в Темі 5 — про тих, для кого обдумування минулого стало покликанням, та про їх погляди на те, як пояснювати минуле. Підручник також знайомить з важливими для нашого народу подіями, про які нагадують пам'ятки історії та пам'ятники.

Зміст параграфів підручника не потрібно запам'ятовувати. Обмірковувати написане Тобі допоможуть запитання та завдання. У Вступі та перших двох темах вони сформульовані навіть до окремих частин тексту та розміщені на полях. Відповідаючи, Ти розвиватимеш уміння виділяти в тексті головне та аналізувати його основні ідеї.

Важливими в усіх темах є історичні *терміни* — слова, якими послуговуються історики. У перших темах ці нові для Тебе слова виділені. Завдяки цьому Ти звикнеш задумуватися над змістом слів та навчишся виявляти у текстах ключові (найважливіші) слова. Значення нових слів часто можна зрозуміти, читаючи текст. Уточнити своє розуміння зможеш з розміщених поруч приміток.

Низка завдань у підручнику спрямована на розвиток твоїх дослідницьких умінь. Щоб їх сформулювати, до джерел історичної інформації часто додані *пам'ятки-інструкції*. Вони визначають послідовність дій, необхідних для отримання джерельних відомостей. Виробити навички роботи з джерелами допоможуть матеріали для практичних робіт.

Остання тема підручника задумана одночасно як винагорода всім, хто терпеливо й наполегливо навчався упродовж року, і як випробування для них. Винагорода — це розсип цікавих та маловідомих фактів українського і європейського повсякдення. Випробування ж полягає в тому, щоб спробувати відповісти на запитання, однозначних відповідей на які немає. Автор очікує, що Ти навчишся відповідати на ці запитання. Можливо, не все вдаватиметься, та в Тебе попереду ще п'ять років навчання.

Щоб знати, чого Ти можеш навчитися, перед кожною темою поміщено очікувані результати. Допомагатимуть Тобі досягнути успіху Твоя вчителька/вчитель, однокласники, рідні. Не бійся попросити допомоги та

допомагай іншим, виконуючи завдання в парах або групах. Наприкінці кожної теми цього підручника всіх сумлінних чекає подарунок. Подані загадки та головоломки, які Ти, безсумнівно, можеш розгадати, — це не тільки розвага. Переконайся у своїй кмітливості та вмілості і порадій за себе.

Автор намагався зробити Твій шлях до історії зручним. Йди цим шляхом сміливо та наполегливо, опрацьовуючи параграф за параграфом. Почуватися впевнено Тобі допоможуть своєрідні дорожні знаки:

*Завдання перед читанням
тексту параграфа*

Найдопитливішим

Поради

Домашнє завдання

Не мусиш, але спробуй

*Якщо хочеш перевірити
себе*

*Запитання та завдання
на застосування умінь і
знань*

Розвага для сумлінних

Обміркуй вислови

Обдумай спільно з рідними

Практична робота

Помісти у словник

Вибудований у підручнику шлях до історії непростий, але посильний для всіх, хто вирушить у подорож сторінками цієї книги. Обміркувати цей шлях для Тебе Автора спонукало спілкування з Аліною Соколенко та Яриною Неборак. Дякую за щирі судження та запитання про потребу пізнання історії!

Удосконалити підручник, зробити його доступнішим та зрозумілішим для користувача допомогли науковці Галина Івануса і Мар'ян Мудрий, учителі історії Ірина Васильків, Тетяна Формос та Леся Хлипавка. Автор вдячний їм за виділений для читання книги час і поради до змісту, ілюстрацій та завдань. Щиро дякую художникові Олегу Шупляку за дозвіл використати його чудові картини як ілюстративний матеріал до книжки. Спасибі також моїй дружині за розуміння і терпеливе редагування, синові – за вдумливу оцінку зробленого, працівникам видавництва – за досконале оформлення і коректуру.

Висловлюю вдячність і Тобі, читачко/читачу, за старанність і волю до результативного навчання. Розраховую на Твою співтворчість та винахідливість. Успіхів Тобі на шляху до мети: бути співтворцем історії!

Автор

Вступ

ЩО ТАКЕ ІСТОРІЯ

Прочитавши вступну тему підручника, Ти зрозуміси:

- що історія — це наука про Людину в її рішеннях і діях;
- з яких мотивів люди звертаються до минулого;
- що минуле, теперішнє і майбутнє — взаємопов'язані;
- які завдання історії як шкільного предмета.

Якщо Ти опрацюєш матеріал цієї теми, знайдеш відповіді на поміщені тут запитання, виконаєш завдання, то умітимеш:

- використовувати термін «історія» в різних значеннях (як оповідь, як досвід, як живу пам'ять про життя людей у минулому, як науку);
- пояснити, що вивчає наука історія та на що мають звернути увагу ті, хто цікавиться особистою історією, історією України;
- користуватися підручником.

Завжди пам'ятай минуле
Григорій Панікій Стариий

§ 1. Історія — наука про Людину

Завдання перед читанням тексту параграфа

Подумай, чи пам'ятаєш Ти все, що з Тобою та за Твоєю участю відбувалося, наприклад, учора, рік тому. Якщо Ти пам'ятаєш не всі події, які бачив чи про які чув, і навіть не всі, у яких брав участь, то поясни чому.

Поради

1. Читаючи текст параграфа частину за частиною, намагайся знайти відповіді на запитання до кожної з них, пробуй виконати кожне завдання.
2. Якщо у класі вчитель пропонує прочитати цей текст уголос, виконуй настанови вчителя. Читаючи текст удома, з'ясуй з допомогою старших, наскільки Ти його розумієш.
3. У тексті виділено окремі слова. Виділене слово та його тлумачення треба записати у словник. Пояснення, як укласти словник історичних термінів, знайдеш далі, на с. 9–10.

Ми часто пригадуємо минулі пригоди, думаємо про людей, з якими спілкувалися, відтворюємо думки, які вони висловлювали. Ми також розповідаємо іншим про те, що побачили або почули, уважно вислуховуємо подібні розповіді, обговорюємо їх. Навіщо ми це робимо? Не лише тому, що приємно ще раз пережити тодішні враження або поділитися своїми успіхами. Нам хочеться обміркувати те, що трапилось, порадитися. Ми прагнемо зробити висновки з минулого.

Найчастіше люди повертаються думкою в **минуле**, якщо хочуть пізнати себе, свої чесноти та вади. Вони прагнуть зрозуміти, як досягнути успіху в подібних життєвих ситуаціях, упевнитися, що вчинили правильно, виявити зроблені помилки. Люди обдумують минуле, щоб зрозуміти **сьогодення** та знати, як діяти в **майбутньому**. Таке знання про себе і життя, засноване на пережитому, випробуваному, називається **досвідом**.

Навіщо люди раз по раз передумують прожите?

Кліо — муза історії

Поясни на прикладах, що таке «життєвий досвід».

Добери приклади взаємопов'язаності минулого, теперішнього і майбутнього.

Існують різні науки, які пропонують важливі для кожного з нас висновки з того, що відбувається з нами і навколо нас у світі природи та в суспільстві — світі людей. Люди послуговуються висновками вчених, виробляючи різні речі, керуючи державою, борючись із хворобами, плануючи власне життя. Одні науки займаються вивченням і поясненням природи: фізика, хімія, біологія. Інші — досліджують людину та створений людьми світ. Однією з таких наук є історія.

Історія — це наука про людину, її минуле: про дії та прийняті нею рішення. Історики дізнаються про минуле людей, збираючи та опрацьовуючи письмові й усні свідчення (спогади, розповіді, документи тощо), шукаючи і досліджуючи матеріальні пам'ятки (житла, знаряддя праці, малюнки та інші твори мистецтва). Історики вивчають не лише життя видатних людей. Їх цікавить усе, що створено людьми. Досліджують, наприклад, історію іграшок, одягу, меблів, житла, медицини, письма, грошей, гербів, родин. Укладають навіть історію самої історичної науки — історіографію. Вони роблять це для того, щоб виявити, яким смислом люди наділяли свої вчинки та висловлювання.

Слово «історія» потрапило в нашу мову з грецької і означало «розповідь», «переказ відомого», «розпитування про минуле». В українській мові воно має декілька значень. Ми користуватимемося терміном «історія», розуміючи, що це одна з наук, історична наука. Її завдання — дослідити різні свідчення про те, що діялося колись, та пояснити минуле. Праця істориків спрямована на те, щоб допомогти нам здобути досвід, обрати

Які завдання природничих наук?

Наше незнане майбутнє

Що вивчає наука історія?

Навіщо вчені-історики досліджують минуле усього, створеного людьми?

Знайди у тлумачному словнику, за допомогою Інтернету різні пояснення слова «історія».

Чому корисно вивчати історію?

життєву позицію, спланувати своє життя, більш-менш достовірно уявляючи майбутнє.

Завдання на застосування умінь і знань

1. Добери приклади з власного життя або з життя Твоїх улюблених літературних героїв, коли доводилось використовувати набутий досвід.
2. Поясни, що означає знати історію.

Помісти у словник

Досвід — те, з чим доводилося зустрічатися, здобуті в повсякденні знання та вміння.

Історія — послідовність змін, розвиток чогось; перебіг подій у житті народу, окремої групи, однієї людини.

Історик — дослідник, учений, який вивчає минулі діяння та творіння людей.

Майбутнє — усі явища і події, які ще не здійснились, не відбулися для людини, що перебуває в більш ранньому часі.

Минуле — усі явища та події, які вже відбулися.

Наука — взаємопов'язані знання про розвиток природи і суспільства та способи впливу на довкілля.

Сьогодні — незавершені події, все, що тепер відбувається.

Словник історичних термінів

Зазвичай, коли радять укласти словник, виникає запитання: навіщо? Відповідь надзвичайно проста. Це не леше зібрання слів, розташованих в алфавітному порядку. Це — довідник спеціальних слів, якими користуються науковці, щоб порозумітися. Слова ці важливі тим, що всі вчені вкладають у них однаковий зміст, а тому й розуміють їх однаково. Саме такі, однозначні для науковців слова, називають **термінами**. Кожна наука, а значить й історія, послуговується своєю термінологією. Історичні терміни, зокрема, відображають нагромаджений та осмислений (обдуманий) науковцями досвід життя людини у суспільстві. Тож твій термінологічний словник — це один із засобів нагромадження знань про минуле та способи його дослідження, продукт твого досвіду пізнання історії.

Термін — слово або вислів, що вживається в тому чи іншому середовищі, на певній території, людьми певного фаху, які розуміють його однаково.

Як укласти словник історичних термінів?

Можеш виділити для словника сторінки в кінці зошита, а то й цілий зошит. Але краще будувати словник у електронному варіанті, створивши для цього окремий файл. Терміни у словнику треба записувати в алфавітному порядку, від А до Я. Тоді легко буде і записати, і відшукати потрібний термін. Для внесення записів треба побудувати таблицю, як показано далі (Табл. 1).

Таблиця 1

Словник історичних термінів

Буква	Слово	Зміст (пояснення слова)
С	Свідчення	Подія, річ, обставина, що підтверджують що-небудь.
	Словник історичних термінів	Упорядкований в алфавітному порядку список слів, зміст яких передає важливі висновки-узагальнення історичної науки, а також слів, які використовувалися колись і характеризують минуле.

Вписувати історичні терміни та їх визначення у таблицю найкраще зразу після того, як опрацюєш відповідний параграф підручника. У тексті підручника кожний історичний термін, який зустрічається тут уперше, виділено. Пояснення окремих термінів поміщене на сторінках цього та інших його розділів.

Обміркуй вислови

1. Спробуй обґрунтувати або спростувати вислів іспанського філософа:

Людина — це те, що з нею відбулося.

Хосе Ортега-і-Гассет

2. Побудуй логічний ланцюжок подій свого або іншого, відомого Тобі, життя, що підтверджує думку українського кінорежисера та письменника:

Сучасне — завжди на дорозі з минулого в майбутнє.

Олександр Довженко

§ 2. Як і що досліджують українські історики?

Завдання перед читанням тексту параграфа

Поміркуй, що з історії рідної землі, свого народу, людей, з якими Ти живеш поруч, важливо було б знати для того, щоб з користю пізнати, зрозуміти власне минуле.

Поради

1. Опрацювай текст цього параграфа так само, як і попереднього.
2. Попроси приятеля чи когось зі старших перевірити за допомогою тексту, чи правильно Ти відповідаєш на запитання рубрики «Запитання та завдання на застосування умінь і знань».

Чимало людей думають, що досліджувати минуле нескладно. Достатньо зібрати відомості про те, що відбулося колись, та цікаво це переповісти. Можливо, Ти також думаєш, що історією може займатися кожен, досить тільки забажати. Тоді поміркуймо разом, чи легко пізнавати минуле.

Минуле — це низка подій, які трапилися в різних місцях, кожна у свій час. Учасниками цих подій були різні люди. Багато з цих подій трапилися не з нами, у часі, коли ми ще не жили, та в місцевості, яку ніколи не відвідували. Більшість очевидців минулих подій не залишили нам жодних свідчень. Вони навіть не намагалися запам'ятати в деталях, як усе було. Як дізнатися про ці події?

А головне, про які події треба дізнаватись? Адже навіть за одного людського життя їх відбувається безліч. Захопливе оповідання про минуле, звичайно, залишить приємні враження. Але чи завжди знайдемо у ньому корисні для себе знання?

З якими труднощами зустрічаються історики, досліджуючи минуле?

Атлантида — таємниче минуле людства

Пригадаймо завдання вченого-історика. Його мета — дослідити та описати минуле так, щоб допомогти нам «поживитися» життєвим досвідом наших предків. Як він має вибрати події, знання яких допоможе зрозуміти теперішнє та спрогнозувати майбутнє?

Перше, що має уміти дослідник історії, — це здобути свідчення про події. Для цього доведеться відшукати якомога більше джерел інформації. На основі знайдених відомостей треба відновити в думці те, що колись було дійсністю, створити **образ минулого**. Інформацію з різних джерел доведеться пов'язати з якимось часом та місцевістю, згрупувати та зіставити. Це допоможе відкинути неправдиві свідчення та упереджені думки.

Наступний важливий крок — вибрати серед різномірної інформації важливі для розуміння теперішнього і прогнозування майбутнього **події, явища, процеси**. Відібране необхідно розтлумачити, тобто пояснити, які зв'язки поєднують різні події, з чого усе почалось, до чого йшло і чим завершилося. Це третій крок історичного дослідження.

Далі дослідник мусить зробити висновок про правдивість створеного ним образу-пояснення минулих подій. Тільки за умови, що його бачення історії правдиве і що воно пояснює дещо у сьогоденні та допомагає спрогнозувати майбутнє, історик має право ознайомити інших зі своїм дослідженням.

Учений також має подбати про грамотність викладу своїх міркувань. Історія — описова наука, яка послуговується не

Яка мета історичних досліджень?

Про що насамперед має подбати дослідник минулого?

Дізнайся з рубрики «Помісти у словник», як розуміють терміни: історична подія, історичне явище, історичний процес.

Як створюють пояснення минулого?

Які критерії (мірила) використовують для оцінки свого пояснення минулого?

спеціальною (як математика або фізика), а живою повсякденною мовою. Більшість термінів, які використовують історики, знайомі багатьом людям (держава, влада, лицар тощо). Для вченого-історика уміти грамотно висловлювати свої думки та зацікавити ними слухача або читача не менш важливо, ніж зібрати різномірні відомості про минуле.

«Яка мені користь від знання того, що мають уміти вчені-історики? — може запитати хтось. — Я не мрію бути істориком. Ба, навіть знаю, ким я буду. Може мені достатньо вміти та любити читати? Нехай минуле для мене досліджують інші».

Кожна людина має право і може так думати. Але так само кожний рано чи пізно сам собі ставить запитання: хто я є? Чому моє життя складається саме так, як воно складається? Який його сенс? Ніхто, крім самої людини, не зможе відповісти на ці запитання. Тому кожен із нас сам змушений писати власну історію. Тільки так можна зрозуміти, яка ти людина, та за потреби змінити себе.

При цьому слід враховувати, що жодна людина не живе у цьому світі сама по собі. У кожного з нас є родина, друзі, кожен живе у міській чи сільській громаді, ми — громадяни України. Належачи до цих спільнот, ми впливаемо на життя у кожній із них. Суспільне життя, а значить і наше, суттєво залежить навіть від тих, хто жив до нас. Залежить настільки, що впливає на долю всіх, хто житиме на наших теренах після нас. Тому, щоб пізнати, хто я є, чим живу, треба зрозуміти, що мене

*Якими вміннями
володіють вчені-
історики?*

Дослідник минулого

*Навіщо вміння історика
кожному з нас?*

*Чому, укладаючи історію
власного життя,
потрібно знати історії
тих, з ким воно
пов'язане?*

пов'язує з живими та померлими земляками, з усіма, хто жив і живе на українській землі.

Відповідні пояснення пропонує **історія України**. Ця галузь історичної науки досліджує, за яких обставин і коли на теренах сучасної Української держави з'явилися люди, який спосіб життя вони вели. Вона розповідає про формування українського народу, його розвиток та відносини з іншими народами, впливи близьких і далеких сусідів, про боротьбу українців за свою незалежність і державність, про геніальні прозріння та помилки наших провідників. Отже, **історія України** — це наука про історичну долю народу, до якого ми належимо. А знання історії України — це частина нашого світогляду, тобто поглядів на життя, природу і суспільство.

Що треба знати кожному українцеві, який хоче пізнати своє минуле, укласти власну історію?

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Які риси характеризують історію як науку?
2. Що вивчає історія України?
3. Обґрунтуй, використовуючи факти з життя і/або літератури, що знання про минуле є частиною уявлень людини про себе і світ.

Помісти у словник

Історія України — галузь історичної науки, що вивчає формування держави Україна, української нації, виникнення українського народу з його культурою та досвідом суспільного життя.

Історичне джерело — будь-який носій інформації про життя в попередні часи (предмет, документ, рисунок).

Історичне дослідження — збирання та опрацювання джерел для створення образу минулих часів; оперте на інформацію про минуле його осмислення та пояснення.

Історична подія — те, що в минулому сталося та привернуло нашу увагу (увагу дослідника).

Події неповторні, бо завжди відбуваються за участі конкретних людей, у певний час та в певному місці. Подія (наприклад: подорож, битва, відкриття тощо) суттєво змінює життя її учасників. Саме тому події зауважують.

Історичне явище — подія, низка подій, загальні ознаки яких повторюються.

У явищах минулого виявляються людські взаємовідносини, що мають спільні ознаки. Однорідні історичні явища (наприклад: народи, держави, війни, вірування, культури) порівнюють.

Історичний процес — послідовність взаємозв'язаних історичних подій і явищ.

Історичний опис — розповідь про риси, ознаки певної історичної події, явища, процесу, особи.

Обміркуй вислови

1. На прикладі покажи справедливість думки французького хірурга:

Кожна людина — історія, не схожа ні на яку іншу.

Каррель Алексіс

2. Подумай, що має на увазі український поет, радячи читачам свого твору таке:

Прочитайте лишень добре,

Все розберіть... та й спитайте

Прочитайте знову

Тоді себе: що ми?

Тую славу. Та читайте

Чий сини? Яких батьків?

Од слова до слова.<...>

Тарас Шевченко

Якщо хочеш перевірити себе

1. Добери міркування, які дозволять переконатися, що пізнавати минуле має вміти кожний.
2. Наведи переконливі докази про користь від читання доступних (науково-популярних) історичних праць, зокрема й підручників з історії.
3. Встанови, чим історія відрізняється від математики та наук про природу.
4. Поясни, чому історія — це наука.
5. Розкажи, як працюють учені-історики.

Батько історії

Люди завжди обдумували минуле. Але немає жодних сумнівів, що хтось колись першим вирішив його дослідити і на основі такого дослідження створити книгу. То кого ж слід називати «батьком історії»?

Історики вважають «батьком» своєї науки грека Геродота, який жив дві з половиною тисячі років тому. Родом він з міста Галікарнас, що на східному узбережжі Середземного моря. Дев'ять книг його «Історій» слугують сучасним дослідникам багатим джерелом відомостей про життя давніх греків (еллінів), персів, що з ними воювали, та інших народів, про які Геродот уважав за потрібне розповісти, щоб пояснити перебіг та результати цих греко-перських воєн.

Про життя Геродота відомо мало. Знаємо, що він багато подорожував. Був в Афінах і навіть публічно читав там окремі оповіді зі своїх «Історій», за що отримав чималу грошову винагороду. Побував також у володіннях персів: у Єгипті, можливо, у Вавилоні та Сузах — столиці Перської держави. Припускають, що Геродот міг також відвідати якесь із міст Північного Причорномор'я, наприклад, Ольвію що знаходилась у гирлі Південного Бугу. Таке припущення виникло тому, що у четвертій книзі «Історій» розповідається про похід перського царя Дарія I на Скіфію — державу, засновану кочовими племенами скотарів-сколотів на землях сучасної України. Правда, сам автор книги не дає прямих вказівок на те, що побував у наших краях. Та й розповідь, у якій багато домислів, підказує, що автор переказав повідомлення своїх грекомовних співрозмовників.

Статуя Геродоту в Бодрумі (давньогрецькому Галікарнасі)

Геродот не був ученим у сучасному розумінні цього терміна. За тодішньою традицією у його творі реальні події переплітаються з різними легендами. Але він першим з відомих нам оповідачів історій критично поставився до відомостей, які збирав. Автор «Історій» також перший, хто поставив собі близьку історикам мету. «Тут викладено дослідження турійця Геродота, — писав він на початку свого твору, — проведене для того, щоб зроблене людьми з часом не забулося і щоб великі і дивовижні справи, довершені як еллінами, так і варварами, не залишилися незнаними і, крім того, щоб з'ясувати причини, чому вони воювали між собою».

Не мусиш, але спробуй

1. Поміркуй над тим, чому «батьком історії» сучасні дослідники визнали саме Геродота.
2. Чому «батька історії» в цьому тексті усе ж не віднесено до вчених-істориків?

Розвага для сумлінних

Розгадавши головоломки, упевнишся у своїй кмітливості та знаннях і порадиш за себе.

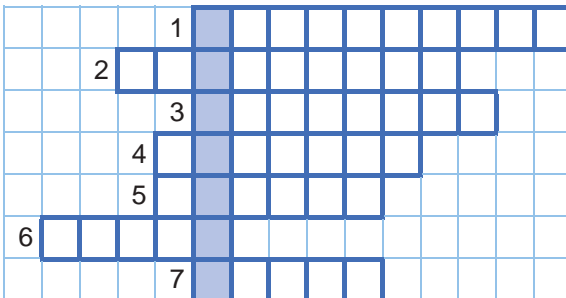
Ребуси

Ознайомся з інструкціями до ребусів на сайті та розв'яжи запропоновані тут ребуси. Сайт знайдеш за адресою: <http://rebus1.com/ua>. Створи ребуси до інших термінів, які засвоїв, опрацюовуючи цей розділ.

Кросворд

Впиши у клітинки під відповідними номерами слова-відгадки, щоб встановити, яке слово приховане в цьому кросворді. Виділи це слово великими літерами та поясни собі, що воно означає.

1. Усе, що відомо про минуле, — це історична ...
2. Кожен, хто відшукує, нагромаджує, упорядковує та пояснює відомості про минулі часи, — це ... історії.
3. Минуле завжди приховує якісь ...

4. Минуле вчить нас не повторювати в майбутньому своїх ...
5. Послідовність взаємопов'язаних історичних подій і явищ — це історичний ...
6. Знавці історії, які працюють професійно, застосовуючи тільки наукові способи дослідження минулого, — це ...
7. Низка історичних подій зі схожими ознаками — це історичне ...

Обдумай спільно з рідними

1. Покажи батькам, як Ти розв'язав/розв'язала кросворд та запитай, як вони розуміють виділене слово. Поділися з ними своїми міркуваннями про значення цього слова.
2. Поміркуй разом з родичами, що важливого для себе, своєї родини Ти зможеш дізнатися, якщо навчишся досліджувати минуле.

Мета 1

ВІДАТК ЧАСУ В ІСТОРІЇ

Прочитавши першу тему підручника, Ти зрозумієш:

- що історія — це наука про людину в часі;
- різницю між календарним та історичним часом;
- зміст та умовний характер прийнятих для вимірювання часу одиниць;
- важливість встановлення хронологічної послідовності та наступності подій;
- призначення шкали часу та хронологічної таблиці.

Якщо Ти опрацюєш матеріал цієї теми, то зможеш:

- побудувати шкалу історичного часу і встановити за її допомогою хронологічну послідовність подій;
- позначити на шкалі часу межі великих періодів (культурних епох) європейської історії: Первісні часи, Античність, Середні віки, Новий час;
- співвіднести рік — століття — тисячоліття, епоху та подію, явище;
- визначити тривалість історичної події, її віддаленість від сьогодення;
- формувати і заповнювати хронологічну таблицю.

Час — ось головна дійова особа історії.
Антуан Про

§ 3. Історія — наука про зміни

Завдання перед читанням тексту параграфа

Що Тобі відомо про час та способи його виміру?

Поради

1. Читаючи текст параграфа частина за частиною, намагайся знайти відповіді на поміщені поруч запитання, пробуй виконати кожне завдання. Якщо у класі вчитель пропонує прочитати цей текст уголос, виконуй настанови вчителя. Читаючи текст удома, встанови (з допомогою старших) наскільки Ти його розумієш.
2. У тексті виділено окремі слова. Виділене слово та його тлумачення треба записати у словник.

Можливо, Ти чув/чула або читав/читала оповіді про подорожі в часі. Але що таке **час**? Відповісти на це запитання непросто. Навіть вчені висловлюють із цього приводу різні точки зору. Існує припущення, що час — це частинки Всесвіту, такі самі, як уже виявлені вченими фотони — частинки світла. Частинці часу навіть ім'я придумали — хронотон. Якщо б удалось виявити хронотон, подорожі в часі стали б реальністю.

Правда, поки що ми знаємо про час тільки те, що він не існує сам по собі. Час завжди пов'язаний з чимось, що відбувається у світі: з рухом Сонця чи Місяця, з обертанням Землі, з подіями людського життя. Тож *час — це вимір, у якому все відбувається*. Усі речі, явища, люди, існуючи в часі, ніби рухаються крізь нього, з доби на добу, з року в рік, від народження до смерті, з минулого в майбутнє.

Люди здавна розуміли, що все існує в часі, і намагалися міряти час. За основу виміру вони брали якусь послідовність

Час — один з вимірів світу, тривалість усього, що в ньому існує і відбувається.

Чи хотілось Тобі подорожувати у часі? Чому?

Підбери приклади на користь думки, що ми всі існуємо в часі.

Рік — одиниця виміру часу, що дорівнює періоду обертання Землі навколо Сонця, та складає, умовно, 365 діб.

подій, про які знали, що вони відбуваються через рівні проміжки часу, періодично. Наприклад, Земля робить повний оберт навколо своєї осі за добу, а оберт навколо Сонця — за 365 діб, тобто за рік. Добу умовно ділили на день та ніч, які теж періодично змінюють одне одного. День теж можна розділити на частки: ранок, полудень, підвечір'я, а ці частки — умовно на дрібніші: години, хвилини, секунди. Циферблат годинника, як Ти знаєш, має 12 таких умовних поділок — годин, кожна година — 60 хвилин, а кожна хвилина — 60 секунд. Слід зазначити, що секунда, хвилина, година, доба, місяць, рік — це не всі одиниці виміру часу.

Послідовність подій у часі називають хронологічною послідовністю. Чому людям важливо знати, у якій послідовності ті чи інші події змінювали одна одну? Виявляється, що саме хронологічне (за часом) розміщення подій дає нам змогу їх пов'язати, зрозуміти, що одні події залежать від інших і трапилися тільки тому, що їм передували ці, інші події. Виявивши, що між подіями існують зв'язки, люди почали виокремлювати минуле та шукати в ньому пояснення тому, що відбувається з ними тепер; передбачати, що станеться в майбутньому.

Розуміння наступності подій (тобто того, яка подія минулого передувала іншій у часі; знання, коли, якого року, місяця, дня, а в деяких випадках навіть якої години трапилася конкретна подія) дуже важливе як для вчених-істориків, так і для кожного з нас. Не знаючи датування події, ми не можемо її пояснити, тобто виявити зв'язки з іншими подіями,

Доба — одиниця виміру часу, що дорівнює періоду, протягом якого Земля робить один оберт навколо своєї осі; день і ніч разом.

Що означає слово «період»?

З допомогою яких одиниць часу виділяють часові межі періоду?

Година — одиниця виміру часу, що дорівнює $1/24$ доби, або 60 хвилинам.

Хронологічна послідовність — черговість подій, явищ, етапів роботи в часі, порядок їх розташування за часом.

Перелічи відомі Тобі події в часовій (хронологічній) послідовності.

Наступність — перехід події, дії в пов'язану з нею нову, що розташовується або з'являється безпосередньо за нею в часі.

а також оцінити, тобто поміркувати про вплив цієї події на життя людей, на наше особисте життя.

Важливо також знати, як довго тривала якась подія. Не знаючи, наприклад, скільки часу тривала війна, ми не зможемо оцінити її вплив на стан господарства країни, чисельність її населення, добробут конкретної родини.

Найважливіше, однак, навчитися думати в часі. *Здатність думати про життя людей у часі називається історичним мисленням.* Мислити історично означає вміти виявляти початок і кінець події, розкласти її перебіг на часові проміжки — періоди, етапи, коли траплялися суттєві **зміни**, прогнозувати, до чого ці зміни ведуть, що може статися внаслідок цієї події. Наприклад, мислячи історично, Ти розумієш, коли (в якому віці) Твоє життя рішуче змінилося, чому (у зв'язку з якими подіями) ці зміни настали, а також що відбулося (які події) і що може трапитися (майбутні події) як наслідок цих змін.

Не всі, на жаль, уміють так мислити. Проживаючи день за днем, рік за роком, багато людей не бачать зв'язків між своїми вчинками, впливу подій, до яких вони непричетні, на прийняті ними рішення, залежності свого добробуту від стану суспільства. Вони не розуміють, що в часі ми рухаємося лише вперед, від минулого до майбутнього. Не усвідомлюють, що наше життя, існування людства — це безперервний перебіг/хід подій, які, змінюючи одна одну, змінюють наше бачення цього життя та його умови. Пояснити це, *показати, як і чому з часом змінювалося життя людей, — призначення науки історії.*

У чому виявляється наступність подій? Наведи приклади такої наступності.

Назви відому Тобі подію та вкажи її тривалість.

Як виявити, чи людина володіє історичним мисленням?

Зміна — перехід, перетворення чого-небудь (стану, руху, ознаки, властивості й т. ін.) у щось інше.

Поміркуй, наскільки правдиве твердження, що історія — це наука про людей у часі.

Дата — календарний час якої-небудь події.

Тривалість — час, протягом якого хтось діє, щось відбувається, існує.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Чому історики важливо датувати подію? Датуй події свого життя, які запам'яталися (запиши дати цих подій).
2. Поясни, навіщо знати хронологічну послідовність подій. Побудуй пам'ятні події свого життя у хронологічній послідовності, розмістивши їх у порядку від найдавнішої до найближчої в часі.
3. Як визначити тривалість події? Встанови тривалість кожної із пам'ятних для тебе подій, обравши відповідні одиниці виміру часу.
4. У чому виявляється наступність подій? Спробуй пов'язати пам'ятні події свого життя. Поміркуй також, які події неминуче стануться у Твоєму житті в найближчому майбутньому. Що пов'яже названі Тобою події?
5. Поясни, у чому полягає історичне мислення. Застосуй історичне мислення, щоб пізнати своє життя.

Хронологічна таблиця

У плині часу дослідникові минулого потрібно виділяти події, що мають особливе значення. У Твоєму житті це можуть бути, наприклад, знайомство з другом/подругою, подорож, розмова або інше явище, які Тебе вразили, спонукали до важливих висновків; навчання чи інший процес, що визначає уклад Твого життя. Значимість таких подій, явищ, процесів у тому, що вони змінюють життя. Саме тому важливо їх виділити та запам'ятати. Допоможе в цьому спеціальна таблиця, у якій записані тільки значущі з точки зору дослідника, тобто історичні події. Щоб побачити зв'язки між історичними подіями, їх записують у часовій послідовності, прямій або зворотній. **Таблицю, де історичні події записані послідовно, з указуванням відповідних дат та поясненням значення кожної з подій, називають хронологічною таблицею.** Вивчення історії передбачає формування вміння укладати і використовувати такі таблиці.

Хронологічна таблиця — це спосіб упорядкування подій за часом; перелік історичних подій у календарній послідовності.

Як створити хронологічну таблицю?

Можеш виділити для хронологічної таблиці кілька сторінок у кінці зошита. Але таку таблицю, як і термінологічний словник, краще побудувати в електронному варіанті, створивши для цього окремий файл. На сторінці треба побудувати таблицю так, як показано далі (Табл. 2). Вписувати в таблицю історичну подію, пояснення, у чому її значущість, а також датування (рік, місяць) найкраще зразу після того, як опрацюєш відповідний параграф підручника. У підручнику історичні дати, які слід пам'ятати, виділені. Поруч написано, якої події ця дата стосується. Дати та події у хронологічній таблиці треба записувати в часовій послідовності, розпочавши з найдавнішої.

Хронологічна таблиця (схематично)

Дата	Подія. Історичне значення події
852 р.	Свідчення літописця про те, що державу з центром у Києві знають у Візантії під назвою «Руська Земля». Початки існування України-Русі.
1199 р.	Утвердження волинського князя Романа Мстиславовича у Галицькому князівстві. Утворення Галицько-Волинської держави — Королівства Руського.
1648 р.	Початок національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Утворення козацтвом української держави — Війська Запорозького (Гетьманщини).
1917 р., 20 листопада	Схвалення Українською Центральною Радою III Універсалу. Проголошення Української Народної Республіки.
1991 р., 24 серпня	Прийняття Верховною Радою Акта проголошення незалежності України. Утворення сучасної незалежної Української держави.

Практична робота

Завдання:

Уклади хронологічну таблицю, потрібну для історичного опису Твого життя. Впиши туди значущі, на Твою думку, його події та спробуй стисло (одним реченням) пояснити, в чому значущість кожної з них. За потреби скористайся допомогою батьків.

Обміркуй вислови

1. Наведи докази на користь образної думки французького історика Антуана Про, скориставшись висловом С. Яковенка:

Час — ось головна дійова особа історії.

Антуан Про

Час є універсальною (всеохоплюючою — Р. П.) формою змін.

Сергій Яковенко

2. На прикладі покажи правдивість думки французького історика Марка Блока про зв'язки криз час, зокрема зв'язки між поколіннями: тими, хто відійшов, та нами, живими.

Історія — наука про людей у часі, наука, в якій безперервно треба пов'язувати вивчення мертвих з вивченням живих.

Марк Блок

3. Як Ти розумієш думку сучасного українського філософа?

Історія є лише там, де відкривається можливість продовжувати історію.

Віктор Петрушенко

Практична робота

Завдання:

1. Розташуй (запиши) роки в порядку зростання:
  - а) 1113 р., 1256 р., 1223 р., 1410 р., 1238 р., 1632 р., 1253 р.
  - б) 1586 р., 1615 р., 1620 р., 1709 р., 1861 р., 1648 р., 1727 р., 1687 р.
2. Встанови пряму послідовність подій, що відбулися у вказані роки:
1253 р., 852 р., 1917 р., 988 р., 1710 р., 1199 р., 1648 р., 2013 р.
3. Встанови зворотню послідовність подій, що відбулися у вказані роки:
453 р., 1362 р., 709 р., 1569 р., 1814 р., 1410 р., 2004 р., 1932 р.

Найдопитливішим

Чому люди не пам'ятають перші роки свого життя?

Укладаючи хронологію свого життя, кожен з нас неминуче виявить, що практично не пам'ятає перших його років. Найраніші спогади у більшості людей припадають на час, коли їм було три або й чотири роки. Дехто не пам'ятає нічого до початку свого шкільного життя. Причому цих, найдавніших у нашому житті подій, які ми пам'ятаємо, небагато, і вони дуже розрізнені. Чому це так, намагаються пояснити науковці.

Окремі вчені оцінюють відсутність у нашій пам'яті спогадів про перші роки життя як «дитячу забудькуватість» — природний процес забування того, що не використовуєш. Німецький **психолог** Герман фон Еббінгауз ще сто п'ятдесят років тому встановив: якщо нову інформацію не повторювати, ми упродовж години забудемо половину з того, що почули, побачили або прочитали. А через місяць спроможемося згадати тільки близько 2–3% того, що пам'ятали на початку.

Головний результат досліджень Еббінгауза — це графік забування здобутої інформації. У 1980-х роках учені спеціально опитали добровольців та співставили хронологію їхніх спогадів про раннє дитинство з цим графіком. Виявилось, що кількість подій, які люди пам'ятають, значно менша, ніж мала би бути за графіком.

Встановлено, що глибина та яскравість дитячих спогадів значною мірою залежить від того, де проживає людина та до якої спільноти вона належить. Такий висновок підтверджують, наприклад, дослідження Ці Ван з Корнелльського університету. Ця психологиня збирала спогади китайських і американських сту-

дентів. Вона виявила, що спогади американців — помітно довші, складніші і більше пов'язані з переживаннями. У китайців, навпаки, спогади були коротшими і відображали конкретні події. Окрім того, у середньому спогади китайців починалися на півроку пізніше, ніж в американців.

За відомостями **етнографів**, найраніші дитячі спогади мають люди, що належать до народу маорі (проживають у країні Нова Зеландія). Багато хто з них пригадував, що з ними сталося у віці двох з половиною років. Це пов'язано з тим, що в маорі прийнято пам'ятати події свого життя та постійно спілкуватися про минуле. Тож відсутність спогадів про ранні роки життя частково пов'язана з тим, що дитина не обговорювала свої враження та події свого життя, не спілкувалася на ці теми.

Можливості спілкуватися в людини з'являються приблизно у два з половиною—три роки, коли вона навчиться висловлювати свої думки. На цій підставі деякі вчені припускають, що відсутність спогадів про раннє дитинство можна пояснити нездатністю перетворювати сприйняті образи в розповідь або опис.

Ще один важливий висновок учених: події дитинства, незалежно від того, пам'ятаємо ми їх чи ні, впливають на поведінку людини навіть у дорослому віці. Отже, наші переживання, думки та враження перших років життя, попри те, що ми їх не пригадуємо, зберігаються десь у глибинах нашого мозку.

Вчені також попереджають: через розрізненість та незначну кількість того, що ми достеменно пам'ятаємо про перші роки життя, нам легко навіяти несправжні спогади. Як це відбувається? У 1980-х роках психолог із Каліфорнійського університету в Ірвіні Елізабет Лофтус зібрала групу добровольців, щоб довести реальність такого навіювання. Вона розповідала своїм піддослідним неправдиву історію про те, як вони загубилися в торговому центрі і їх врятувала ласкава літня жінка. До навіювання були долучені навіть родичі піддослідних. У результаті, третина учасників експерименту повірили у брехню. Дехто навіть почав «пригадувати» деталі своєї дитячої пригоди. Це свідчить про те, що ми часто більш упевнені в наших уявних спогадах, ніж у тих, що відображають реальні події.

Тож питання не в тому, чому ми не пам'ятаємо раннє дитинство, а в тому, чи можемо ми вірити в будь-які з наших спогадів узагалі.

(За матеріалами статті Зарі Горветт, оглядачки BBCFuture. 27 липня 2016)

Не мусиш, але спробуй

1. Поміркуй над тим, чому людина так мало пам'ятає про перші роки свого життя.
2. Подумай, які наслідки для людини може мати користування навіяними їй спогадами.
3. У тексті використані слова «психолог» і «етнограф». Поцікався, що досліджують науки психологія та етнографія.
4. Обміркуй спільно зі старшими, чому, за відсутності спогадів про раннє дитинство люди в різних життєвих ситуаціях часто реагують так, ніби керуються цим прихованим досвідом.

§ 4. Історичний час

Завдання перед читанням тексту параграфа

Поміркуй, що з історії рідної землі, свого народу, людей, з якими поруч живеш, важливо було б знати для того, щоб вивчити та зрозуміти власне минуле.

Поради

Опрацювай текст цього параграфа так само, як і попереднього. Прочитавши, попроси приятеля чи когось зі старших перевірити за допомогою тексту, чи правильно Ти відповідаєш на запитання після цього параграфа.

Люди віддавна міряють час за допомогою календарів і годинників. Бажання лічити час свідчить про його цінність. Чому люди цінують час? Адже його не можна взяти в руки, не можна спожити, здобути і нагромадити, продати чи купити. Ми його не бачимо, тільки відчуваємо. Однак відчуття — річ непевна. Недаремно в одних ситуаціях людям здається, що часу бракує, тоді як в інших час для них минає надто повільно.

Цінність часу в тому, що він минає безвідносно до нашої волі, але ми вимірюємо ним власне життя. Будучи тільки засобом виміру того, що з нами відбувається, час у нашій уяві може текти повільно або швидко. Його нам може не вистачати, бо ми поспішаємо. Або навпаки, коли нічого значимого для нас не відбувається, може здатися, що час зупинився. Стверджуючи, що весело провели час, ми маємо на увазі події, які викликали в нас приємні емоції. А коли для нас час проминув безслідно, то говоримо, що з нами нічого не трапилося.

Люди цінують час через те, що не можна повернутись у минуле, щоб у

Для чого призначені календарі та годинники?

Коли для людини час набуває цінності?

У який спосіб люди можуть стати панамі (власниками) свого часу?

ньому змінити щось на власну користь. Цінуючи час, люди прагнуть ним володіти. Що означає — володіти часом? Володіти часом — означає керувати ним і використовувати його. Керувати часом можна за умови, що ми будемо планувати свої дії. Спланувати — означає попередньо розписати справи на день, місяць, рік, тобто розмістити їх у бажаній для себе хронологічній послідовності. Наприклад, землероб мусив точно спланувати, коли йому сіяти і коли збирати. Зокрема, моркву й петрушку сіють ранньої весни, картоплю — пізніше, у квітні-травні, озиму пшеницю — восени. Важливі також погодні умови. Звідси потреба в календарі.

Для жителів міст час іще щільніший. Працівнику важливо знати, о котрій годині починається й закінчується його робочий день. Подорожуючому — якої години і хвилини вирушає корабель, літак, потяг. Продавцеві — коли (день, година) прибуде замовлений ним товар. Тому люди винайшли **годинники**.

За допомогою календарів і годинників люди можуть розумно, з користю використовувати час свого життя. Але вдало планувати майбутнє, перебуваючи в сьогоденні, — нелегко. Для цього потрібно постійно черпати в минулому все новий життєвий досвід — знання про те, що може відбутися, судячи з минулих подій, та як правильно чинити в життєвих ситуаціях, подібні до яких траплялися колись. Щоб обдумати минуле, доведеться розглядати події, враховуючи їх хронологію. **Хронологію людської діяльності називають історичним часом**. Розпочинається історія в час виникнення Людини

Календар — спеціальний засіб обрахунку часу, список днів усього року з поділом на тижні та місяці й позначенням свят, історичних подій тощо.

За яких умов людина вдало розпоряджеться своїм часом?

Історичний час — це час існування людства, народів та інших сталих груп людей, окремих осіб, хронологія людської діяльності. Історичний час — незворотний та односпрямований, його три стани — минуле, сьогодення і майбутнє.

На який час припадає початок історії та коли буде її кінець?

Які одиниці виміру часу доцільно використовувати, вибудовуючи хронологію життя конкретної людини? Поясни свій вибір.

(з дати народження) і триватиме, перетікаючи з минулого в майбутнє, допоки існує людство (житиме людина).

Історичний час умовно зображають як односпрямовану (з минулого в майбутнє) шкалу — лінію, розбиту на проміжки: декади, місяці, роки, **століття**, **тисячоліття** й **ери**. Масштаб шкалювання (вибір одиниць виміру часу) залежить від того, про діяльність кого — окремої людини, народу чи якоїсь іншої групи людей, усього людства — ми хочемо дізнатися.

Не завжди легко встановити хронологічну послідовність подій. Людина може не пам'ятати дати важливої для себе події. У книзі або усній розповіді історична подія теж може бути недатована. Якась варта уваги подія може датуватися від невідомої нам точки відліку — за іншим літочисленням. Визначити точний час подій ученим допомагає **історична хронологія** — наука, що вивчає придумані людьми способи обчислення часу, створені народами правила літочислення та календарі.

Історії різних людей починаються з різних дат. Відлік свого історичного часу народи теж починали неоднаково. Наприклад, давні римляни вели літочислення від року заснування свого міста — Рима, євреї — від дати створення світу. Мусульмани обрали для себе початком історії час, коли засновник ісламу — пророк Мухаммад — перебрався з Мекки до іншого міста, у Медину. Більш ніж тисячу років тому християни Європи, проектуючи часову шкалу (рис. 1), обрали як точку відліку на ній рік народження Ісуса Христа. Того року розпочалася, на думку

Століття (вік) — одиниця літочислення, що включає 100 років, від першого до сотого.

Тисячоліття — одиниця літочислення, що включає 1000 років або десять століть.

Ера — одиниця літочислення, період історії від певної події, взятої за початок відліку.

Поміркуй, які правила літочислення й календарі досліджуватимуть українські історики-хронологи.

Літочислення — відлік історичного часу, що починається з обраної важливої події.

Історична хронологія — наука про вимірювання часу, способи визначення, уточнення, перевірки дат історичних подій і матеріалів, у яких вони зафіксовані, про історію складання і розвитку різних систем виміру часу. Свою назву ця наука отримала від давньогрецьких слів: хронос (час) і логос (вчення).

християн, нова ера в історії людства. Через односпрямованість часу відлік років до нашої ери відбувається у зворотному порядку. Народи, в основі культури яких — християнство, як і в українців, — послуговуються цим літочисленням донині.

Чим відрізняється літочислення християн, євреїв і мусульман?

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Який час ми називаємо історичним? Якою подією він починається та якою завершиться?
2. Ким християни вважають Ісуса Христа? Чому початок нашої ери пов'язують з його іменем?
3. Поясни термін «ера». Чому вживають вислів «до нашої ери»?
4. Яким роком починається наша ера? Скільки років нашої ери вже минуло?
5. Яке тепер тисячоліття? Скільки їх було від початку нашої ери?
6. Скільки століть минуло від початку нашої ери до сьогоднішнього дня? Яким роком починається і яким завершується: а) перше століття, б) третє, в) п'яте, г) шістнадцяте, д) двадцяте, е) двадцять перше?
7. Розмісти одиниці вимірювання часу від меншої до більшої: рік, секунда, століття, доба, ера, тисячоліття, година, місяць.
8. Накресли в зошиті шкалу часу. Познач на ній початок нашої ери, перше та друге тисячоліття, усі століття включно з тим, у якому ми живемо в даний час. Використай як зразок зображення такої шкали на рис. 1 (див. с. 30). Познач на накресленій шкалі дату свого народження та дату початку твого навчання у п'ятому класі.

Шкала часу

Як уявити собі час, якщо він всеосяжний і неперервний? Як побачити, що подій поза часом не існує? Як зрозуміти, що й час немислимий без подій? Як показати, що для нас час протікає в одному напрямку — від початку і до кінця існування людини, нашого існування? Пошуки відповідей на ці запитання привели до думки про так звану «шкалу часу» (ще кажуть: лінію (стрічку) часу). Така шкала чимось нагадує винайдену ще первісними людьми стрілу (рис. 1). Її вістря спрямоване в майбутнє, а оперення губиться в далекому минулому. На древко цієї стріли рівномірно нанесено позначки. Це — тисячоліття, які розбиті на століття, а століття — на роки. У межах років можна також

виділяти місяці, дні та години. Кожного дня у житті людей щось трапляється, відбуваються якісь зміни. Важливі для себе зміни можна позначити, знайшовши за датою місце такої події на шкалі часу.

Час тече з минулого в майбутнє, тож на шкалі всі часові позначки від першого року нашої ери розміщено по зростаючій зліва направо. Спочатку перше тисячоліття, тоді друге і третє; спочатку перше століття, далі друге, третє аж до двадцять першого.

Натомість усі часові відтинки до нашої ери позначені на шкалі у зворотному порядку. Перед першим роком нашої ери був перший рік до нашої ери, а сотий рік до нашої ери був на сто річних відтинків далі вліво. Ще далі вліво був двохсотий рік до нашої ери, ще далі — трьохсотий і т. д. Зверни увагу на те, що роки на цій шкалі позначають звичними для нас арабськими цифрами — 1, 10, 23 і т. ін., а століття та тисячоліття — римськими (див. Табл. 3). Кожне століття та тисячоліття нашої ери починається з першого року: I ст. — це роки з 1 по 100-ий; II ст. — зі 101 по 200; XV ст. — з 1401 по 1500, XX ст. — з 1901 по 2000). Натомість століття до нашої ери починаються із сотень, а тисячоліття — з тисяч. Наприклад: I ст. до н. е. — це роки від 100 до 1; XV ст. — від 1500 до 1401, XXIII — від 2300 до 2201.

Шкала історичного часу — це графічне зображення руху часу з минулого в майбутнє через сучасність; пряма лінія, що має напрямок (від минулого до майбутнього), початок відліку, поділена на проміжки в одиницях літочислення (рік, століття, тисячоліття, ера).

ТЕМА

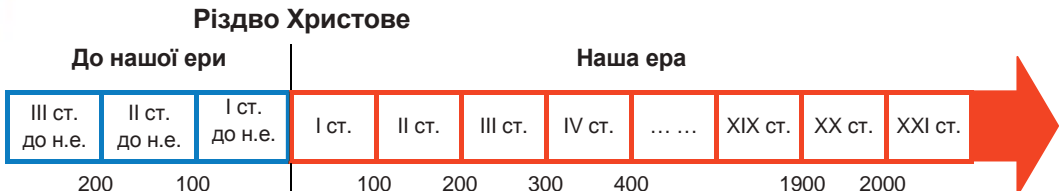

Рис. 1. Шкала часу

Таблиця 3

Арабські цифри	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
Римські цифри	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI	XVII	XVIII	XIX	XX	XXI

Завдання:

1. Познач на шкалі часу такі дати:
а) 852 р.; б) 33 р.; в) 988 р.; г) 1240 р.; д) 1199 р.; е) 1648 р.;
є) 1991 р.; ж) 1917 р.; з) 2014 р.; к) 215 р. до н. е.; л) 7 р. до н. е.
Поясни (усно), як Ти виконував/ла це завдання.
2. Встанови, у якому столітті та тисячолітті відбулася подія, якщо її дата:
а) 33 р.; б) 900 р.; в) 1199 р.; г) 1648 р.; д) 1917 р.; е) 1991 р.
Поясни (усно), як Ти виконував/ла це завдання.
3. Встанови, використовуючи шкалу часу, скільки років минуло від події, дата якої:
а) 30 р. до н. е.; б) 852 р.; в) 988 р.; г) 1240 р.; д) 1710 р.; е) 1991 р.
Поясни (усно), як Ти виконував/ла це завдання.
4. Скільки століть та тисячоліть минуло від події, дата якої:
а) 800 р.; б) 988 р.; в) 1199 р.; г) 1772 р.; д) 1932 р.; е) 2000 р.?
Поясни (усно), як Ти виконував/ла це завдання.
5. Скільки років та століть минуло між подіями, дати яких:
а) 33 р. та 852 р.; б) 988 р. та 1200 р.; в) 800 р. та 1240 р.;
г) 1199 р. та 1917 р.; д) 1917 р. та 1991 р.; е) 852 р. та 1991 р.?
Поясни (усно), як Ти виконував/ла це завдання.

Домашнє завдання

Для виконання завдань, що запропоновані в наступних параграфах цього підручника, треба виготовити шкалу часу (див. рис. 1). Для цього виріж із цупкого паперу смугу шириною 15 см. Нарисуй на ній лінію та вкажи напрям змін у часі (стрілочкою). Намалюй на лінії велику поділку, яка позначатиме дату народження Христа. Вліво від цієї поділки з інтервалом 5 см зроби дрібніші поділки для позначення п'яти тисячоліть до нашої ери. Вправо від дати Р.Х. поділи лінію на тисячоліття і століття нашої ери (інтервал для століть — 5 см). Залиш над малюнком шкали достатньо місця, щоб записувати дати подій, про які йтиме мова на уроках та в наступних параграфах підручника.

На готовій шкалі познач: а) початок літочислення (Р. Х. — Різдво Христове); б) напрям змін у часі (стрілочкою); в) тисячоліття та століття нашої ери; г) перше-п'яте тисячоліття, а також століття першого тисячоліття до нашої ери (інтервал для століть — 0,5 см). Внизу, під поділками, що позначають тисячоліття і століття, напиши потрібні римські цифри.

За потреби попроси допомоги батьків.

Коли та навіщо люди створили інструменти вимірювання часу?

Люди почали вимірювати час, намагаючись врахувати, передбачити та опанувати процеси змін. Важко сказати, коли, і неможливо встановити, хто першим зрозумів, як можна вимірювати потік часу. Уже давні мисливці та рибалки користувалися для вимірювання часу тим, що існують природні явища, які періодично повторюються: зміни дня і ночі, зміни місячних фаз, пір року, які є наслідками обертання Землі навколо осі та її обертання навколо Сонця. Рівномірність обертів дозволяє лічити час добами, місяцями, роками. Для вимірювання часу в межах названих одиниць люди винайшли спеціальні інструменти — годинник та календар. Потребу в цих інструментах зумовлюють відносини між людьми. Люди міряють час, щоб домовитися про ті або інші спільні дії, наприклад про зустріч, про початок і завершення робочого дня, про початок якихось робіт або про святкування тощо.

Найдавнішими годинниками вважають гномони — спеціально виготовлені кам'яні стовпи, тінь від яких показує час. Вимірювання часу за допомогою гномона тим точніше, чим він вищий. Одним з найбільших гномонів, який дійшов до нас, є обеліск, зведений у Єгипті за наказом фараона Тутмоса III (47 м; II тис. до н. е.). Сьогодні цей обеліск знаходиться у Римі (рис. 2).

Перші календарі винайшли давні мисливці та рибалки, які проживали за межами тропіків. Вони зауважили, що пори року пов'язані з висотою Сонця над горизонтом та його розміщенням відносно зірок.

Рис. 3. Поштова марка Німеччини до 400-річчя введення григоріанського календаря

Сам термін «календар» європейці успадукували від давніх римлян. Римляни називали календами перший день кожного місяця. У I ст. до н. е. «вічний диктатор» Риму Гай Юлій Цезар провів календарну реформу. Новий рік почали відраховувати з 1 січня, окремі місяці тривали 30, а інші — 31 день, рік було поділено на чверті — квартали, з'явилися високосні (довші на день) роки. Цим календарем європейці послуговуються й сьогодні. Єдину зміну в нього було внесено за розпорядженням папи римського Григорія XIII у XVI ст. (рис. 3). Григоріанський календар ліквідував десятиденний зсув весняного рівнодення, який накопичився через недостатню точність юліанського календаря. Однак, чимало християн православного віросповідання, зокрема й в Україні, продовжують відзначати релігійні свята за «старим стилем», на 13 днів пізніше, ніж католики.

Рис. 2. Обеліск Тутмоса III у Римі (Латеранський)

Не мусиш, але спробуй

Знайди в Інтернеті зображення винайдених людьми приладів для вимірювання часу. Разом з товаришем підготуйте коротке повідомлення про історію якогось з цих приладів.

§ 5. Культурно-історичні епохи

Завдання перед читанням тексту параграфа

Поміркуй, чи можна упорядкувати безмежжя подій, розглядаючи по черзі розвиток окремих сфер суспільного життя: господарства, відносин між групами (верствами) людей, державності, культури.

Поради

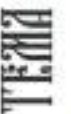
1. Щоб опрацювати текст цього параграфа, послідовно прочитай абзац за абзацом та дай відповіді на відтворювальні запитання біля кожного з них.
2. Виділені слова треба записати у словник, додавши до кожного відповідне пояснення.

Для розуміння минулого його дослідникові потрібно вчинити кілька послідовних дій. Спочатку слід відновити часову послідовність подій. Відтак пов'язати та порівняти здобуті відомості. Для цього їх треба групувати, умовно ділячи історичний час на частини. *Групування подій у часі за якоюсь ознакою (критерієм) називають історичною періодизацією.* Виділені часові проміжки — **періоди** або **епохи** — пов'язані між собою, адже процес змін триває постійно. Водночас кожен із них відрізняється від іншого, бо відображає стан суспільства, його культури у визначених часових межах.

Для зручності дослідження минулого різні історики обирають різні основи (критерії) періодизації — від простого поділу за роками, десятиліттями, століттями до меж, що пов'язані зі змінами правителів, держав, способів господарювання, мислення або стану довкілля. Як зазначалося в попередньому параграфі, згідно з християнським ученням, життя людей можна поділити на два великі періоди: еру до народження Христа і нашу

Що пов'язує та що відрізняє різні періоди?

За якими критеріями можна періодизувати історичний процес?

еру. Сучасні історики традиційно використовують саме цю періодизацію, наголошуючи на тому, що *ера* — *початок літочислення та відрізок часу, значно більший, ніж епоха, доба або інший історичний період.*

Одним з найпростіших та найбільш поширених способів періодизації історії людини є її поділ на чотири **культурні епохи**: Первісність, Античність, Середньовіччя та Новий час.

Первісність — це період від виникнення роду «людина» до часів, коли з'являються перші міста, держави та писемність. Первісні часи деколи називають доісторичними, щоб вказати на відсутність записів про це минуле — прямих свідчень людей про своє життя. В історії України первісність припадає на період тривалістю близько 1 млн років, аж до VII ст.

Античність — період існування давніх цивілізацій, зокрема цивілізації еллінів і римлян. Цивілізованими прийнято називати суспільства, у яких існують міста та держави, а люди описують на письмі свої погляди на суспільство і природу. Саме в умовах цивілізації виникли такі важливі явища культури, як наука та мистецтва: література, театр, архітектура, живопис, музика, а також уявлення про демократію та права людини. На теренах України в античну епоху існувала низка грецьких міст-держав: Херсонес, Ольвія, Тіра та інші, а також держава кочовиків-скілотів, яку греки називали Скіфією. Античні цивілізації розвивалися приблизно від початку III тисячоліття до н. е. до середини I тисячоліття нашої ери. Руйнівниками

На які культурно-історичні епохи сучасні вчені ділять європейську історію?

Що відрізняє Античність від попереднього періоду?

останньої, давньоримської, були германці та слов'яни, потомки яких сьогодні заселяють Європу.

Середні віки — це період в історії сучасної європейської цивілізації, що сформувалась на руїнах Античності. У XV–XVI століттях, коли культура греків і римлян у Європі «відродилась» із забуття, її прихильники та дослідники вирішили назвати так тисячоліття між Античністю та новою епохою. Середньовіччя вони вважали «темними віками», коли наука, освіта, мистецтва, перебуваючи під сильним впливом Церкви, занепали. Натомість у XIX ст. про цей період почали говорити схвально, відзначаючи релігійність та моральність тодішнього населення Європи, насамперед її рицарства. Зараз учені уникають крайнощів. Вони визнають, що, порівняно з Античністю, культура Європи у Середні віки стала біднішою. Водночас у цей період зародилися англійська, французька, німецька та інші сучасні культури. Цивілізованими стали також слов'янські народи. Саме на Середні віки припадає існування двох могутніх українських держав — княжої Русі, «стольним градом» якої був Київ (IX–XIII ст.), та Королівства Руського (XIII–XIV ст.).

Новий час розпочинається у XVI ст. завдяки «Відродженню» — творчому використанню наукових та мистецьких здобутків Античності. Під впливом цих здобутків культури європейських народів, зокрема й українська культура, бурхливо розвиваються. Упродовж цього періоду, який, на думку істориків, триває досі, виникає сучасний європейський світ.

В історії України Новий час — це період козацтва, яке відродило українську

Що свідчить про формування у Середньовіччі українського народу?

Чим Новий час відрізняється від Середньовіччя?

державу — Військо Запорозьке (середина XVII–XVIII ст.). Це — доба боротьби за відновлення державної незалежності і єдності українського народу (кінець XVIII — кінець XX ст.). Найбільшим здобутком цієї доби стало проголошення Української Народної Республіки (1917–1921). Новий час — це також час існування сучасної України (починаючи з 1991 р.).

На досвіді яких держав «зросла» сучасна Україна?

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Познач на шкалі часу межі названих у параграфі:
  - а) історико-культурних періодів;
  - б) років існування українських держав.
2. Розглянь подані далі малюнки та спробуй на основі побаченого визначити й описати історичний період:

А

Б

Б

1
 ERAL

Г

ТЕМА

Домашнє завдання

1. Познач різними кольорами на шкалі часу історичні епохи (періоди).
2. Подумки здійсни подорож у минуле на «машині часу». Обери культурно-історичну епоху європейської історії, в яку хотів/ла би/б потрапити. Опиши (усно або письмово) цю епоху, відповівши на запитання:
  - а) де проживала спільнота людей: у печерах / у селах / у містах;
  - б) чим займалася більшість людей спільноти: мисливством / землеробством / виробництвом машин та продуктів на продаж;
  - в) хто і як керував спільнотами, до яких належали люди: досвідчені чоловіки та жінки / володар або володарка / народ;
  - г) які вірування і культурні здобутки мали спільноти: поклонялися богам, які уособлювали природні явища / були християнами / чаклували / займались науками / вчилися ремесла у батьків / вчилися грамоти та рахунку і т. д.

Назви відомі Тобі події, що відбулися на теренах України у цей час.

Яким колись було бачення історії людства?

Досить довго люди вимірювали час природними циклами. Вони вважали, що загалом у житті людей нічого не змінюється, а тільки повторюється. Дитинство людини — це її весна, молодість — літо, зрілість — осінь, а старість — зима. Смерть сприймалася не як зникнення з цього світу, а як перевтілення, початок нового циклу життя, але не тут, серед родичів, а десь ще на Землі або на Небі. В українців це місце називалося ірієм (**вирієм**) — теплим та багатим на їжу краєм.

Близько трьох тисяч років тому зародилось уявлення про незворотність та лінійність часу. Першим, хто поділив минуле людства на неповторювані періоди, був грек Гесіод (кінець VIII — початок VII ст. до н. е.). Про те, як було створено та облаштовано впорядкований світ (**Космос**), він розповів у поемі «Теогонія» («Походження богів»). За Гесіодом, Космос народився з Хаосу (безпорядку). З Хаосу постали **Земля** (Гея), підземний світ (Тартар) та сила любові (Ерот). Гея народила Небо (Уран). Завдяки союзів Землі і Неба з'явилися 12 велетнів-титанів, зокрема Кронос і Рея — боги часу та родючості; **Океан** і Тетія — божества моря; Гіперіон і Тейя — небесні боги. У них були діти — боги, що проживали на найвищій у Греції горі Олімп. Старшим та найбільш могутнім серед олімпійців був Зевс — бог громовиці. Боротьба між цими двома поколіннями богів завершилася тим, що олімпійці перемогли та ув'язнили старших титанів і титанід у підземеллі — Тартарі.

Основна частина «Теогонії», в якій Гесіод подавав повний родовід богів, а також **героїв**, які народилися від союзу цих богів із людьми, до наших днів не дійшла. Але збереглися рядки, у яких автор виклав свій погляд на історію людства. У минулому людей він виділив п'ять періодів: Золотий, Срібний, Мідний, Героїчний та Залізний. За Гесіодом, люди були створені у часи владарювання Кроноса. Спочатку вони жили безтурботно. Час, коли у людей було достатньо їжі й не існувало загроз, поет називає Золотим віком. Але поступово людей ставало більше, а їхнє життя погіршувалося. За Золотим прийшов Срібний, а за ним — Мідний вік. Допомогти людям спробував син одного з титанів **Прометей**. Він викрав з Олімпу вогонь та передав його людям. За це Прометея було покарано. Звільнив його один з героїв, син Зевса **Геракл**. Герої допомагали людям та не допустили їх знищення. Але епоха героїв теж завершилася. Гесіод вважав, що його життя та життя кількох попередніх поколінь греків припадає на Залізну епоху. Життя у цей період — нелегке. Греки вірили, що вслід за Залізним за певних умов може знову настати Золотий вік людства.

Гесіод (фрагмент)

Не мусиш, але спробуй

1. У тексті виділено слова, які сьогодні мають дещо інший, ніж у давні часи, зміст. Впиши їх у свій словник, подавши два значення — первісне та сучасне.
2. Якщо Тобі цікаво, відшукай та прочитай оповіді давніх греків (міфи) про Космос, боротьбу Зевса з Кроносом, учинок Прометея та подвиги героїв.

Якщо хочеш перевірити себе

1. Добери докази на користь думки про незворотність та плинність часу.
2. Поміркуй, чим історичний час відрізняється від фізичного, у якому існує все у Космосі.
3. Поясни, чому досліднику минулого важливо датувати події, які його зацікавили.
4. Розташуй у хронологічній послідовності: Античність, Новий час, Середні віки, Первісність.
5. Встанови, у межах якої з історико-культурних епох відбулася кожна названа в §§ 3–5 подія, жила згадана там особа.
6. Розв'яжи наведені далі хронологічні задачі:
  - 6.1. Обери дати, що належать до одного століття:
    - а) 1113 р., 1200 р., 1223 р., 1410 р., 1238 р., 1632 р., 1253 р.
    - б) 453 р., 700 р., 1362 р., 1410 р., 1569 р., 1814 р., 1932 р., 2004 р.
  - 6.2. Визнач, яке це століття:
    - а) 1054 р., 988 р., 1941 р., 945 р., 1125 р., 862 р., 988 р., 1000 р.
    - б) 482 р., 1000 р., 1569 р., 957 р., 1362 р., 1569 р., 2000 р.
  - 6.3. Вибери дати подій, що відбулися у I тисячолітті:
    - а) 1385 р., 1019 р., 1362 р., 1834 р., 1945 р., 1964 р., 2014 р.
    - б) 1588 р., 1113 р., 1996 р., 988 р., 1993 р., 1969 р., 2017 р.
  - 6.4. Вибери дати подій, що відбулися у II тисячолітті:
    - а) 1385 р., 1019 р., 1362 р., 1834 р., 1945 р., 1964 р., 2014 р.
    - б) 1588 р., 1113 р., 1996 р., 988 р., 1993 р., 1969 р., 2017 р.
  - 6.5. Вибери дати подій, що відбулися у першій половині століття:
    - а) 1385 р., 1019 р., 1362 р., 1834 р., 1945 р., 1964 р., 2014 р.
    - б) 1588 р., 1113 р., 1996 р., 988 р., 1993 р., 1969 р., 2017 р.
  - 6.6. Вибери дати подій, що відбулися у другій половині століття:
    - а) 1385 р., 1019 р., 1362 р., 1834 р., 1945 р., 1964 р., 2014 р.
    - б) 1588 р., 1113 р., 1996 р., 988 р., 1993 р., 1969 р., 2017 р.

Розвага для сумлінних

Розгадавши головоломки, упевнився у своїй кмітливості та знаннях і порадієш за себе.

Загадки

1. Він може тижнем, роком бути. Кого назад не повернути?
2. Не старіє, не вмирає, а все нищить, забирає.
3. Вчора було, сьогодні є і завтра буде.
4. У місті — дванадцять ринків, на кожному ринку — по тридцять людей, у кожного — по двадцять чотири дитини.

Мета 2

ДЕ ВІДБУВАЄТЬСЯ ІСТОРІЯ

Прочитавши другу тему підручника, Ти зрозумієш:

- що історія — це наука про людину в часі і просторі;
- що таке історичний простір, чим він відрізняється від звичного, географічного;
- що таке історична карта, яке її значення як важливого джерела інформації;
- як створюють історичні карти, чим вони відрізняються від географічних;
- як природні умови можуть впливати на життя людей та як діяння людини впливають на природу;
- призначення контурної карти, її роль для навчання історії.

Якщо Ти опрацюєш матеріал цієї теми, то умітимеш:

- сприймати територію як місце, де відбувалися (розгорталися в часі) історичні події;
- скласти розповідь за історичною картою;
- визначити географічне розташування й природні умови названих учителем історико-географічних регіонів;
- позначити і надписати на контурній карті названі вчителем історико-географічні регіони, територію рідного краю, рідне місто/селище/село;
- визначити територіальне розташування та походження назви рідного міста/села.

Свою історію має кожна людина, її рід, село, місто — кожен топче свою стежку, а всі стежки разом з'єднані — це і є історичний шлях.

Валерій Шевчук

§ 6. Історичний простір

Завдання перед читанням тексту параграфа

Пригадай, що означають слова «карта», «об'єкт», «територія», «координати», «країна». За потреби знайди їх у тлумачному словнику.

Поради

1. Цей параграф, на відміну від попередніх, складається з двох частин — «пунктів». Читаючи кожен із «пунктів», намагайся самостійно знайти відповіді на запитання, пробуй виконати кожне завдання.
2. Удома перекажи комусь із рідних спочатку перший «пункт», а потім — другий. Поясни, яка думка зашифрована в назві першого «пункту», а яка — у назві другого.
3. Запиши у словник виділені в тексті слова і додай їх пояснення.

1. «Адреси» подій. Події завжди відбуваються в конкретний час та в якійсь землі, державі, поселенні. Пізнаючи людей через їхні дії, історики мають дізнатися не тільки про час, а й про територію, на якій вони жили, щось планували, обмірковували, якимось діяли. Територію як місце, де розташовані природні та створені людьми об'єкти і в якому відбуваються (розгортаються в часі) події, називають **простором**.

У сучасному просторі природні об'єкти, наприклад гори, ліси, річки, острови, а також об'єкти, створені людьми, зокрема міста, залізниці, підприємства, співіснують. Такі об'єкти через їхнє відносно стійке розташування прийнято називати географічними. Люди, прагнучи добре орієнтуватися на місцевості, навчилися позначати для себе взаємне розташування географічних об'єктів у просторі. Це сталося, як вважають учені, ще задовго до нашої ери, у первісні часи. Припускають, що перші умовні зображення місцевості, де були позначені місця полювання і тимчасового проживання людей, пагорби,

Спробуй створити коротке повідомлення (два-три речення) про відому Тобі подію, у якому була б названа її історична «адреса» — дата та місце, де вона трапилася.

Чи погоджуєшся Ти з думкою, що життя людей залежить від того, у якій місцевості вони проживають? Наведи приклади на користь своєї позиції.

річки та озера, що оточували цю територію, люди робили на корі дерева, на слонячому бивні та на вичинених шкурах. Зменшене умовне зображення земної поверхні, її частини або окремих країн світу з позначеними об'єктами — це **карта (мапа)**. Розрізняють карти фізичні, політичні й історичні. Перші відображають географічний простір, тобто взаємне розташування і протяжність географічних об'єктів, що знаходяться на зображуваній території (див. рис. 4). На політичних картах позначають взаємне розміщення на поверхні Землі та протяжність (кордони) держав (див. форзац). Політико-адміністративний устрій території окремої держави: столицю, адміністративні центри земель, де знаходяться органи урядування, адміністративні межі цих земель, населені пункти та шляхи сполучення відображають на спеціальній адміністративній карті.

Розглянь фізичну, політичну та адміністративну карти. Спробуй розповісти, про що вони і нафрмують.

Географічна карта (мапа) — зображення в певному масштабі території земної поверхні на площині, виконане за допомогою умовних знаків.

Рис. 4. Фізична карта України

Що ж зображено на історичних картах? Історичні карти відображають географічний простір у часі. На таких картах позначені розташування і протяжність важливих для пояснення минулого географічних об'єктів, які існували в конкретний історичний період. Тому, наприклад, на карті України-Русі площа лісів буде значно більшою, ніж на карті сучасної України; на Дніпрі позначають пороги, але не буде Канівського та інших водосховищ. На цій карті Ти знайдеш тільки ті міста, які були засновані київськими князями (Київ, Чернігів); фортеці, яких сьогодні вже немає (наприклад Тустань); торговельні шляхи, що не співпадають із сучасними автобанами. Особливості історичних карт також у тому, що на них можуть позначати:

а) місця тимчасового поселення первісних людей — стоянки;

б) площу проживання окремих племен чи народів, територію державних утворень, яких сьогодні не існує;

в) територіальні зміни, що відбулися в межах історичного періоду, наприклад включення частини території однієї держави до складу іншої;

г) місця важливих битв;

д) напрямки просування кочових народів або військ якихось правителів;

е) дати історичних подій та інше.

Отже, **історична карта** — це зменшене умовне зображення частини земної поверхні або окремої країни з позначеними географічними об'єктами та подіями, важливими для орієнтації в історичному просторі. **Історичний простір** охоплює всі реальності минулого, що мають терито-

Розглянь поміщені в § 7 підручника історичні карти України (мапи 1–10). Поясни, чим історичні карти відрізняються від:
а) фізичних;
б) політичних.

Історична карта (мапа) України — образно-знакове зображення подій, що відбувалися на території України у визначений історичний період, створене на географічній основі.

Історичний простір — територія, де відбулися історичні події.

ріальну протяжність (розмір): ріки, рівнини, гори, поселення, шляхи, битви тощо. На відміну від простору географічного, історичний простір — уявний. Історичні об'єкти хоча й існували на якійсь території, але їхні розміри й розміщення, значимість у житті людей — це продукт досліджень істориків.

2. Цінність територіальної «адреси» події. Чому важливо знати місце події серед інших подій минулого не тільки в часі, а й у просторі? На думки та дії людей значною мірою впливає **спосіб життя**, який вони ведуть, тобто їхні вірування, звичаї, господарювання, побут (харчування, одяг, житло). Спосіб життя людей, зі свого боку, залежить від **природних умов**, у яких вони проживають. Зокрема, люди, які колись мешкали в степах України, були кочівниками. Вони постійно пересувалися у пошуках води і корму для худоби. Натомість на теренах України, багатих на родючі ґрунти, люди вели осілий спосіб життя. Вони віддавали перевагу вирощуванню рослин, заняттю ремеслом і торгівлею.

Кліматичні умови суттєво впливають не тільки на заняття, а й на побут людей. Наприклад, у мешканців азійських чи африканських оаз, на відміну від українців, немає потреби мати в помешканнях печі й одягатись у кожух чи шубу. Зате вони дбайливо доглядають водойми, адже потерпають від нестачі води. Доступність і обсяги природних багатств: землі, води, деревини, металевих руд та інших ресурсів — завжди мали значний вплив на господарство і добробут населення. Тому дуже важливо знати, як змінювалися

Чим історичний простір відрізняється від географічного?

Наведи інші приклади взаємозалежності способу життя людей і природних умов, у яких вони живуть.

Територія — частина поверхні суходолу з природними і створеними людьми ресурсами, що має певні просторові межі та географічне розташування.

рельєф, кліматичні умови та **природні ресурси**, відколи тут оселилися люди.

Цінною для істориків інформацією є відомості про те, які народи залюднювали Україну в різні часи, з яких країв вони сюди прийшли, якими землями **мігрували** (пересувалися). Це допоможе зрозуміти, як українці розвивали **господарство** (засоби і способи здобувати собі продукти для прожиття), коли навчилися виготовляти і коли вдосконалили знаряддя праці, яке походження народних вірувань і звичаїв.

Про народи, які колись освоювали територію України, нам сьогодні розповідають **топоніми** — назви долин, рік, населених пунктів. Наприклад, назва річки Рось походить з давньослов'янської мови, в якій «рос» — вода. Назва нашої столиці — Київ — підтверджує легенду, що місто зведене руським князем Кием. Виникнення і походження географічних назв (назв населених пунктів, гір, річок, лісів, урочищ) вивчає спеціальна наука — **топоніміка**.

Достовірна інформація про те, в якій місцевості відбулася кожна подія, де проживав і звідки родом історичний діяч, дуже корисна для історичного дослідження. Це дає змогу співвіднести подію, особу з епохою, народом, державою, допомагає пояснити перебіг події або погляди людини.

Поясни на прикладах, для чого потрібні відомості про прабатьківщину народів, які заселяли чи заселяють Україну.

***Господарство** — все, що виробляється, на чому це виробляється та як обмінюється.*

Що можна дізнатися, досліджуючи виникнення і походження топонімів?

Наведи приклад місцевого топоніма. Що він повідомляє про минуле Твого рідного краю?

***Міграція населення** — переселення людей в межах однієї країни або з однієї країни в іншу. Людина що виїхала в іншу країну на постійне чи тривале проживання називають емігрантом, а переселенця з іншої країни — іммігрантом.*

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Чому історію називають мандрівкою в часі та просторі?
2. Спробуй сформулювати визначення історичного простору. Які його особливості?
3. Перелічи, про що дізнаєшся, пізнаючи історичний простір України.
4. Чим історичні карти подібні, а чим відрізняються від географічних?

1. Обґрунтуй або спростуй думку сучасної української професорки:

Не існує об'єкта, який перебував би поза простором і часом.

Єлизавета Подольська

2. Спробуй роз'яснити наведений вислів визначного французького географа XIX ст.:

Історія є географією в часі, а географія — історією в просторі.

Жан Жак Елізе Реклю

Контурна карта

Відтворення історичного простору — обов'язкова складова будь-якого дослідження минулого. Спочатку дослідник збирає інформацію про простір історичного періоду, який вивчає. Спираючись на неї, він відтворює цей простір у власній уяві. Останній крок — відобразити в доступній формі своє уявлення. Зробити це можна у формі опису. Але спробуй словами описати своє місто або село, вказавши при цьому взаємне розміщення вулиць, будівель, парків, садів і т. д. Значно простіше створити малюнок або схему, з яких видно розташування кожного важливого для дослідження історичного та природного об'єкта. Ось і вийшла карта!

Об'єкти позначають на картах умовними знаками. Пояснення до них дають у **легенді карти**. Завдяки історичним картам ми можемо бачити досліджувану нами територію так, як вона виглядала в минулому.

Зрозуміти, як створюються історичні карти, допомагає робота з контурною картою (рис. 5). На контурних картах позначено тільки загальні обриси певних географічних об'єктів. Історичні об'єкти на цій карті треба позначити самостійно. Завдання з контурною картою, розвивають пам'ять, увагу, логічне та художнє мислення, просторове сприйняття. Використовуються контурні карти також для оцінювання результатів навчання.

Як працювати з контурною картою?

Завдання до контурної карти — це, зазвичай, завдання на застосування здобутих Тобою знань. Тому виконувати їх треба тільки після того, як буде опрацьовано відповідний параграф підручника та

Контурна карта (мапа) — окремий вид географічних карт, призначений для виконання учнями навчальних завдань. На таких картах нанесені тільки контури країн, основні географічні об'єкти, процеси або явища. Завдання до карти мжна виконати через нанесення потрібних умовних позначок. Нанесені позначки потрібно пояснити в легенді карти.

пов'язані з його змістом історичні карти. Читаючи параграф, зверни увагу на назви історичних об'єктів — річок, міст, держав, місця битв тощо. Запам'ятай ці назви та знайди умовні позначення відповідних об'єктів на історичній карті.

Перш ніж почати виконувати завдання на контурній карті, прочитай її назву. В ній міститься інформація про період та території, що зображені на цій карті.

Почни заповнювати контурну карту тільки тоді, коли в ній зорієнтуєшся. Для цього визнач, де знаходяться основні географічні об'єкти. Наприклад, на карті із зображенням України в будь-який історичний період основні географічні об'єкти — це Чорне море, річки Сіверський Донець, Дніпро, Південний Буг, Дністер, Західний Буг. Надпиши основні географічні об'єкти карти, яку заповнюєш.

Заповнюй контурну карту тільки після того, як уважно прочитаєш поставлені завдання та зрозумієш, що треба зробити. Завдання до контурної карти виконуй послідовно.

Пам'ятай: треба заповнити легенду карти. *Легенда карти* — це перелік умовних позначень, які використовуються на карті, та пояснення до них. Легенда повинна містити всі використані на карті умовні позначки. Розмістити їх треба в такому порядку, щоб з читання легенди можна було скласти уяву про зміст карти, не дивлячись на неї. Зображення знаків у легенді і на карті повинні бути однаковими.

Працювати з контурною картою треба вдумливо. Тож під час нанесення відповідних позначок намагайся пригадати дати і суть подій, їхні причини та наслідки.

Рис. 5. Контурна карта України

Практична робота

Цю практичну роботу треба виконати на уроці, скориставшись, за потребою, допомогою вчителя.

Завдання:

1. Познач на контурній карті державу, громадянином якої Ти є, столицю цієї держави, область, у якій проживаєш, місце свого проживання (місто, селище, село).

2. Пригадай, у яких містах нашої держави та яких землях, що знаходяться за її межами, Ти побував/побувала. Познач на контурній карті ці міста і країни. Не забудь заповнити легенду своєї карти.

Як люди уявляли собі світ, у якому живуть?

В уяві людей світ, у якому вони живуть, завжди умовно ділиться на обжитий та незнаний. Обжитий — це той, де вони побували і в якому можуть дати собі раду. А незнаний — це непізнаний, загрозовий світ, у якому все може бути не так, як у звичному доквіллі. У первісні часи обжитий, освоєний світ обмежувався

Рис. 6. Земля в уяві давніх жителів Єгипту

територією, де людина полювала, рибалила, збирала плоди та ягоди. Попри добре знання місцевості, навіть цей світ сприймався первісними людьми як дуже небезпечний. Адже вони знали, наприклад, який рельєф місцевості, де знайти воду та як якого звіра вполювати, але не могли зрозуміти, звідки береться вода, чому в різних тварин різні розміри та поведінка, чому існують гори, степи та ліси. Освоєна кожною групою первісних людей територія становила в середньому 50–100 км². Про більш віддалені місцини ці люди могли почути хіба з розповідей чужоплемінників, з

якими час від часу зустрічалися на межових землях.

Ще з первісних часів люди вважали, що Земля закінчується там, де «сходиться» з небом. А те, що за небокраєм, вони уявляли по-різному. Для давніх греків Земля мала форму диска. Населення Стародавнього Єгипту вважало небо віддзеркаленням води, тому Сонце в нього мандрувало небозводом на човні (рис. 6). Предкам українців світ уявлявся подібним до яйця. Земля, як і жовток, перебуває в центрі цього світу. На

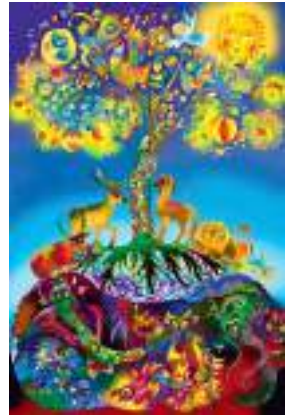

Рис. 7. Прадуб

Рис. 8. Карта на бивні мамонта

верхній її частині — світ живих, а на нижній — світ неживих. Зв'язує небеса і ці світи Вічне Дерево Життя (рис. 7). Вважалося, що кожен природний об'єкт, живий та неживий, серед них і Людина, — насправді незнищений. Він лише мандрує зі світу у світ, у кожному з них маючи своє призначення та місце. Тому Вічне Дерево — Прадуб, а ще Верба — це міст чи дорога між світами. Сповнені таких переконань, наші предки — праукраїнці — намагалися жити в гармонії та злагоді з природою.

Пізнаючи світ, люди поступово освоювали все ширші його простори. Щоб передати відомості про мисливські угіддя, рибні місця, стежки, якими можна пробратися через гори і хащі, вони почали зображати краєвиди за допомогою насічок на стінах печер та на кістках тварин. Так, наприклад, на бивні мамонта, розкопаному біля с. Межиріч (Черкаська область), можна помітити пагорби, ліс та річку (рис. 8). Це найдавніше умовне зображення місцевості в Україні, вік якого сягає 13–15 тис. років.

Зростання числа відомих географічних об'єктів спонукало людей давати їм назви. Назви передавалися усно з покоління в покоління, успішно зберігшись до наших днів. Більшість сучасних топонімів в Україні теж походить з Античності, а то й Первісності.

Рис. 9. Клавдій Птоломей

З винаходом писемності назви нововідкритих людьми земель почали виписувати на створених ними картах. Перші карти, подібні до сучасних, створили в античні часи. Найдосконалішими довгий час були карти Клавдія Птолемея (87 – 165 рр.) з м. Александрії, що в Єгипті. Грек за походженням, Птоломей був громадянином Риму та знав своїми відкриттями математиком, астрономом, географом і астрологом (рис. 9). Одна з найбільш відомих його робіт — «Географія» — містила чи не всі зібрані на той час важливі відомості про географічний простір Землі. До «Географії» входили також одна загальна та 26 спеціальних карт. На картах зображено майже всю територію Європи, більшу частину Азії та Африки, Індійський та Атлантичний океани, Середземне, Чорне та Червоне моря, багато річок, гір тощо (рис. 10). У XV ст. ці карти було видрукувано. На Десятій карті Європи вперше зображені українські землі. На них напис: Сарматія («Sarmaciein Europe»). Не менш відома інша робота Клавдія Птолемея — «Альмагест». У цій праці автор запропонував математичну теорію руху планет навколо нерухомої Землі, яка дозволяла обчислювати їхнє розташування на небі. Птолемеєві погляди на будову світу були панівними в науці аж до XVI ст., коли польський астроном Миколай Коперник обґрунтував думку, що саме Земля рухається навколо Сонця.

Рис. 10. Карта світу, укладена Клавдієм Птолемеєм

Не мусиш, але спробуй

1. Порівняй розміри пізнаного Тобою та людиною первісних часів світу. Завдяки чому ці розміри суттєво різняться? Поміркуй, чи існує сьогодні незнаний світ.
2. Перелічи відомі Тобі місцеві топоніми. Які з них Ти можеш пояснити? Про що свідчить походження пояснених Тобою географічних назв?
3. У тексті використані слова «географ» і «астролог». Поцікався, що досліджують астрологи, а що — географи.
4. Дізнайся, чому Птоломей називає Україну Сарматією.

§ 7. Україна на мапах упродовж історії

Завдання перед читанням тексту параграфа

1. Пригадай, на яке століття, тисячоліття припадають перші згадки про землі сучасної України.
2. Які державні утворення існували на теренах України і коли?

Поради

1. Опрацювай текст цього параграфа так само, як і попереднього.
2. Читаючи кожний з «пунктів», намагайся самостійно знайти відповіді на запитання, пробуй виконати кожне завдання. Удома перекажи комусь із рідних спочатку перший «пункт», тоді другий та третій. Поясни їм, яка думка закладена в назві кожного пункту.
3. Запиши у словник виділені в тексті слова та додай їх пояснення.

1. Звідки українці родом. Для дослідження історії народу потрібно насамперед встановити час, коли народився цей народ, і територію його проживання в певні культурно-історичні епохи. Умови проживання людей можна визначити, якщо відтворити характерний для даної території природний **ландшафт**, тобто рельєф місцевості у поєднанні з кліматом, ґрунтами, рослинним і тваринним світом. Це допоможе спрогнозувати чисельність народу і тривалість його життя, описати господарство й розвиток суспільства, екологічні наслідки цього розвитку. Географічні характеристики краю в минулі епохи сприяють також розумінню тодішніх уявлень про світ.

Розрізнені свідчення про час виникнення та батьківщину українців містять давні карти й описи, що їх у різні часи виготовляли мандрівники, службовці й учені. Згідно з відомостями часів Античності, **слов'яни** (а українці належать до слов'янських народів) є корінними жителями Європи. Приблизно з кінця II тис. до н. е. спільноти слов'ян заселяли лісові

Перелічи, на що слід звертати увагу, щоб орієнтуватися в історичному просторі України.

Покажи на настінній карті батьківщину слов'ян-праукраїнців.

терени, що охоплюють верхів'я річок Вісла, Дністер та Західний Буг, а також поріччя Прип'яті аж до Дніпра (мапа 2). Зростання чисельності та тиск сусідів змусили ці племена розселитися на захід, схід та південь від своєї прабатьківщини. У I тис. племена слов'ян поступово залюднили терени держав, які сьогодні існують у Центрально-Східній Європі. Зокрема праукраїнські племена заселили західноукраїнські землі й Середнє Подніпров'я.

Розселення супроводжувалося самоорганізацією в союзи племен. За свідченнями середини I тисячоліття, на теренах між Дніпром та Дністром існував міжплемінний союз **антів**. Заселивши рідколісся та частину степів України, анти пристосували своє господарство, знаряддя, житла, одяг, харчування, суспільну організацію до нових для себе природно-кліматичних умов. Вони змішалися з місцевим населенням — **скіфами** і **сарматами** — та перейняли його життєвий досвід, зокрема окремі вірування, звичаї і слова. Для обробітки чорноземів ці праукраїнці почали використовувати плуг. Ліси під нові ділянки більше не вирубували. Щоб земля щедро родила, засівали тільки половину ділянки. Другу залишали на рік «відпочивати» від зернових. На зміну хатам-зрубам прийшли заглиблені в землю будівлі з обмазаними глиною стінами. Полотно виробляли переважно з коноплі, а не з льону, як на півночі. Крім жита, почали вирощувати пшеницю. Розводили велику рогату худобу і свиней, рідше овець, кіз, коней. У кожного племені з'явився бог, якому найдужче поклонялися; були свої звичаї та відмінності й у мові. Отже, розселення

Плем'я — об'єднання родів, що мають спільне походження та окремі органи самоврядування, говорять однією мовою, підтримують ті самі звичаї та вірування.

Визнач за настінною картою та назви межі території, яку контролювали анти.

Коли і які терени України заселяли племена скіфів та сарматів?

Назви ознаки, за якими культура слов'янських племінних союзів на теренах України відрізнялася від культури інших слов'ян.

Народ (етнос) — населення, яке вважає певну територію своєю батьківщиною і відтворює себе як спільноту, передаючи з покоління в покоління свою мову, традиції та інші культурні надбання.

сприяло тому, що за способом життя слов'яни в Україні почали відрізнятися від слов'ян, що жили на теренах теперішніх Польщі, Росії та Білорусі.

У VII ст. союз антів розпався. Вірогідно, тоді ж виникли нові міжплеменні союзи. Як розповідає літопис, у IX ст. на теренах України проживали хорвати, волиняни, деревляни, поляни, сіверяни, уличі і тиверці (мапа 3). Активна торгівля між цими союзами племен та утворення держави зі столицею в Києві сприяли поступовому усвідомленню своєї єдності та перетворенню цих слов'янських спільнот в окремих **народ**.

2. Русь. Першим державним утворенням українського народу стала **Руська Земля** (мапа 3). Так у літописах називають Київську державу (IX–XIII ст.), до складу якої увійшли землі племенного союзу полян, деревлян та сіверян. Першим правителем Русі, згідно з легендою, був князь Кий — засновник міста Києва. Окремі вчені вважають, що легенда про Кия має історичну основу, а літописні Дир і Аскольд — це останні володарі з династії **Києвичів**.

Правитель Новгородської землі, що на півночі Східної Європи, вікінг Олег у 882 р. захопив Київ. Він і його наступники з династії **Рюриковичів** упродовж X ст. прилучили до Київської держави значні території на сході й заході, заселені різними племенами. Відтоді назву «Руська Земля» використовували в одних випадках для позначення земель Середнього Подніпров'я, в інших — усієї території створеної ними імперії.

Які слов'янські міжплеменні союзи склали основу українського народу?

Віднайди на настінній карті та покажи землі, що в IX ст. входили до складу Київської держави.

Династія — монархи (князі, королі, імператори тощо), які належать до одного і того самого роду та правлять державою один за одним.

Чому Київську державу під владою Рюриковичів вважають імперією?

Імперія — держава, у межах якої проживають панівний і підлеглі, підкорені народи. Рішення в імперії приймаються переважно в інтересах панівного народу (народів), його правлячої групи.

У XII ст. Київська держава розпалася на окремі князівства. З-поміж них найкраще розвивалися Галицьке і Волинське, віддалені від степів Північного Причорномор'я, заселених войовничими кочовиками. У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславович підкорив Галич, а його син Данило (1205 – 1264) став першим володарем нової могутньої української держави — **Королівства Руського** (мапа 4).

Королівство Руське було **монархією**. Всі у цій державі мали коритися королю. Натомість **король** повинен був дбати про захист кордонів своєї держави, її цілісність. Відповідальність за прийняті рішення, як тоді вважали, він ніс перед Богом, з волі Якого династія і він особисто тримали владу.

Вимирання династії Романовичів — це одна з причин того, що Королівство Руське втратило незалежність. Його західна частина — колишнє Галицьке князівство — у другій половині XIV ст. було долучене до Польщі. Волинське, Чернігівське і Київське князівства увійшли до складу Литви (мапа 5).

На час утворення об'єднаної литовсько-польської держави — **Речі Посполитої** (1569 р.) — русько-українські князі вже не мали прав на самостійне управління. Щоб зберегти земельні володіння і вплив в органах влади Речі Посполитої, вони ставали польськомовними католиками.

3. Україна. Відновлення української державності пов'язане з новою провідною верствою українців — **козацтвом**. Козаки в XVI ст. заселяли прикордонні зі степами Північного Причорномор'я землі, які називали **Україною**. Назву «Україна»

Покажи на настінній карті Королівство Руське. Чому його основою стали Галицьке і Волинське князівства?

Монархія — спосіб керівництва державою, що передбачає прийняття найважливіших рішень однією особою — монархом (князем, королем, імператором), влада якого спадкова.

Віднайди на настінній карті та покажи держави, які захопили землі Королівства Руського. Покажи терени України, захоплені кожною з цих держав.

Окресли терени козацької України, як їх позначали на картах наприкінці XVI – у першій половині XVII ст.

вживали ще автори руських літописів. Але тільки в часи козацтва вона почала означати окрему країну — територію, що становить єдність з погляду природних умов, населення, його звичаїв та історії. У Західній Європі цю назву використовували з середини XVII ст., коли з'явилися карти французького інженера-фортифікатора Гійома Левасера де Боплана (рис. 11). Її застосовували до козацьких земель Середнього Подніпров'я й козацької держави, заснованої 1648 року гетьманом Богданом Хмельницьким (мапа 6).

Самі козаки, щоправда, використовували інші терміни — **Військо Запорозьке** або **Гетьманщина**. Вживання цих назв мало підкреслити, що влада в Україні належить виключно козацтву.

Поширення нових назв країни й держави не означало, що козаки не знали про давнішу самоназву українців — руси, чи про назви їхніх держав. Зокрема Богдан Хмельницький (1648–1657) іменував себе *«єдиновладцем та самодержцем руським»*.

Досліди за настінною картою, які українські землі в часи козацтва не відносили до України, вживаючи щодо них давню назву «Русь».

Влада — право керувати державою, вирішувати значимі для інших питання.

Рис. 11. Загальна карта України. Вільгельм Гондіус (за ескізами Г. Л. де Боплана). 1648 р.

На відміну від Русі-України та Галицько-Волинської держави, Військо Запорозьке було **республікою**. На Генеральній раді козацтво обирало гетьмана і всю старшину. Рада розглядала питання про безпеку держави, різні громадські справи, а також заслуховувала звіти гетьмана, мала право висловити йому недовіру.

Російські царі ще з часів Хмельницького намагалися підпорядкувати собі Гетьманщину. У 60–80-х роках XVIII ст. вони скасували посаду гетьмана та позбавили козацтво його привілеїв на владу. Але назва «Україна» не зникла. Починаючи з середини XIX ст., її активно використовували в сучасному значенні — для позначення країни, яку заселяє окремий народ. Завдяки українським мовознавцям і дослідникам народних пісень і звичаїв (фольклористам, етнографам), було визначено територію суцільного проживання українців (рис. 12), отже, й межі України як узагальненої назви цієї території. Твори Тараса Шевченка та українознавчі праці інших патріотів утвердили термін «Україна» як загальноживаний.

Рис. 12. Землі, заселені переважно українцями. Карта, розроблена Михайлом Грушевським

Чому Гетьманщину вважають республікою?

Республіка — спосіб керівництва державою, що передбачає прийняття найважливіших рішень представниками громадян, яких вони на певний термін обрали в органи державної влади (парламент, раду міністрів тощо).

Окресли на настінній карті Україну в розумінні Т. Шевченка та інших українських патріотів.

У XIX ст. землі України входили до Російської та Австро-Угорської імперій (мапа 7). Завдяки Українській революції 1917–1921 років на підросійській частині українських земель утворилась Українська Народна Республіка (УНР), а на півдавстрійській — Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР). 22 січня 1919 року ЗУНР добровільно увійшла до складу УНР (мапа 8). Так виникла єдина держава українського народу. Сучасна українська держава, як відомо, офіційно називається Україна (мапа 9).

Покажи на настінній карті українські держави XX ст.

Державний кордон — позначена чи уявна лінія на сухопутному, водному, повітряному просторі та в надрах, яка визначає межі поширення повноважень конкретної держави, відокремлює одну державу від інших.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Які назви українських земель Тобі відомі? Укажи період, коли кожна з цих назв позначала українські терени.
2. Покажи на настінній карті територію, яку в першій половині XVII ст. називали «Україна», і ту, яку називали «Україною» наприкінці XIX – на початку XX ст. Чому ці території мають різну площу?
3. Поміркуй, чи мав рацію історик XIX ст. В. Антонович, пропонуючи уживати вислів «україно-руські землі».
4. Підготуй стислі повідомлення про походження і значення термінів «Русь» та «Україна».

Обміркуй вислови

Спробуй обґрунтувати або спростувати наведені вислови.
Народ, що не знає своєї історії, є народ сліпців.

Олександр Довженко

Кожна держава складається і стверджується неперушною цілістю кордонів.

Пилип Орлик

Поради

Як працювати з настінною картою

1. Під час роботи з настінною картою стій ліворуч від неї, указку тримай у правій руці, щоб не закривати карту.
2. Демонстрацію історичних об'єктів на карті супроводжуй коментарем.

3. Для того, щоб «прочитати» карту, скористайся її легендою.
4. Територію держави покажи за допомогою замкненої лінії уздовж її кордонів.
5. Щоб показати місто, доторкнися указкою до умовної позначки.
6. Річку показуй за течією від витоків до гирла.
7. Напрямки руху і переміщень показуй за стрілками.
8. Для визначення просторового розташування об'єкта використовуй напрямки (на північ, на південь, на захід, на схід), назви річок, морів, гір та ін.

Практична робота

Цю практичну роботу бажано виконати на уроці, працюючи групами. Мапи, потрібні для виконання завдань, розміщено на с. 61–65.

Завдання для групи 1.

a. Ознайомтесь із легендами мапи 1 «Землі України у первісні часи та в епоху Античності» та мапи 2 «Українські землі у час Великого переселення народів» (II–VII ст.). Виберіть умовні позначки, якими користуються, щоб показати межі розселення народу, напрямки пересування військ та переселення народів.

b. Покажіть на цих мапах територію сучасної України, землі, на яких панували скіфи та сармати, прабатьківщину слов'ян.

c. Перекажіть, що розповідають ці мапи про розселення слов'янських племен.

Завдання для групи 2.

a. Ознайомтесь із легендами мапи 3 «Землі Русі-України (VII–XIII ст.)» та мапи 4 «Королівство Руське (XIII–XIV ст.)». Виберіть умовні позначки, якими користуються, щоб показати дві території або держави, напрямки походів та місця битв.

b. Покажіть на мапі 3 територіальні межі та столиці княжої Русі, а на мапі 4 — межі Королівства Руського і терени сучасної України.

c. Перекажіть, що розповідають ці мапи про давньоруські держави.

Завдання для групи 3.

a. Ознайомтесь із легендами мапи 5 «Землі України у XVI — першій половині XVII ст.» та мапи 6 «Військо Запорозьке (Гетьманщина)». Виберіть умовні позначки, якими користуються, щоб показати напрямки походів, важливі битви та перехід певної території від однієї держави до іншої.

b. Покажіть на мапі 5 землі давньоруських держав, які у XVI–XVII ст. входили до складу Речі Посполитої, а на мапі 6 — територіальні межі і столиці Війська Запорозького.

c. Перекажіть, що розповідають ці мапи про Гетьманщину.

Завдання для групи 4.

a. Ознайомтесь із легендами мапи 7 «Землі України у XIX – на початку XX ст.» та мапи 8 «Українці у боротьбі за державну незалежність (1917–1921 рр.)». Виберіть умовні позначки, якими користуються, щоб показати підприємства і галузі господарства, державні кордони та важливі події епохи.

b. Покажіть на мапі 7 землі, що в XIX ст. входили до складу Російської й Австро-Угорської імперій, а на мапі 8 — території Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки.

c. Перекажіть, що розповідають ці мапи про українські держави XX ст., їхніх союзників та ворогів.

Завдання для групи 5.

a. Ознайомтесь із легендою мапи 9 «Україна у 20-х роках XX — на початку XXI ст.». Виберіть умовні позначки, якими користуються, щоб показати центри та межі адміністративних одиниць — областей, районів, на які поділена держава; наукові та мистецькі осередки, галузі господарства, що розвиваються на її території.

b. Покажіть на мапі 9 землі, що входили до складу Радянського Союзу; сучасну Україну, міста, які стали центрами ракето- та літакобудування, інформаційної індустрії, осередками науки та мистецтв.

c. Перекажіть, що розповідають ці мапи про господарський розвиток, наукові та мистецькі досягнення України у XX ст.

Поради

Як працювати з картами в підручнику або атласі

1. Прочитай назву карти. Визнач культурно-історичну епоху, яку ця карта характеризує.
2. Ознайомся з легендою карти.
3. За допомогою умовних позначень віднайди інформацію, необхідну для відповіді на запитання.
4. Порівняй здобуту інформацію з матеріалами підручника, інших джерел. Вибудуй на основі усіх наявних відомостей коротку розповідь.

Мапа 3. Землі Русі-України (VII–XIII ст.)

Мапа 4. Королівство Руське (XIII–XIV ст.)

Мапа 5. Землі України у XVI — першій половині XVII ст.

Мапа 6. Військо Запорозьке (Гетьманщина)

Мапа 7. Землі України у XIX — на початку XX ст.

Мапа 8. Українці у боротьбі за державну незалежність (1917–1921 рр.)

Мапа 9. Україна у 20-х роках ХХ — на початку ХХІ ст.

Мапа 10. Історичні землі України

§ 8. Історичні землі України

Завдання перед читанням тексту параграфа

1. Дізнайся, для чого призначені тлумачний та етимологічний словники, словник іншомовних слів. Відшукай ці словники в мережі Інтернет.

2. Покажи на карті (див. мапу 10) Україну. Назви держави, що є її сусідами.

3. Назви та знайди на мапі 10 область, у якій проживаєш. Покажи місто, що є адміністративним центром цієї області.

Поради

Опрацювай текст цього параграфа так само, як і попереднього. Прочитавши, попроси однокласника або когось зі старших перевірити, чи правильно Ти відповідаєш на запитання після цього параграфа.

1. Особливості українських теренів. Сучасна Україна — єдина, цілісна держава, територія якої об'єднує 24 області й Автономну Республіку Крим (див. форзац). Кожна область, а також міста Київ і Севастополь мають свої органи управління — ради й адміністрації. Повноваження місцевих органів влади, тобто перелік їхніх прав на управління цими адміністративно-територіальними одиницями, визначені законодавством. Кордони України та її єдність, чи, як деколи кажуть, соборність українських земель, визнаються всіма державами світу — членами Організації Об'єднаних Націй.

Цілісність України як держави не означає відсутність відмінностей у способі життя, заняттях і звичаях її населення. Особливості ці склалися історично. Наприклад, на сході й півдні України частка російськомовного населення суттєво більша, ніж на заході. Пояснюють це тим, що під час панування тут Росії, її населення постійно переселялося на українські

Знайди з допомогою довідників або пошукової системи в мережі Інтернет відомості про статус України в Організації Об'єднаних Націй.

Організація Об'єднаних Націй (ООН) — міжнародна організація, заснована 1945 року для підтримання й зміцнення миру і міжнародної безпеки та розвитку співробітництва між державами світу.

Яке походження Твого прізвища? Щоб відповісти на це запитання, скористайся етимологічним словником.

терени. Водночас, місцевих жителів російська влада спонукала переймати російську мову. Українці були змушені навчатися в російськомовних школах, читати російською книги і газети, заповнювати цією мовою всі документи. Російською з ними спілкувалися не тільки місцеві посадовці, а й священики. Як наслідок, про українське коріння багатьох російськомовних громадян нашої держави сьогодні свідчать тільки їхні прізвища. Найбільш поширені на Наддніпрянщині прізвища, утворені з суфіксами *-енко*, *-енко* (Петренко, Гордієнко, Костюченко). Далі на захід більшість українців традиційно мали прізвища з суфіксами *-ук*, *-юк* (Павлюк, Данилюк, Гордійчук). Прізвища Крутивус, Небаба, Перебийніс та подібні — безсумнівно, українського походження. Під такими колись записували запорожців.

Тривалість панування чужоземців і близьке сусідство з ними наклали відбиток на мовлення населення України. Зокрема, в Закарпатті місцеві жителі вживають у своїй мові слова угорського походження, у Чернівецькій області — румунського, у Львівській — польського, а на Харківщині й Сумщині — російського. Усне мовлення дещо відрізняється від літературної мови, якою сьогодні навчають і пишуть. Склалася літературна мова в ХІХ ст. завдяки творчості Івана Котляревського з Полтавщини і Тараса Шевченка, який родом з Черкащини. Як наслідок, сучасна українська мова найближча до говірок населення Середньої Наддніпрянщини.

2. Регіони України. У повсякденному побуті й звичаях українців, що живуть у різних областях нашої держави, теж існує

Адміністративно-територіальна одиниця держави — це офіційно визнана державою частина її єдиної території, на просторі якої діють органи державної влади та місцевого самоврядування. До адміністративно-територіальних одиниць України відносять Автономну Республіку Крим, області, райони, міста, об'єднані територіальні громади (ОТГ), селища та села.

Назви кілька відомих Тобі слів іншомовного походження. Встанови з допомогою словника іншомовних слів, з якої мови потрапили в українську ці слова.

ТЕМА 2
ВІСІМ

чимало відмінностей. Вони настільки відчутні, що вчені виділяють окремі регіони України, які територіально не збігаються з сучасними областями. **Регіоном називають частину земної поверхні з умовними межами, для якої характерні цілісність і своєрідність стосовно виділених ознак.** Найчастіше на теренах України вирізняють такі історичні (історико-географічні) регіони: Закарпаття, Галичина, Волинь, Поділля, Буковина, Середнє Подніпров'я, Чернігово-Сіверщина, Слобожанщина, Донщина (Донеччина), Запорожжя, Північне Причорномор'я, Таврія (див. мапу 10). Неповторні характеристики кожного з них склалися під впливом історичних обставин і місцевого ландшафту. Часто згадують й етнографічні регіони, мовлення, побут, звичаї, вірування населення яких колись сформувалися у своєрідному природному середовищі (див. рис. 13). Серед етнографічних регіонів найбільш відомі — гірські: Лемківщина,

Історичний регіон — територія, населення якої об'єднує досвід співжиття, почерпнутий з минулого, коли ця земля була окремою державою чи адміністративно-територіальною одиницею держави, наприклад князівством, воєводством, губернією тощо.

Відшукай на карті історичний регіон, у межах якого проживає Твоя сім'я. Поясни, як Ти виконуєш це завдання.

Етнографічний регіон — частина території проживання народу (етносу), де культура місцевого населення має особливі риси (явища), невластиві населенню решти етнічної території.

Рис. 13. Етнографічні регіони України (картосхема з Національного музею народної архітектури та побуту України)

Гуцульщина, Бойківщина (у Карпатах), а також Полісся (басейн р. Прип'ять, правої притоки Дніпра).

Що ж таке «історичний регіон»? Це територія, яку вчені умовно обмежують державними кордонами чи адміністративними рубежами, що існували в минулому. Як правило, це колишні адміністративно-територіальні одиниці різних держав (губернії, провінції, воєводства, комітати) або окремі державні утворення (князівства). Наприклад, коли говорять про «історичну Волинь», то мають на увазі не сучасну Волинську область, а значно більшу територію, до якої залучають ще й Рівненщину, Житомирщину і частину Хмельниччини. Це терени колишнього Волинського князівства та пізнішого Волинського воєводства Речі Посполитої. До історичних регіонів можна віднести й прикордонні території, які були об'єктом міждержавних суперечок та/або нейтральними зонами (Покуття, Дике Поле).

Особливим історичним регіоном України є Таврія. Це історична назва Кримського півострова, поширена в Середні віки. Походить від назви племен таврів, які в давнину заселяли південну частину Криму. Українці не були більшістю серед населення Кримського півострова. Ці землі — історична батьківщина кримськотатарського народу. У XV–XVIII ст. цей народ мав власну монархічну державу — Кримське ханство. Після більш ніж столітнього панування Російської імперії, у грудні 1917 року кримські татари утворили Кримську Народну Республіку. Це була перша у світі республіка серед народів, що

Охарактеризуй за допомогою карт історичний регіон, на теренах якого проживає Твоя сім'я. Для цього назви його географічне розташування, риси ландшафту та клімату, зв'язки з історичними державними утвореннями або адміністративними одиницями таких утворень.

Локалізація — обмеження місця події у просторі, визначення просторових меж проживання народу, діяльності особи.

Чим Таврія як історичний регіон відрізняється від інших регіонів України?

Рис. 14. Тарак-тамга

розмовляють тюркськими мовами. Вона проіснувала менше ніж два місяці і була знищена росіянами.

Важлива особливість історичних регіонів — відсутність чітких меж. Адже в часи України-Русі не було карт з окресленими межами князівств. Та й на початку Нового часу картографія ще не досягла такого розвитку, аби з точністю фіксувати державні кордони Гетьманщини й географічні об'єкти. Тому історичні регіони — це теж великою мірою продукт уяви вчених. Описуючи ці регіони, історики, зокрема, мають на меті вивчити спільноти, що існували тут у минулому, і пояснити наявні в українців особливості побуту, поведінки, мовлення, поглядів на життя.

Чим історичні регіони відрізняються від адміністративно-територіальних одиниць держави?

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. На які риси нашого повсякденного життя впливає минуле рідного краю? Спробуй навести приклади такого впливу.
2. Що можна дізнатися про предків, дослідивши походження (етимологію) свого прізвища?
3. Чому в українській мові використовують слова іншомовного походження? Чи можна запозичення слів з інших мов вважати особливістю української мови?
4. Підготуй коротке повідомлення про історичний регіон, у якому проживає Твоя сім'я, або про інший, у якому проживають Твої родичі. Спробуй встановити, як природні умови цього регіону вплинули на одяг, їжу, житло, заняття та звичаї його населення.

Обміркуй вислів

Обдумай вислів українського кінорежисера.

Людина повинна завжди пам'ятати, звідки вона пішла в життя. Людина не має права бути безбатченком.

Олександр Довженко

Що, на Твою думку, найцікавіше в історії рідного краю?

Практична робота

Ця практична робота складається з двох частин. Обидві треба виконати на уроці. Першу виконують усно, у парах, а другу — самостійно на контурній карті. Щоб виконати завдання частини I, скористайся мапою 10 «Історичні землі України» (с. 65) та фізичною картою України (рис. 4, с. 44). Домовся з партнером/партнеркою, хто презентуватиме завдання 1.1 та 1.2, а хто — завдання 1.3. Кожне із названих завдань має дві складові; перша позначена буквою а), друга — б). Якщо частину а) виконуватимеш Ти, то партнер/партнерка має виконати частину б) цих завдань. Виконати частину б) означає розглянути по порядку те, що зроблено партнером/партнеркою, доповнити сказане і виправити допущені помилки. Для завдання 1.3 вам слід помінятися ролями. Твій партнер виконає частину а) завдання 1.3, а Ти — частину б).

I. Завдання:

1.1. а) Показати на карті історичні регіони України. б) Проаналізувати виконання цього завдання партнером/партнеркою.

1.2. а) Визначити просторове (територіальне) розташування обраного (вами, вчителем) історичного регіону України. б) Проаналізувати, як виконав/виконала це завдання партнер/партнерка.

1.3. а) Охарактеризувати (за картою) природні умови обраного історичного регіону. б) Висловити припущення про результати впливу ландшафту та клімату регіону на місцеву народну культуру.

II. Завдання:

2.1. Позначити на контурній карті державний кордон України, надписати назви держав-сусідів.

2.2. Позначити і надписати на контурній карті: а) історичні регіони України; б) територію рідного краю; в) рідне місто/село.

Поради

Як виконувати завдання на контурній карті

1. Прочитай назву контурної карти та завдання до неї.
2. Добери умовні позначки, які використовуватимеш для виконання завдання. Можеш використовувати запропоновані картографами позначки (вони на історичних картах) або створити власні.
3. Уклади легенду карти. Для цього нарисуй обрані позначки та напиши, що кожна з них означає.
4. Познач на контурній карті об'єкти, які зазначені в завданні.
5. Старайся бути охайним. Використовуй кольорові олівці, не користуйся фломастером або маркером.
6. Підписи роби друкованими літерами.

1. Акуратно познач на шкалі часу дати, вказані (виділені) у параграфах цього розділу.

2. Виконай такі завдання:

2.1. Встанови послідовність утворення українських держав:

А Королівство Руське; Б Українська Народна Республіка;
В Руська Земля; Г Військо Запорозьке.

2.2. Встанови відповідність між державою та її столицею:

А Військо Запорозьке	1 Київ
Б Галицько-Волинська держава	2 Чигирин
В Українська Народна Республіка	3 Галич
	4 Чернігів

2.3. Встанови відповідність між подією та епохою:

А утворення держави «Руська Земля»	1 Новий час
Б проголошення Української Народної Республіки	2 Первісне суспільство
В виникнення Скіфії	3 Античність
	4 Середні віки

2.4. Встанови відповідність між особою та пов'язаною з нею подією:

А Гійом де Боплан	1 утворення держави «Військо Запорозьке»
Б Богдан Хмельницький	2 утворення Галицько- Волинської держави
В Роман Мстиславович	3 перша карта землі, названої «Україна»
	4 утворення УНР та ЗУНР

2.5. Встанови послідовність правління керманічів українських держав:

А Роман Мстиславович; Б Богдан Хмельницький; В Іван Мазепа;
Г король Данило.

3. Подумки подайся в подорож у минуле на «машині часу». Обери історичний регіон України, в який хотів/хотіла б потрапити. Опиши (усно або письмово) цей регіон, відповівши на запитання:

- 1) як називається та яку територію охоплює обраний Тобою регіон;
  - 2) чим займалася більшість населення цього регіону в часи, коли він формувався, і чим займається зараз: землеробством / перегінним скотарством / виробництвом машин та продуктів на продаж;
  - 3) хто і як керував населенням регіону в часи, коли він формувався, та хто і в який спосіб керує зараз: володар та призначені ним особи / виборні органи влади;
  - 4) які культурні здобутки (віросповідання, науки, мистецтва) цього історичного регіону, на які епохи вони припадають;
  - 5) коли та за яких обставин сформувались особливості регіону.
- Назви відомі Тобі важливі події, які відбулися в обраному Тобою історичному регіоні України.

Особливості культури кримськотатарського народу

Назву «татари» стосовно населення Таврії, яке розмовляє однією з тюркських мов, в Україні почали використовувати ще в Середні віки. Козаки також часто вживали до своїх сусідів з Півдня назву «кримчаки». Самі ж кримські татари називають себе **киримли**. Національним символом кримськотатарського народу є «тарак-тамга» або «хан-тамга» династії кримських ханів — Гераїв (рис. 14). Слово «тамга» з монгольської буквально означає «штамп/друк». Найбільш популярне пояснення символічного змісту тамги — це припущення, що в основі знака — ідея триєдності Світу (небо — земля — підземелля) або Часу (минуле — сьогоднішнє — майбутнє) чи Людини (душа — тіло — розум/дух).

Кримськотатарський народ сформувався у XIII–XV ст. на основі населення степової частини півострова — ногаїв, татів з Кримських гір (потомки половців) і жителів Південного Берега Криму: греків, готів, італійців (з м. Генуї) та турків.

Кримські татари сповідують **іслам** — одну з найпоширеніших світових релігій. Повсякденне життя кримськотатарського народу в давнину суворо відповідало вимогам цієї релігії. Традиційно в перший день молодика у місяці Рамазан (Рамадан) і протягом 30 днів *киримли* дотримувалися посту та чинили добрі справи. Обов'язком вважалося запросити до себе в дім хоча б одного мусульманина й нагодувати його вечерєю. За чотири дні до завершення посту жінки починали ретельно прибирати оселю, а чоловіки — чистити худобу. Дітям шили або купували новий одяг, взуття. Тоді ж впорядковували могили близьких. Так готувалися до одного з двох головних для мусульман свят — Ураза-байрам. Звичай вимагав, щоб домашні страви та солодощі діти рознесли сусідам. Обмін стравами відбувався, щоб «у домі завжди були пахощі їжі».

Інше головне свято — Курбан-байрам — теж супроводжувала турбота про бідних, немічних і похилих віком людей. Забезпечити незаможних у дні цього свята м'ясом — таким був обов'язок кожного заможного *киримли*.

Правда, більшість *киримли* жили доволі бідно. Мали тільки хати-мазанки, які будували з дерева, цегли, дерну і глини. Покривали хату теж дерном або черепицею. Жінки і чоловіки носили майже однакове вбрання: сорочку, поверх якої одягали каптан з вузькими рукавами, широкі шаровари, шкарпетки, чобітки з тонкої м'якої козячої шкіри, найчастіше жовтого кольору, або туфлі. Чоловіки одягали на голену голову червону суконну тюбетейку, а поверх — високу круглу шапку. Жінки носили коси: заміжні — дві коси, які завивали біля голови, а незаміжні — багато дрібних кіс, що звисали за спиною. За мусульманським звичаєм, жінки на людях прикривали обличчя тонкою тканиною.

Не мусиш, але спробуй

1. Що спільного і що відрізняє культури *киримли* та українців?

2. Які відомі Тобі елементи народної культури є наслідком культурних взаємовпливів цих двох народів, що населяють Україну?

I. Завдання:

1. Обґрунтуй (на прикладі) значимість карти як джерела історичної інформації про Україну, її населення, історичні регіони.
2. Покажи (на прикладі), як природні умови впливали на життя населення України та як господарювання вплинуло на природу.
3. Визнач культурні епохи, в межах яких сформувалися відомі Тобі історичні регіони України. Висновок обґрунтуй.
4. Охарактеризуй історичний простір рідного краю (району, міста).

II. Практична робота:

A. Завдання для роботи з контурною картою

1. Познач (суцільною лінією) на контурній карті Україну.
2. Познач (штриховими лініями різних кольорів) її територіальні межі (кордони), а також столиці давніх державних утворень українців:
  - 2.1. Київської держави (України-Русі);
  - 2.2. Королівства Руського (Галицько-Волинської держави);
  - 2.3. Війська Запорозького (Гетьманщини);
  - 2.4. Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки.

Надпиши потрібні назви з урахуванням порад, як виконувати завдання на контурній карті.

3. Познач на контурній карті найбільш значимі, на Твою думку, події історії України (прийняті рішення, походи, битви, революції тощо). Впиши поруч дати цих подій.
4. Уклади легенду карти, включивши в неї умовні позначення:
  - а) державного кордону;
  - б) столиці держави;
  - в) місць, де відбувались історичні події.

B. Хронологічні задачі та запитання

1. Скільки тисячоліть тому сформувалися спільноти слов'ян?
2. Скільки століть минуло від утворення княжої Русі?
3. Скільки століть минуло від заснування Галицько-Волинської держави до проголошення Західноукраїнської Народної Республіки?
4. Обчисли, скільки років минуло від проголошення Української Народної Республіки до проголошення незалежності України.
5. У 2018 році відзначили 370 років від заснування козацької держави Б. Хмельницьким. Назви рік утворення Гетьманщини.
6. У 882 році вікінг Олег захопив Київ, а 371 рік потому Данило Галицький став королем. У якому році коронували Данила?

Розвага для сумлінних

Спробуй розгадати загадки та головоломки, дібрати рими.

Загадки та римівки

1. Ні потилиці, ні обличчя, ні початку, ні кінця.
Як по ній ти не підеш — кінця-краю не знайдеш.
2. У світі одна — всім потрібна вона.
3. Її обереги — верба і калина. Найкраща у світі — моя ... .
4. Моя Україна — козацька слава! Така волелюбна і мирна ... .

Ребуси

Користуючись інструкціями на сайті: rebus1.com, розв'яжи запропоновані тут ребуси. Сайт знаходиться за адресою: <http://rebus1.com/ua>. Створи ребуси до інших термінів, з якими ознайомився, опрацьовуючи цей розділ.

Шифровки

1. Прочитай наведений вислів.

Проридні умвои впивлають на жтита лдюей, а діняня лдюини — на прориду.

2. Розшифруй фрази, використовуючи ключ

8 ? l \$ q 2 ? l 3 q 1 q 9 d l q 6 7 = s 1 - L 9 z * .

9 d l q 6 7 q - ! 2 5 7 q , = s f s z 7 q 2 ? l 3 q 1 q .

S z x j l 5 & 7 s l ? r s j 7 5 7 ? g q @ x *
& s x d 5 + g ? 3 .

Ключ							
Q	A	4	З	7	H	+	X
W	Б	5	И	J	O	=	Ц
1	В	%	Й	8	П	&	Ч
R	Г	S	I	L	P	\$	Ш
2	Д	6	Ї	Z	С	#	Щ
?	Е	D	К	X	T	@	Ю
!	Є	F	Л	9	У	<	Я
3	Ж	G	М	N	Ф	*	Ь

ТЕМА 2
ВІСІМ

Обдумай спільно з рідними

1. Розпитай старших про походження назви рідного міста/селища/села.
2. Обміркуй разом з близькими, що свідчитиме про здатність людини сприймати будь-яку територію як місце, де відбувалися історичні події.

Тема 3

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ

Прочитавши третю тему підручника, Ти зрозумієш:

- роль та значення історичних джерел для дослідження минулого людства;
- різницю між минулою дійсністю й джерельними відомостями про неї;
- необхідність залучення для дослідження історії різних видів джерел;
- особливості дослідження різних видів історичних джерел;
- специфіку наукових установ, у яких зберігають та вивчають історичні джерела;
- значення основних понять теми.

Якщо Ти опрацюєш матеріал цієї теми, то зможеш:

- розрізнати історичні джерела за видами, часом і територією створення;
- формулювати прості запитання до змісту історичних джерел;
- здійснити первинний аналіз історичного джерела;
- скласти розповідь про минуле на підставі доступних візуальних джерел, екскурсії до музею або архіву.

*Джерела завжди обмежені, так само,
як і наша здатність їх аналізувати.*

Тимоті Свайдер

§ 9. Різновиди історичних джерел. Усні джерела

Завдання перед читанням тексту параграфа

Пригадай, що означають слова «минуле», «дослідження», «кодування», «інформація», «держава». За потребою знайди їх у тлумачному словнику.

Поради

1. Постав до тексту кожного пункту параграфа по 3–4 запитання.
2. Запиши у свій словник виділені в тексті слова та додай їх пояснення.

1. Види історичних джерел. Важливою частиною історичного дослідження є збір та упорядкування інформації про минуле. Здобути достовірні відомості непросто, адже минуле — це дійсність, якої вже не існує. Залишилися тільки її «сліди». Сліди минулого — це не тільки наші спогади. В **артефактах**, тобто у знаряддях і продуктах людської діяльності, теж «закодовано» інформацію. Якщо ми зуміємо використати їх з метою отримання свідчень про те, що нас цікавить у минулому, вони слугуватимуть нам як історичні джерела. Разом з тим, джерельні відомості — це тільки цеглинки, з яких дослідник реконструює минуле, тобто відтворює його в своїй уяві та представляє як історію-оповідь про своє бачення того, що було.

Артефакт — будь-який штучно створений об'єкт, продукт людської діяльності.

Історики, зазвичай, виділяють три великі групи історичних джерел: словесні, речові та зображувальні (візуальні). За основу для групування тут узято спосіб кодування та відтворення інформації. **Словесним джерелом** може стати будь-що сказане, розказане людиною (**усні джерела**) і будь-який, на будь-чому зроблений нею напис та опис (**писемні джерела**). Носієм інформації словесних джерел є пам'ятки мови, усної творчості (казки, легенди, міфи), писемні пам'ятки (літописи, документи, листи, щоденники тощо), зокрема й комп'ютерні тексти. До **речових** належить усе, виготовлене коли-небудь людськими руками, а також змінене людьми довілля. Носіями цінної для

Усні джерела — вид історичних джерел, що передаються «з уст в уста» або записані дослідником з чийось слів.

Писемні джерела — документи, створені від імені держави, державної установи, приватної фірми, якоїсь організації або особи.

історика інформації є, наприклад, пам'ятки архітектури, знаряддя праці різних епох, предмети і речі домашнього вжитку. Візуальними називають зображення, створені людьми різним способом: малюнки, карти, фото, кіно та ін. Інформацію зображувальних джерел, так само як і речових, в історичному дослідженні передають у формі описів або обчислень.

2. Свідчення очевидців. Найяскравішими «слідами» минулого є наші спогади. *Люди будують своє життя, повторно переживаючи в уяві минулі події, розмови, враження.*

Вони роблять висновки та планують майбутнє, обдумуючи події, учасниками яких були, свідчення тих, кому довіряють: родичів, друзів, учителів, журналістів, політиків. Але задумаймося, якою мірою можна довіряти пам'яті свідків. Чи спроможна людська пам'ять достовірно відображати минуле?

Міфи — старовинні оповіді про походження Всесвіту і людини, спроба розгадати незрозуміле у доволишньому світі, пояснити його діями вигаданих надприродних істот.

Розпитаймо про якусь одну недавню подію її безпосередніх учасників. Порівнявши їхні спогади, неминуче зробимо висновок: кожний зі свідків бачив щось, чого не зауважили інші, виділив з-поміж учасників того чи тих, кому симпатизує, має про подію власну, деколи цілком відмінну від інших, думку. Причина виявлених розбіжностей у тому, що люди не фіксують події та явища. Вони їх переживають, тобто відчують та обдумують те, що відбувається, надіючись на певний результат. Як наслідок, у кожного виникає своє бачення події, власна думка про неї. Тож пам'ятаємо ми не події та явища, а створені нами їхні образи, своє уявлення про те, що бачили, чули, пережили.

Свідчення очевидців хибують не тільки на надійність. Інша їхня вада — це обмежені можливості інформувати про минуле. Адже за допомогою свідків ми можемо «заглибитись» у час не більше ніж на два-три покоління. Окрім того, доступними для нас найчастіше є тільки свідчення про порівняно невелику «арену подій» — місце постійного проживання свідка та відвідані ним краї. «Батько історії» Геродот, який використовував для своєї праці переважно усні свідчення, знайшов спосіб обмежити шкідливий вплив названих хиб. Щоб якомога повніше описати перебіг греко-перських воєн, він збирав свідчення жителів різних земель. Задля встановлення причин цих воєн Геродот з готовністю використовував не тільки повідомлення очевидців, а й перекази про давніші події. Він також постійно порівнював зібрані

свідчення, відновлюючи хід подій на основі виділених ним деталей, у яких ці свідчення співпадали.

Винайдений Геродотом спосіб відновлювати минуле історики використовують і сьогодні. Вони також записують та збирають спогади очевидців різних подій. Так звана «усна історія» — це окремий

напрямок історичної науки. Особливою увагою він користується з другої половини ХХ ст. Тоді почали опитувати учасників Другої світової війни (1939–1945) та свідків злочинів нацистів і комуністів. Сучасні історики вважають спогади звичайних людей важливими для розуміння епохи, у якій ці люди жили і яку творили.

3. Минуле і мова. Спогади яскраві та зрозумілі тільки в уяві людини, якій вони належать. Спроба висловити те, що уявляєш, завжди породжує труднощі. Оповідачеві буває важко укласти текст так, щоб якомога точніше передати своє бачення подій. Не менш складно й слухачеві або читачу. Щоб зрозуміти оповідача, він має вкласти в його вислови ті самі, що й оповідач, смисли. Зробити це легше, якщо оповідь стосується недавнього часу та рідного для слухача/читача народу. Тоді оповідач та користувач оповіді послуговуються словами, в які вкладають подібний смисл.

Більше труднощів виникає тоді, коли чуєш або читаєш про минуле іншого народу. Річ у тім, що *ті самі події, явища не тільки кожна людина, а й кожний народ бачить дещо по-різному.* Тому, зокрема, при перекладі важливо підібрати слова, які хоча б наближено передавали смисли оригіналу. Наприклад, англійське «state», французьке «etat», польське «panstwo», російське «государство» перекладаються українською словом «державна».

Однак, смисл, який вкладає кожний з названих народів у поняття «державна», дещо відрізняється від того смислу, який вкладаємо в це слово ми. Американець або француз, на відміну від українця, ніколи не казатиме, що державна про нього не дбає, не цінує його працю і т. п. Завдяки тривалому досвіду демократичного урядування ці народи не ототожнюють державу з особою правителя. Натомість українці, маючи гіркий досвід життя під владою імператорів, усе ще її персоніфікують.

Усна історія — це ділянка досліджень і метод збирання, зберігання й пояснення голосів та спогадів окремих людей чи груп учасників якихось подій.

Нація — народ, який має або добивається своєї держави, виробивши власне бачення того, як слід організувати на її території господарське, культурне та суспільне життя.

Найважче історикам, які досліджують свідчення давніх часів, авторами яких є представники різних народів. Щоб зрозуміти зміст їхніх свідчень, дослідникам доводиться вивчати мови, а також специфіку культури цих народів у досліджувану епоху. Вони, наприклад, мають знати, що слово «народ» в античні часи означало групу місцевих чоловіків — громадян якоїсь з грецьких чи римської держав. У Середні віки під народом теж розуміли не все населення держави, а тільки підвладних володареві лицарів-воїнів або повноправних громадян незалежних міст, а в ХІХ–ХХ ст., — навпаки, усіх, хто проживав на теренах окремої держави та пов'язував себе з іншими у спільноту — **націю**. Трактування народу як нації присутнє в Конституції України. Українським народом тут визнано «громадян України всіх національностей», незалежно від того, до якої культурної спільноти ці громадяни себе відносять: до українців, росіян, поляків, євреїв чи до інших.

В українській мові також є слова, що позначають певну культурну епоху в історії народу. Наприклад, терміни «князь», «боярин», «віче» походять із Середньовіччя. У час існування України-Русі князями називали володарів окремих земель-князівств, боярами — наближених до них військових та цивільних дорадників і управлінців, а вічем — вищий орган місцевого самоврядування. Пізніше слово «князь» почало вказувати тільки на походження особи. Слово «боярин» в Україні поступово зникло з ужитку. Забулося на східноукраїнських землях і слово «віче». Його замінив термін «рада». Проте в Галичині мітинг або збори й досі називають вічем.

Теза — положення, що коротко й чітко формулює основну думку тексту, малюнка, музичного твору або провідне завдання, що стоїть перед кимсь.

ТЕЗИ

Завдання на застосування умінь і знань

1. Обери з-поміж поставлених Тобою запитань два-три, які привернуть увагу до важливих думок у цьому параграфі.
2. Вибудуй за допомогою поставлених Тобою запитань тези виступу на тему: «Історичні джерела». Прочитай свої тези вголос.

Обміркуй вислів

Прочитай вислів. Про кого говорить польський сатирик?
Ті, хто творить історію, часто заодно й фальсифікують її.
 Веслав Брудзинський

Фольклор

Різновидом словесних джерел є прислів'я, казки, легенди, пісні та інші пам'ятки усної народної творчості або фольклору. **Фольклор** (з англ. — народна мудрість) — це різної давності знання окремих народів про світ та суспільні відносини, які передавалися з покоління в покоління словами, мімікою, рухами та жестами, з музичним супроводом або без нього. Постійно використовуючи та вдосконалюючи фольклор, народ зберігав свою

самобутність, усталені, вироблені поколіннями **традиції**. Без народної творчості в людей не було б спільних уявлень про своє минуле, отже й усвідомлення себе народом.

Пам'ятки народної творчості — цінні історичні джерела. Прислів'я та приказки, наприклад, несуть інформацію про рекомендовані норми громадської поведінки: «Усі під Богом ходимо», «Праця чоловіка годує, а лінь — марнує», «Краще своє латане, ніж чуже хапане», «Мовчи язичку — матимеш паляничку», інші. Обрядові пісні розповідають про господарську діяльність, побут та вірування давніх землеробів, скотарів, рибалок. Казки — про **мораль** та бажання людей.

Самобутність — несхожість на інших, культурна неповторність та самостійність у розвитку.

Традиція — досвід, звичаї, погляди, смаки, норми поведінки і т. ін., що склалися історично й передаються з покоління в покоління.

Мораль — єдність засадничих правил поведінки людей у ставленні один до одного та до суспільства.

Бандура

Ліра

Кобза

Рис. 15. Кобзар Остап Вересай та лірник

Рис. 16. Українські народні інструменти

Найбільш відомими пам'ятками народної творчості українців є **думи** та **історичні пісні**. Думи розповідають про події часів існування козацтва (XVI–XVIII ст.). Виконували думи мандрівні співці-музиканти: **кобзарі, бандуристи, лірники** (рис. 15 та 16).

Дума — народна ліро-епічна пісня, що має нерівномірну будову вірша. Виконується сольним співом-декламацією в супроводі кобзи, бандури або ліри.

Завдання:

Проаналізуй наведені витяги з різномірних пам'яток усної народної творчості. За результатами аналізу відтвори описану тут подію, рекомендовану дію (дії).

Джерела (на вибір, для роботи у групах або індивідуальної роботи):

I. Приказки та прислів'я:

Без діла жить — тільки небо коптить.

Будеш трудиться — будеш кормиться.

Чесне діло роби сміло!

II. Історичні пісні:

Максим, козак Залізник,
Козак з Запорожжя,
Як виїхав на Україну —
Як повная рожка!
Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині,
Обступили город Умань
В обідній годині.
Обступили город Умань,

Покопали шанці
Та вдарили з семи гармат
У середу вранці,
Накидали воріженьків
Повнісінькі шанці...
Отак Максим Залізник
Із панами бився,
І за те він слави
Гарной залучився.

III. Думи:

Що на Чорному морі,
На камені біленькому,
Там стояла темниця кам'яная.
Що у тій-то темниці пробувало
сімсот козаків,
Бідних невольників. <...>
То на святий празник, роковий
день Великдень,
Став пан турецький до мечеті
від'їжджати,
Став дівці-бранці, Марусі, попівні
Богуславці,
На руки ключі віддавати.
Тоді дівка-бранка, Маруся,
попівна Богуславка,
Добре дбає, —
До темниці приходжає.
Темницю відмикає,
Всіх козаків, бідних невольників,
На волю випускає

І словами промовляє:
«Ой, козаки,
Ви, біднії невольники!
Кажу я вам: добре дбайте,
В городи християнські утікайте,
Тільки, прошу я вас, одного
города Богуслава не минайте,
Моему батьку й матері знати
давайте:
Та нехай мій батько добре дбає,
Ґрунтів, великих маєтків нехай не
збуває,
Великих скарбів не збирає,
Та нехай мене, дівки-бранки,
Марусі, попівни Богуславки,
З неволі не викупає,
Бо вже я потурчилась,
побусурменилась
Для розкоші турецької,
Для лакомства нещасного!»

Як опрацьовувати пам'ятку усної народної творчості

Для того, щоб здобути історичну інформацію, пам'ятку народної творчості треба проаналізувати. Зробити це можна, послідовно відповідаючи на такі запитання:

1. Яка тема твору? Про кого або про що в ньому йдеться?
2. Про які дії, події розповідає твір? Яким є ставлення до цих дій або подій? Які слова, вислови про це свідчать?
3. До яких груп населення належать персонажі твору, а також особи, до яких звертається автор/виконавець? Які слова, вислови про це свідчать?
4. Де, у якій місцевості відбуваються події твору, рекомендовані слухачам дії? Які географічні назви згадуються?
5. Про який історичний період мовиться у творі? Які слова, вислови про це свідчать?
6. Що у цьому творі — відомості про події, а що — думки про них?
7. Що свідчить про правдивість/вигаданість описаних подій, дій?

Домашнє завдання

1. Познач на шкалі часу вказані в § 9 дати.
2. Внеси у хронологічну таблицю час (століття) виникнення української мови та укладення Пересопницького Євангелія.
3. Познач на контурній карті: а) землі, де формувалася прамова слов'ян; б) землі, в яких у Середні віки спілкувалися українськими діалектами; в) місто, в якому створена руська писемна мова.
4. Виконай такі завдання:
  - 4.1. Полічи, скільки століть минуло від утворення Галицько-Волинської держави зі столицею в Галичі.
  - 4.2. Обчисли, скільки століть минуло від утворення Київської держави до проголошення Української Народної Республіки.
  - 4.3. У 2018 р. відзначатимемо 100 років з дня проголошення Західно-української Народної Республіки (ЗУНР). В якому році була створена ЗУНР?
  - 4.4. У 1199 р. волинський князь Роман Мстиславович підкорив Галич. Через 449 років Б. Хмельницький з козаками заснував Гетьманщину. Обчисли, в якому році козацтво утворило українську державу.
  - 4.5. Полічи, скільки століть існувала Гетьманщина.
  - 4.6. Обчисли, чиє правління триваліше: короля Данила чи Б. Хмельницького.
  - 4.7. Встанови послідовність виникнення українських історизмів:
А віче   Б козак   В нація   Г боярин
  - 4.8. Встанови відповідність між терміном та його визначенням:

А усне джерело	1 пам'ятка матеріальної культури певної епохи
Б писемне джерело	2 образотворча пам'ятка матеріальної культури
В речове джерело	3 твір, що передається «з уст в уста» або записаний дослідником з чийось слів
Г зображальне джерело	4 документ, створений від імені держави, приватної фірми, якоїсь організації або особи

Коли виникла і сформувалась українська мова

Розселення слов'ян зі своєї історичної прабатьківщини зумовило виникнення на основі слов'янської мови низки її місцевих різновидів — діалектів. Серед них були й ті, що стали підґрунтям розмовної української. Мовознавець Юрій Шевельов вважав, що таких діалектів два — киево-поліський та галицько-подільський.

Спираючись на писемні пам'ятки, мовознавці встановили, що в XI ст. українська мова вже мала притаманні тільки їй риси. У той час ця мова була тільки розмовною. Писали в Русі після прийняття християнства так звану церковнослов'янською — мовою штучною, створеною на основі староболгарської мови. Цією мовою проповідники IX ст. Кирило і Мефодій переклали Біблію для південних слов'ян. Освічені монахи укладали нею богослужбові книги, життя — своєрідні біографії святих, а також церковні проповіді. Для нерелігійних текстів: розпоряджень князів, договорів, літописів — використовували створену на основі церковнослов'янської так звану руську писемну мову. Нею написані «Повість минулих літ» та «Слово про Ігорів похід».

Руська, або, як її пізніше почали називати, староукраїнська мова, використовувалася для записів аж до XIX ст., поступово збагачуючись розмовними українськими, а також латинськими та польськими словами. Вона була державною мовою не тільки в Русі-Україні та Королівстві Руському, а й у Великому князівстві Литовському і в Гетьманщині.

Визначною пам'яткою староукраїнської мови та мистецтва є Пересопницьке Євангеліє (рис. 17). Рукопис створено під опікою настоятеля Пересопницького монастиря, що на Рівненщині, архімандрита Григорія. Писці виклали Боже Слово мовою, у якій чітко проступають риси живої народної. Починаючи з 1991 року, під час присяги Президента на вірність народові України поряд з Конституцією України кладуть Пересопницьке Євангеліє — духовну святиню нашого народу.

Рис. 17. Пересопницьке Євангеліє. 1556–1561 рр.

Не мусиш, але спробуй

1. Що спільного у мов, якими українці послуговувалися для усного і письмового спілкування у Середньовіччі та увкозацькі часи?
2. Згрупуй мапи 1–9 (с. 61–65). Вкажи: а) ті, що відтворюють історичний простір, населений українцями; б) ті, що відображають період використання українцями двох писемних мов — руської та церковнослов'янської; в) ті, що відображають час, коли українці усно і письмово спілкуються сучасною літературною мовою.
3. Дізнайся, чому саме Пересопницьке Євангеліє використовується під час присяги новообраних президентів України.

§ 10. Писемні джерела

Завдання перед читанням тексту параграфа

1. Пригадай, які види джерел належать до писемних, та назви відомі Тобі писемні джерела.
2. Поміркуй, де можна знайти писемні джерела.

Поради

1. Читаючи кожний з пунктів параграфа, намагайся самостійно поставити до тексту запитання.
2. Запиши у словник виділені у тексті слова та додай їх пояснення.

1. Актіві матеріали. Найчастіше історики послуговуються різними писемними джерелами. Уміння записати вислів — одна з ознак цивілізації. Необхідність записувати висловлене пояснюють

Рис. 18. Розетський камінь
(бл. 200 р. до н. е.).

(Указ царя Птолемея V трьома мовами — джерело сучасного розуміння єгипетських ієрогліфів)

важливістю поданої інформації. *Записи, з якими працюють історики, прийнято називати документами.* Найбільше записів робили за наказами або на замовлення володарів. Щоб увічнити найважливішу для своїх підданих, на думку правителя, інформацію, окремі тексти в давні часи навіть висікали на камені (рис. 18). *Тексти, укладені від імені влади, керівництва державної установи або приватної фірми, називають актовими матеріалами.* Актіві матеріали вирізняють за такими ознаками:

- однорідна композиція;
- основа змісту — встановлення або/і скасування правила;
- посилання (бланк, підпис, печатка)

на особу або орган, що визначали та відстоюватимуть записане.

Укладають актові документи особи, які наділені правом приймати публічні рішення, надавати посвідки про право на якісь дії чи майно, пояснювати важливі для суспільства пропозиції, подавати докази у якійсь справі. Актіві матеріалами вважаються, зокрема, міждержавні угоди, **закони**, укази, накази,

судові рішення та інші розпорядження центральної і місцевої влади. Чимало також актів, у яких відображені відносини між окремими людьми. Це **заповіти**, тобто розпорядження людини щодо її майна на випадок смерті; **купчі**, якими засвідчують придбання-продаж нерухомого майна; угоди між працедавцями і працівниками, фірмами та клієнтами й ін.

Актові матеріали дозволяють встановити, якими були взаємовідносини груп населення, як вони змінювалися від епохи до епохи. Спираючись на них, можна також охарактеризувати умови господарського та культурного життя окремих народів, верств (груп), описати діяльність та побут людей у різні часи.

Одним з найдавніших вітчизняних державних актів є «Руська Правда» — збірка правил щодо покарань за вчинені людьми злочини, укладена за наказами київських князів в XI ст.

Практична робота

Завдання:

Спробуй, використовуючи поданий далі текст, довести, що «Руська Правда» — це актовий документ.

Джерело:

Після Ярослава зібралися сини його: Ізяслав, Святослав, Всеволод і воеводи їхні <...> і відмінили кровну помсту, а встановили за вбивство кунами відкупатися. А все інше судити, як Ярослав судив. Так сини його встановили.

2. Оповідні пам'ятки. Поряд з актовими матеріалами історики часто опрацьовують численні різновиди **оповідних пам'яток**: біографії, **хроніки** (літописи), **мемуари**, статті та інтерв'ю, листи, щоденники, науково-популярну, художню та навчальну літературу, інше. Найуживанішими історичними джерелами тривалий час були біографії публічних осіб, укладені античними авторами, давні наукові та релігійні твори — **трактати**, середньовічні хроніки, преса. Названі різновиди приваблювали вчених тим, що були зводами відомостей з різних джерел, у тому числі й таких, що не збереглися. Ще одна їхня перевага — те, що автори цих творів намагалися будувати свою розповідь хронологічно. Церковним **проповідям**, промовам, листуванню,

Хроніка (літопис) — історико-літературний твір, у якому оповідь вели за роками.

Мемуари (спогади) — оповідь у формі записок від імені автора про реальні події минулого, учасником або ж очевидцем яких він був.

щоденникам та мемуарам, художній та навчальній літературі пощастило менше. Прагнучи писати неупереджено, історики розглядали ці авторські твори у кращому випадку як допоміжне джерело.

Минуле в оповідній пам'ятці представлено так, як його побачив автор. До того ж, кожний різновид таких джерел має своє призначення. Художні твори писали і пишуть, щоб читач зацікавився, захопився описуваним. Для створення сюжету автори оповідань, п'єс та романів можуть свідомо домислити те, що

Трактат — наукова праця, де докладно розглянуто якість конкретне питання чи проблему.

Проповідь — промова релігійно-повчального змісту, яка виголошується в церкві під час відправи.

достеменно не встановлено, придумати історичним особам їхні монологи та діалоги. Мемуари, зазвичай, відображають участь автора у визначних подіях, виправдовують або возвеличують його вчинки. Статті нерідко укладають з огляду на інтереси та погляди людей, адже газета, журнал мають продаватися. Проповіді та промови, які виголошують з певної нагоди, теж містять попередньо відібрану інформацію, потрібну для підтримки думки промовця. Тож можливість використати недостовірну інформацію чи потрапити під вплив упереджених міркувань справді існує. Попри це, писемні оповідні джерела, розкривають притаманне епосі світобачення людей краще, ніж офіційні акти.

Практична робота

Завдання:

Знайди у витязі з «Повчання» Володимира Мономаха свідчення, що це: а) оповідне джерело; б) джерело, яке може містити недостовірну інформацію або упереджені судження; в) джерело, на основі якого можна буде робити висновки про погляди і переконання русів.

Джерело:

«Я недостойний, дідом своїм Ярославом, <...> наречений руським іменем Володимир, отцем улюбленим і матір'ю з Мономахів у благочесті наставлений, дітям своїм у доброчесності домогтись успіхів бажаючи, се пишу поучення вам, улюблені, і задля християнських людей, бо скільки оберіг їх я по милості Божій і отчою молитвою од усяких бід!».

3. Зберігання писемних джерел. Більшість цінних як історичне джерело документів різних часів сьогодні зберігають в архівах. Свої архіви мають усі органи влади, державні установи, зокрема заклади освіти, а також великі приватні фірми. В Україні

спеціально створено державні архіви, які є науковими установами. Найцінніші давні офіційні акти та рукописи інших документів, грамоти, книги, листи тощо зберігаються у спеціальних історичних архівах у Києві та у Львові. Тут документи не тільки зберігають, а й реставрують (відновлюють), вивчають та публікують. Вивченням документів, зокрема встановленням, за потреби, авторства, часу та місця їх створення, оцінкою достовірності займаються **архіваріуси**. До обов'язків архіваріусів входить також упорядкування документальної бази: групування за часом та місцем створення, внесення у спеціальні реєстри, переклад і підготовка до публікації.

Архів — наукова установа, де зберігають, впорядковують і досліджують писемні пам'ятки, документи.

Книги та періодичні видання XIX–XXI ст. зберігають у

бібліотеках. До послуг дослідників історії в Україні — спеціальні наукові бібліотеки. Однією з найбільших за обсягом фондів — понад 8 млн одиниць зберігання — є Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника (рис. 19). Сьогодні — це найбагатше у світі зібрання джерел до історії України: рукописів та друкованих видань XI — початку XX ст.; збірок архівних матеріалів XVIII–XX ст.; української й іншомовної періодики XIX — перш. пол. XX ст.; а також книг періоду ручного друку і картографічних видань XVI–XVIII ст. Наукова бібліотека ім. В. Стефаника — єдина в Україні книгозбірня, яка володіє творами українського і світового мистецтва: гравюрами, скульптурами, рисунками, фотографіями, а ще найбільшою в Україні колекцією нотних творів композиторів.

Рис. 19. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника

Багатство джерельного матеріалу бібліотеки ім. В. Стефаника — заслуга українських патріотів. У 40-х роках XX ст. зібрані цими людьми приватні колекції, а

Гравюра — вирізьблений або витравлений на спеціально підготовленій дошці або пластинці малюнок, а також відбиток такого малюнка на папері.

ТЕМА

також архіви українських громадських організацій Галичини комуністична влада насильно вилучила та передала у новостворену бібліотеку.

У незалежній Україні право окремої людини та організації володіти власними бібліотекою та архівом захищені Конституцією України. Вилучати документи та майно можна тільки в особливих випадках і лише за рішенням суду. Тому в кожного є можливість збирати і зберігати джерела до історії своєї родини. До родинного архіву може увійти все, що здається цінним як історичне джерело: від листівки прадідуся чи прабабусі та книг, які вони читали, до «есемески» друга/подруги, сімейного фото та відео. Для особистого архіву не потрібні великі приміщення і спеціальне обладнання. Адже частина його може існувати в цифровій формі, у пам'яті домашнього комп'ютера.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Уклади із поставлених Тобою до тексту запитань план переказу на тему пункту параграфа.
2. Які різновиди писемних джерел Тобі відомі? Які з них належать до офіційних документів, а які — до оповідних?
3. Вибери серед мап 1–9 ту, що відображає історичний простір, в якому князі творили «Руську Правду» та «Повчання».
4. Покажи на настінній карті або на мапі 9 міста, у яких знаходяться історичні архіви та наукові бібліотеки.
5. Порівняй архів та бібліотеку. Які особливості кожного з цих сховищ писемних джерел?
6. Поміркуй, навіщо родині власний архів та бібліотека. З яких рубрик, на Твою думку, міг би складатися опис (каталог) а) сімейного архіву, б) бібліотеки?

Іменний довідник

Більшість писемних джерел інформують не тільки про події. У них згадуються люди, без яких цих подій, найвірогідніше, не було б. Людей, чия діяльність змінила життя суспільства в минулому та продовжує впливати на нього сьогодні, називають **історичними діячами** (особами/персоналіями). Історикам відомо чимало імен правителів та полководців, волею яких люди розбудовували держави та упокорювали народи. До державних діячів належать також політики: депутати парламентів, міністри, місцеві керівники. Але істориків цікавлять не

тільки вони. На хід історії значною мірою впливали також відкриття, винаходи та твори мислителів і митців. Про діяння цих осіб свідчать джерела від часів Античності до наших днів.

Автобіографії, мемуари та життєписи, укладені сучасниками, допомагають вченим з'ясувати, які погляди мала людина, що зробила та як це вплинуло на інших, чому її ім'я й діяльність залишились у пам'яті нащадків. Названі джерела часто містять важливі відомості про епоху, коли ця особа жила, про її родину та коло знайомих, про організацію влади, господарство і культуру суспільства, до якого вона належала.

Знання про думки і вчинки історичних осіб корисне також як засіб самовиховання. З цією метою давньогрецький історик **Плутарх** (бл. 46 – 120/125) написав книгу **«Порівняльні життєписи»**, яка зробила його відомим. У книзі — 46 біографій греків і римлян, діяння яких могли, на думку автора, служити або зразками для наслідування, або прикладами того, як чинити не варто.

Біографічні відомості історичного діяча можна знайти в довідниках. **Як укласти довідник історичних персоналій?**

Можеш виділити для довідника окремі сторінки в кінці зошита, в якому знаходиться хронологічна таблиця і термінологічний словник. Але краще будувати довідник в електронній формі, створивши для цього окремий файл. Імена, прізвища історичних діячів у довіднику треба записувати в алфавітному порядку, від А до Я. Тоді легко буде і записати, і відшукати потрібне. Дані про історичну особу записують у спеціальній таблиці. Її треба побудувати, як показано далі (Табл. 4).

Вписувати біографічні дані історичних осіб у таблицю найкраще одразу після того, як опрацюєш відповідний параграф підручника. Не всі згадані в параграфі персоналії в тексті виділено. Дані про тих, чий прізвища виділені, маєш записати обов'язково; про тих, які не виділені, — не мусиш. Зазвичай, для того, щоб встановити значення діяльності історичної особи, відомостей підручника Тобі не вистачатиме. Не полінуйся, пошукай потрібне в інших джерелах, насамперед в Інтернеті.

Таблиця 4

Словник історичних персоналій

Буква	Ім'я, прізвище. Дати народження і смерті / правління	Зміст та значення діяльності
Х	Хвойка Вікентій (1850 – 1914)	Український вчений-археолог та громадський діяч. <i>Відкрив в Україні пам'ятки археологічної культури «Кукутень–Трипілля» (1896 р.), визначив час її виникнення.</i>

Обміркуй вислів

Спробуй аргументовано підтвердити або спростувати думку відомого українського історика.

Історія починається тоді, коли з'являються писемні джерела. Без них немає історії.

Омелян Пріцак

Практична робота

Аналізуємо писемне джерело

Здобувати інформацію з писемних джерел означає ставити стосовно кожного з них доречні запитання. Мета цієї практичної роботи полягає в тому, щоб зрозуміти, які запитання до форми та змісту документа доречні та в якій послідовності їх доцільно ставити.

Цю практичну роботу найкраще виконати у класі, працюючи групами під керівництвом учителя.

Завдання:

1. Визначте групу писемних джерел (актові матеріали; оповідні документи), до якої належать документ I та документ II.

2. Виконайте запропоновані до документів I і II завдання та дайте відповіді на поставлені запитання.

3. Доберіть вимоги (критерії), на основі яких можна згрупувати допоміжні запитання та завдання, і розробіть короткий poradnik щодо змісту і послідовності запитань до: а) оповідного документа, б) актових матеріалів.

Джерела:

I. З «Автобіографії» Михайла Грушевського (1914–1919 роки).

«Але от прийшла революція, в березні 1917 року спало ярмо московське. В Києві українці почали організовувати політичний центр, названий Центральною Радою, вибрали мене головою <...>

Пробув я головою Центральної Ради тринадцять місяців, до кінця її існування. Тяжке і відповідальне було те становище. <...>

А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми, а так мусило бути в міру того, як приходилось вирішувати різні питання дальшого життя. При тім же, хоч всяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив і то моральний тільки: юридично моя роль була чисто формальна, як голова Центральної Ради я проводив її збори та репрезентував її назовні».

II. З IV Універсалу Української центральної ради (9 (22) січня 1918 року).

«Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесли наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. <...>

А тим часом петроградське правительство народних комісарів, щоб повернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо <...>

Ми, Українська Центральна Рада, сповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого не залежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада ...».

Допоміжні запитання:

1. Хто є автором цього документа: одна особа, група осіб, організація або установа? Які слова в документі (а також в інших джерелах) підтверджують твій висновок?

2. Коли і де цей документ написано? Яка інформація в документі «підказує» відповідь на це запитання?

3. Для кого цей документ написаний? Це одна особа, група осіб? Як називається ця особа, група?

4. Які історизми (терміни та вживані в конкретну епоху слова) використано в цьому документі? Що кожне з них означає?

5. Що з цього документа можна довідатися про період історії або/і ситуацію в країні (на вузкій території) у якийсь період?

6. Які погляди на описані події висловлює автор (автори) документа? Які рішення пропонує?

7. Чи можна з тексту зрозуміти, чому був написаний цей документ? Сформулюй припущення про цілі, які ставив(ли) перед собою його автор(и).

8. До якої з груп писемних джерел слід віднести цей документ: до офіційних актів чи до оповідних документів? Чи можна в усьому довіряти цьому джерелу історичної інформації? Чому?

ТЕМА 3

Домашнє завдання

1. Познач на шкалі часу вказані в § 10 дати.

2. Внеси у хронологічну таблицю час (століття) укладення «Руської Правди» та дату (рік, місяць, число) проголошення незалежності Української Народної Республіки.

3. Познач на контурній карті місто, де були розроблені «Руська Правда» та IV Універсал.

4. Виконай такі завдання:

4.1. Полічи, скільки років минуло від заснування Гетьманщини.

Рис. 20. Піктограми.
Прорис. VI тис. до н. е.,
м. Тертерія (Румунія)

У давнину записи робили з допомогою **клинотпису** (рис. 21) та **ієрогліфів** (рис. 22). Це — знаки, що позначають не звуки, а різні комбінації звуків (склади, слова, словосполучення). Виникли ці знаки на основі піктограм. Сьогодні ми теж користуємося подібними знаками-символами. Це — дорожні знаки, цифри (1, 2, 3; I, II, III), арифметичні позначки (+, −, ×, =, >, <) тощо. Комбінацій звуків у мові значно більше, ніж самих звуків. Тому письменними були тільки окремі люди, як правило, жерці. Тільки служителі богів мали достатньо вільного часу, щоб вчитися відтворювати та читати клинотпис або ієрогліфи. До речі, руси-волхви теж використовували, як сказано у джерелі, якісь «черти і різи».

Рис. 21. Клинотпис. Шумер.
IV тис. до н. е.

Рис. 22. Ієрогліфи. Єгипет.
IV тис. до н. е.

З XI ст. в Руській Землі використовують більш сучасне **абеткове письмо**, у якому кожна буква позначає окремий звук. Творцями слов'янської абетки були християнські місіонери Кирило та Мефодій (IX ст.). Тому й абетка називається «кирилицею». Первісно кирилиця мала 43 букви. Створили її на основі грецької абетки (24 букви). У Давньому Римі теж користувалися буквеним письмом — латинцею. Зараз латинські букви використовує для записів понад 70 народів.

Найпоширенішою основою для письма сьогодні є папір. Виготовляти його європейці навчилися у китайців. До XV століття важливі записи робили на **пергаменті** — добре вичинених та вибілених шкурах тварин. Писали також на **папірусі**, який виготовляли з волокон річкової рослини у Єгипті. Для навчання письма використовували покриті воском дощечки. **Стилосом** — паличкою, один кінець якої був гострий, а другий плоский, записували та стирали написане.

Не мусиш, але спробуй

1. Що спільного і що відрізняє піктограми, клинотпис та ієрогліфи?
2. Спробуй написати своє ім'я кирилицею, грецькими та латинськими буквами. Якою з цих абеток написати ім'я було найважче, а якою — найлегше? Чому?
3. Порівняй пергамент та папір. Чому в Новий час папір витіснив пергамент?

§ 11. Пошук та вивчення речових джерел

Завдання перед читанням тексту параграфа

1. Знайди в підручнику мапу, яка розповідає про історичний період, події якого не могли бути описані очевидцями.
2. Пригадай, що Ти чув/чула про археологію та розкопки.
3. Чи є увмісті, селі, де Ти проживаєш, музей/музеї? Дізнайся, який/які. У якому/яких із них Ти побував/побувала?

Поради

1. Постав до тексту кожного з пунктів параграфа запитання.
2. Запиши у словник виділені в тексті слова та додай їх пояснення.

1. Археологія. Письмо винайшли порівняно недавно, приблизно 5–6 тисяч років тому. Чи можна відтворити (реконструювати) історію людських спільнот у доісторичний, ніким із очевидців не описаний період? Це можливо, якщо зібрати та «розкодувати» речові джерела, створені в первісні часи. *Виявленням та дослідженням речових джерел займається спеціальна історична наука — археологія.*

Археологія — наука, що вивчає минуле на основі дослідження речових пам'яток.

Перше завдання археолога — встановити місце, де можна знайти вироблені в давнину речі. Зробити це непросто. Людські житла, знаряддя праці, зброю, одяг та інші предмети повсякденного користування знищили війни, час та природа. Те, що не було остаточно зруйновано, знаходиться під землею у невідомих нам місцях. Перші археологи встановлювали місцеперебування давніх пам'яток культури на основі відомостей словесних джерел. Найбільш відома сьогодні історія пошуків міста Трої. Поет VIII ст. до н. е. Гомер у поемі «Іліада» описав облогу цього міста греками. Але тривалий час існування Трої, як і все інше, описане Гомером, вважалося легендою. У те, що війна з троянцями була, та що Троя розташовувалася у вказаному Гомером місці, повірив багатий німецький бізнесмен і археолог Генріх Шліман. У 60-х роках XIX ст. він розкопав руїни цього міста на малоазійському узбережжі Середземного моря.

Сучасні археологи часто виявляють зруйновані споруди, зрівняні із землею поховання, межі ділянок, яких давно не існує, і т. ін. з допомогою аерофотозйомки. Це — спосіб вивчення земної

поверхні шляхом її фотографування з літака чи супутника. На знімках, зроблених з висоти, видно контури пам'яток культури.

Прогнозувати, у яких місцинах могли проживати первісні люди, допомагають також результати спостережень етнографів. Етнографи вивчають життя племен, які поки не перейшли до цивілізації. Зроблені ними описи дозволяють припустити: в давні часи люди обживали печери, селилися ближче до бухти або пологого річкового берега, щоб було зручно користуватися човнами. Знання про це допомогло відкрити немало **стоянок** — місць тимчасового перебування первісних людей. Найвідомішими в Україні є стоянки біля села Королеве на Закарпатті, Молодове на Дністрі, у печерах Киїк-Коба в Криму та Кам'яна Могила біля Мелітополя (див. мапу 1). Найдавнішими в Україні є залишки людської життєдіяльності біля Королеве. Їхній вік — близько 1 млн років. Загадкою археології вважають кам'янистий пагорб Кам'яна Могила. Тут виявлено 65 гротів і печер, на стелях яких люди висікли декілька тисяч унікальних стародавніх наскальних зображень — **петрогліфів** (рис. 23). Петрогліфи належать до різних історичних епох. Найдавніші походять з XXIV–XXII тис. до н. е., найближчі до нас — з X–XII ст. Сьогодні Кам'яна Могила — це історико-археологічний заповідник, який кандидує на включення до Списку об'єктів світової спадщини ЮНЕСКО.

Петрогліф — висічені на камені зображення.

Рис. 23. Петрогліфи Кам'яної Могили. VII–III тис. до н. е.

2. Розкопки. У більшості випадків руїни споруд та рештки виробів у місцях, визначених археологами, знаходяться під товстим чи тоншим шаром землі. Товщина ґрунту над пам'яткою матеріальної культури опосередковано вказує на її вік. Часто ці пам'ятки лежать у землі окремими культурними шарами, одна під одною. Найдавніші знаходяться найглибше,

найбільш пізні — ближче до поверхні. Для того, щоб виявити пам'ятки та з'ясувати умови їх захоронення, проводять розкопки. **Розкопки** — основний спосіб археологічного дослідження. Шари ґрунту під час розкопок знімають один за одним так, щоб не пошкодити приховані речі. Взаємне розміщення залишків людської діяльності старанно замальовують, кожну знахідку очищають, описують та передають на зберігання.

Робота археолога на розкопках — справа нелегка. Зазвичай, місця розкопок знаходяться далеко від сучасних поселень. Іноді археологам доводиться опускатися у водні глибини (морська археологія). Разом з тим, розкопки — це захоплива пригода.

Окремі археологи стали знаменитими, розкопавши безцінні скарби. Чимало людей у світі, наприклад, знають ім'я українського дослідника скіфської старовини та поета Бориса Мозолевського (рис. 24). У 1971 році під час розкопок поховального насипу-кургану Товста Могила цей археолог знайшов багате скіфське поховання, серед скарбів якого була славнозвісна **пектораль** — нагрудна прикраса скіфського царя IV століття до н. е. (рис. 25).

Речові джерела — пам'ятки матеріальної культури тієї чи іншої епохи.

Пектораль — нагрудна прикраса, можливо, частина обладунку воїна, що прикривала груди.

Розкопки допомагають відкривати нові, нікому не знані спільноти чи групи споріднених людських спільнот — археологічні культури. Добре відомою світові сьогодні є культура «Кукутень-Трипілля» (V–III тис. до н. е.). Її відкрив наприкінці XIX ст. український археолог Вікентій Хвойка (рис. 26).

Рис. 24. Борис Мозолевський (1936 – 1993)

Рис. 25. Скіфська пектораль. Курган Товста Могила. IV ст. до н. е.

Рис. 26. Вікентій Хвойка (1850 – 1914)

Люди — носії цієї археологічної культури — заселяли терени сучасних Молдови і Центральної України та залишили нам у спадок чимало своїх здобутків: від конструкції сільського житла до поглядів на світ, збережених в українській вишивці та фольклорі.

Археологічна культура — група археологічних пам'яток, що мають спільні риси, відносяться до одного часу й поширені в певній місцевості.

3. Нумізматика. З-поміж речових джерел археологи особливо цінують монети. На давніх грошових знаках найчастіше зображали володаря, за наказом якого її карбували, деколи ім'я цього володаря та його родовий знак — прообраз теперішнього герба, інший малюнок. На пізніших монетах карбували також дати їх виготовлення. Тому знайдена монета розповідала дослідникам, на який період припадає формування розкопаного культурного шару, з яким народом, народами у цей період місцеве населення підтримувало торговельні зв'язки тощо. Існує окрема історична наука, що досліджує монети, — **нумізматика**.

Роль грошей у державі в давні часи могли виконувати інші речі: у лісових північних краях — шкурки хутрового звіра (білки, куниці, песця), а в приморських районах — рідкісні черепашки та інші дари моря. Грошова одиниця Хорватії досі називається куна (від слова: «куниця») та дробиться на 100 лип. Населення Руської Землі теж розраховувалося за товари кунами та віверицями (хутром білки). Вівериця як найменш цінне хутро була найдрібнішою грошовою одиницею. Припускають, що шість вівериць відповідало вартості однієї куни (хутра куниці), а 150 — становили гривню (гриву, тобто в'язку) кун. У свою чергу одна грива (гривня) кун — це від 25 до 50 шкірок куниці. Землями Русі ходили також іноземні монети: візантійські — нумій (дорівнював одній вівериці) та солідус (його називали «золотником» (рис. 27)), арабські — дірхеми, іранські — драхми, західноєвропейські — денарії (динарії).

Перші руські монети були викарбувані за наказом Володимира Великого. Археологи знайшли золотники Володимира (рис. 28). Вони — двох типів. На титульному боці монети першого типу монет вміщено напис «Владимир, а се его злато». На монетах другого типу інший напис: «Владимир на столе». У центральній частині поміщено зображення князя, зі скіпетром і хрестом. Над лівим плечем Володимира знак роду Рюриковичів — тризуб. На зворотному боці монет обох типів повне ім'я Ісуса Христа та його зображення.

Рис. 27. Солід імператорів Візантії
Василя II і Костянтина VIII. X ст.

Рис. 28. Златник Володимира Великого.
X ст.

У XII–XIII ст. руські князі монет не карбували. Грошовою одиницею в ті часи служила так звана вагова гривня зі срібла (орієнтовно 200 г). Вартістю вона відповідала 4 гривням кун. Після завоювання Русі монголами, хани почали карбувати власну монету — «теньгу» (звідси російське слово «деньгі»). У Королівстві Руському в обігу була чеська та польська грошові одиниці — грош і золотий денарій (злотий). Свої, українські гроші з'явилися в обігу тільки в час існування Української Народної Республіки. Назвали їх «карбованець» та «гривня» (рис. 29). Офіційно одна гривня дорівнювала половині забезпеченого золотом карбованця.

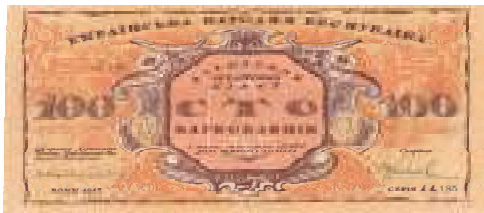

Рис. 29. Грошові одиниці Української Народної Республіки

4. Музеї. Для зберігання та ознайомлення зі знахідками археологів в усьому світі існують спеціальні культурно-освітні та наукові заклади — музеї. Слово «музей» прийшло до нас з грецької, де означало «дім Муз» — богинь, які були покровительками різного роду мистецтв. Перший відомий нам дім Муз було засновано в місті Александрія, у Єгипті, двадцять три століття тому. Для своєї роботи місцеві математики, астрономи, географи, медики, філологи користувалися його численними колекціями документів. На жаль, ця найбільша з відомих нам книгозбірень Античності була знищена римлянами у III ст. у ході війни.

Музей — заклад, що збирає, вивчає, експонує та зберігає пам'ятки культури, природничо-наукові колекції тощо.

Більшість сучасних музеїв розташовані в окремих спеціально обладнаних будівлях та мають свої книгозбірні й архіви. Серед них виділимо краєзнавчі, археологічні та історичні музеї, експозиції яких обов'язково відтворюють у речових джерелах (експонатах) розвиток місцевої громади або держави. Провідним вітчизняним історичним музеєм є Національний музей історії України, заснований ще 1899 року в Києві. У його будівлі на Старокиївській горі зберігаються безцінні етнографічні, археологічні та нумізматичні колекції, працюють відомі вчені. Численні експонати музею допомагають екскурсводам у деталях описувати спосіб життя і розвиток українського та інших народів, що в різний час проживали на теренах України.

Експозиція — розміщення експонатів на виставці або в музеї за правилами, що дозволяють сформувати уявлення про певне коло предметів чи проблем, а також самі експонати, розміщені в певному порядку.

Історико-архітектурний заповідник — група пам'яток архітектури, що мають історичну цінність та перебувають під охороною держави.

Експонат — пам'ятка (річ, предмет), виставлена для огляду в музеї чи на виставці.

Існують також музеї під відкритим небом. Традиційне українське житло, а також предмети повсякденного вжитку українського селянства зосереджені в музеях народної архітектури і побуту в с. Пирогові під Києвом, у Львові та інших містах України. Своєрідними музеями можемо вважати історико-архітектурні заповідники: Луцький замок, Кам'янець-Подільську та Хотинську фортеці, а також розташовані в усій Україні дивовижні дерев'яні і кам'яні храми.

ТЕМА

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Уклади переліки запитань на такі теми: «Археологія», «Розкопки», «НумізMATика», «Музеї». Визнач, чи послідовно задані Тобою запитання допомагають повністю розкрити названі теми. Скористайся для цього допомогою напарника/напарниці.
2. Покажи на настінній карті стоянки та поселення первісних часів, відкриті археологами на теренах України. Щоб знайти на карті їх місцезнаходження, скористайся мапою 1 (с. 61).
3. Про які риси способу життя давнього населення можна дізнатися на основі речових джерел? На які запитання про первісну спільноту археолог за жодних обставин не може відповісти?
4. Ініціюй відвідання цікавого Тобі музею. Запропонуй план підготовки до огляду його експозиції.

Завдання:

Уважно розглянь зображення предметів, знайдених археологами у поселеннях носіїв археологічної культури «Кукутень–Трипілля» або реконструйованих (рис. 30–35). Розкажи про господарство, побут, уявлення про світ жителів цих поселень, скориставшись допоміжними запитаннями та завданнями.

Рис. 30. Знаряддя праці

Рис. 31. Знаряддя для обробки ґрунту.
Реконструкція: 1) мотика та борона;
2) ткацький верстат; 3) зернотерка та серп

Рис. 32. Майданецьке поселення носіїв трипільської культури. Реконструкція

Рис. 33. Глиняна модель хати

Рис. 34. Горщик

Рис. 35. Інші вироби гончарів

Допоміжні запитання та завдання:

1. Покажи на мапі 1 територію розселення племен — носіїв трипільської культури. Якими були природні умови на їхніх теренах?
2. Назви кожний з предметів, що зображені на рисунках. Встанови його призначення. Поміркуй, які роботи могли виконувати фізично здорові дорослі, діти, люди зі слабким здоров'ям або старші люди.
3. Згрупуй предмети за призначенням: а) для праці; б) для побутових потреб (вмивання, зберігання та приготування їжі; для гри тощо); в) для збройного опору чи нападу; г) для проведення релігійних обрядів та ритуалів.
4. На підставі предметів, призначених для виробництва (праці) та захисту, визнач заняття трипільців. Спрогнозуй, особи якого віку та статі працювали більше і могли вважатися більш корисними.
5. Опиши, оглянувши змодельовані поселення та хату, як і де проживали носії трипільської культури. Спробуй пояснити, чому ці люди саме так облаштували своє поселення та житла.
6. Користуючись добіркою побутових речей, розкажи про повсякденне життя носіїв трипільської культури.
7. Спираючись на форму і знаки предметів побуту і ритуального призначення (див. рис. 34 та 35) спробуй описати уявлення давніх трипільців про світ та життя.

Домашнє завдання

1. Познач на шкалі часу вказані в § 11 дати.
2. Внеси у хронологічну таблицю: а) час (тисячоліття), коли на теренах України з'явилися перші люди; б) хронологічні межі існування спільноти носіїв трипільської археологічної культури; в) час (століття) карбування руських «злотників»; г) рік випуску в обіг українських «карбованців» та «гривень».
3. Познач на контурній карті названі в § 11 стоянки населення України первісних часів.
4. Виконай такі завдання:
  - 4.1. Полічи, скільки тисячоліть тому існувала культура «Кукутень-Трипілля».
  - 4.2. Обчисли, скільки століть минуло від часу карбування руських «злотників» до часу випуску в обіг «карбованців» та «гривень».

З
ВІС
Т

4.3. У 2023 році відзначатимуть 105-річчя випуску в обіг української гривні. У якому році Українська центральна рада запровадила цю грошову одиницю?

4.4. Дослідження трипільської культурної спільноти розпочалося 1884 року, коли було відкрите перше поселення біля села Кукутені (Румунія), а 87 років по тому українські археологи розкопали курган Товста Могила та знайшли там пектораль скіфських царів. У якому році експедиція Б. Мозолецького здійснила це відкриття?

4.5. Встанови послідовність виникнення українських історизмів:

А князь   Б гетьман   В пектораль   Г карбованець

4.6. Встанови відповідність між терміном та його визначенням:

А археологія	1 пам'ятка (річ, предмет), виставлена для огляду
Б експонат	2 установа, яка займається збиранням, упорядкуванням і зберіганням документів, інших писемних пам'яток
В музей	3 наука, що вивчає минуле, досліджуючи речові пам'ятки
Г архів	4 установа, що збирає, вивчає, експонує та зберігає пам'ятки культури, природничо-наукові колекції тощо
	5 група пам'яток архітектури, що мають історичну цінність та перебувають під охороною держави

Найдопитливішим

Загадки археології

У 1945 році поруч з Акамбаро (Мексика) розкопали більш ніж 33 тисячі мініатюрних глиняних статуєток, одні з яких нагадують людей, інші — динозаврів. Невже люди та динозаври жили в одну епоху?

Острів Пасхи в Тихому океані — одне з найбільш ізольованих місць у світі. Як людям вдалося дістатися до цього острова і навіть вони звели там величезні кам'яні голови?

Не мусиш, але спробуй

1. Познайомся із «Загадками археології». Самостійно розшукай інформацію про одну із загадок археології та презентуй коротке повідомлення про неї.

2. Дізнайся, чи існують ще якісь загадки археології. Якщо знайдеш, розкажи про них друзям та рідним.

§ 12. Візуальні джерела. Фото- і кінохроніка

Завдання перед читанням тексту параграфа

Пригадай, які джерела називають зображувальними. Підбери приклади пам'яток культури, які можна віднести до зображувальних джерел.

Поради

1. Опрацьовуючи текст цього параграфа, виконуй включені у нього практичні завдання.
2. Запиши у словник виділені в тексті слова та додай їх пояснення.
3. Встанови, які види зображувальних джерел є в Тебе вдома.

1. Образотворчі джерела. «Сліди» минулого — це не тільки книги, будівлі, знаряддя праці та предмети повсякденного вжитку. Дуже цінними для історика є витвори думки та людських рук, які віддзеркалюють широку гаму людського чуття. *Цінність витворів мистецтва, музичних творів, фотографій, фільмів, обрядів у тому, що вони — продукти своєї епохи, які допоможуть дослідникові уявити, яким було тоді повсякденне життя.* Разом з тим, такі образотворчі джерела досить складні для розуміння. Зокрема, через свою пов'язаність з відчуттями конкретних людей, які їх творили і які, на жаль, не зможуть ні підтвердити, ні заперечити нашу думку про свій задум.

Візуальні джерела — образотворчі пам'ятки матеріальної культури різних епох.

Робота з історичними джерелами, які образно відображають епоху, передбачає насамперед опис джерела, далі — встановлення його задуму і, нарешті, розгляд здобутої інформації з урахуванням характеристик епохи. Опис — це детальна розповідь про переданий джерелом зоровий або слуховий образ, тобто про все, що зображено, зіграно, представлено як обрядову сценку. Встановлення задуму вимагає вичленити з цілості важливі складники образу. Наприклад, виділити окремі лінії сюжету картини, музичного твору, обряду, вказати засоби (символи) та способи, якими автор намагався донести свої почуття і переконання. Розгляд на фоні епохи передбачає формулювання припущень про позицію автора твору, його ставлення до подій чи дій, під впливом яких створювався даний образ, висловлення дослідником власних міркувань щодо побаченого або почутого.

2. Малюнки та картини.

Малюнки як джерело можуть представляти кожну культурну епоху. На теренах України знайдені малюнки, зроблені людьми на стінах печер та на кістці ще в первісні часи. Малюнки давніх мисливців і рибалок відображали переважно побутові сценки та магичні обряди, пов'язані з їхніми заняттями. Тоді ж люди відкрили й **орнамент**.

Орнамент — оздоблювальний візерунок, побудований на ритмічному повторенні геометричних елементів або стилізованих рослинних чи тваринних мотивів.

Орнаменти посуду носіїв трипільської культури, наприклад, відображали уявлення цих людей про світ. Археологи припускають, що давні трипільці бачили його як єдність трьох сфер: неба, землі та підземелля. Найважливішим небесним «жителем» було Сонце. Тому найбільш поширений орнамент складався з таких елементів, як коло, овали з «променями», відтинки спіралі. Існує припущення, що цей «безперервний біг сонця» (Б. Рибаків) можна тлумачити як відображення плинності часу.

Іншими поширеними символами трипільців були зображення тура — бика, а також води. На символи води в окремих групах трипільських поселень припадає третина від усіх відомих знаків. Деяко менше, тільки п'ята частина знаків, — це символи дощу, решта — символи тварин, дерев та інші.

ТЕМА

Практична робота

Завдання:

1. Уважно розглянь малюнки (рис. 36 та 37). Знайди на першому малюнку знаки Сонця, води, дощу, дерева. Спробуй пояснити, як Ти зробив/зробила свій вибір.
2. Встанови, які з цих знаків зустрічаються на знайденому в поселеннях носіїв трипільської культури посуді.

Джерела:

Рис. 36. Символіка давніх трипільців

Рис. 37. Посуд носіїв трипільської культури

Період Античності — це час відкриття нових способів творення мистецьких образів. Саме тоді люди винайшли мозаїку, фрески та вітражі, почали малювати картини. Створені жителями Тіри, Ольвії, Херсонеса картини і стінні розписи не збереглися. Тож у часи Русі-України цей досвід її населення перейняло від майстрів з Візантії, так само як і вміння зводити кам'яні храми з їх арками та куполами. Візантійці відкрили для русів також таємниці іконопису і книжкової мініатюри.

Мозаїка — зображення або візерунок, зроблений з окремих, щільно припасованих один до одного і закріплених на цементі різнокольорових шматочків скла, мармуру, камінців і т. ін.

Вітраж — малюнок на склі або візерунок з кольорового скла (у вікнах, дверях і т. ін.).

Картина — твір живопису, намальований переважно фарбами на полотні, картоні, дошці.

Фреска — картина, написана фарбами (водяними або на вапняному молоці) по свіжій вогкій штукатурці.

Практична робота

Завдання:

Уважно розглянь зображення (рис. 38–41). Розрізни, які з них виконані із застосуванням технік іконопису, а які — фрески, мозаїки та вітражу. Використай для цього наведені визначення.

Джерела:

Рис. 38. Ангел, що звиває небо, XII ст. Кирилівська церква, Київ

Рис. 39. Благовіщення. Собор св. Софії, Київ

Рис. 40. Римо-католицький собор св. Марії. ХІХ–ХХ ст., Станіслав Виспянський і Ян Матейко, Львів

Рис. 41. Богородиця Холмська, Х ст. Музей Волинської ікони, Луцьк

ТЕМА

У Новий час образотворче мистецтво доповнюють новими для Європи жанрами: **портретом, пейзажем, картинами** на побутові, релігійні та історичні теми, **гравюрою**. Картини спочатку намагалися писати так, щоб якнайточніше передати реальність. Винахід фотографування спонукав більшість художників ХХ ст. відмовитися від ідеї реалістичного зображення. Тепер вони намагаються показати насамперед власне бачення того, що зображають.

Пейзаж — картина або малюнок із зображенням краєвиду.

Гравюра — вирізьблений або витравлений на спеціально підготовленій дощці або пластинці малюнок, а також відбиток такого малюнка на папері.

Починаючи з ХІХ ст., зростає популярність спадкоємців книжкової графіки — **плакатів і карикатур**. Для них характерні примітивність, спрощене зображення та короткий текст. Усе разом добре передає ставлення автора або замовника до якихось подій чи осіб, а завдяки тиражуванню, плакат та карикатура можуть вплинути на думку багатьох людей.

Практична робота 1

Завдання:

Уважно розглянь зображення (рис. 42 та 43). Розрізни створені українцями плакат (рекламний плакат) і карикатуру.

Джерела:

Рис. 42. Альфонс Муха. «Глибоке вшанування від Нестле», 1897 р. Париж, папір, кольорова літографія

Рис. 43. Василь Гулак. А що мені соцький. Поштова листівка, 1918 р.

Завдання:

Спробуй визначити, які з картин (рис. 44–47) були створені у XVI–XVIII ст., а які — у XX ст.

Практична робота 2

Джерела:

Рис. 44. Франсуа Буше. Портрет Александрины Ленорманд д'Етіоль

Рис. 45. Федір Кричевський. Портрет Романа Кричевського

Рис. 46. Тиціан. Портрет Рануччо Фарнезе

Рис. 47. Федір Кричевський. Портрет Галі Старицької

3. Кінофотовідеодокументи. Фотографія і кіно — теж винаходи Нового часу. Відкриття законів заломлення світла підказало французькому винахідникові Жозефові Н'єпсу, як відтворити просторові зображення на плоскій поверхні. У 20-х роках XIX ст. Н'єпс за допомогою камери-обскури (рис. 48) створив перші у світі **світлини**. Фотоапарат Н'єпса постійно удосконалювали. Винахід наприкінці XIX ст. фотоплівки уможливив кінозйомки (брати Люм'єр). Світлини ж почали робити серіями, щоб створити **фотонарис** або **фоторепортаж**. *Професійні фотожурналісти створювали цілі фотосторії, у яких кожна нова світлина ніби ілюструвала та підтримувала невисловлену, але зрозумілу після перегляду повної серії думку автора.* Коли з'явилися фотоапарати, що створювали світлини миттєво, фотографування стало доступною кожному справою. Завдяки цифровим фотокамерам уже немає родин, які не мали б сімейних фото та відео. У

Рис. 48. Перший фотоапарат. XIX ст.

Фото(кіно)нарис — оповідь засобами фотографії або кіно, у якій автор зображує підмічені ним у житті події, реакції конкретних людей.

багатьох є світлини вже кількох поколінь родичів (рис. 49). Тож сімейні фотоархіви — багате джерело для створення історії роду.

Українські архіви та музеї також зберігають численні колекції світлин. Бібліотеки щороку виписують заповнені фотографіями журнали та газети, а також надзвичайно цінні для дослідників тематичні фотоальбоми.

Фото(кіно)репортаж — призначене для поширення повідомлення, розповідь про поточні події, зроблені засобами фотографії або кіно.

Завдяки добіркам світлин на обрану тему історик може побачити деталі подій, які навряд чи хтось описував би у словесних джерелах. Він також стає свідком минулого, бо спостерігає за цими подіями в розвитку.

Роботі дослідника над кінофільмом допомагає сюжет, а також авторський текст, записи роздумів та розмов героїв фільму. Фотодокументи таких текстів не мають. Тож досліджувати їх складніше.

Дослідження кіно- та фотодокументів передбачає визначення місця і часу зйомки, прізвищ її учасників. Про назву та творців фільму розповідає його легенда. Тут вказано прізвища режисера та оператора, студію і рік зйомки. Легенда фото скромніша: рік та місце зйомки, логотип фірми, у якій працював фотограф. Дуже часто такої легенди просто немає. Тоді місце зйомки допомагають визначити деталі кадру. На ньому зазвичай видно частину вулиці чи будівлі, пам'ятника, меморіальної дошки, номер та марку автомобіля, плакат, афішу, мітингове гасло і т. д.

Рис. 49. Родина Гесіян (Hessian). 1876 р.

Кіновідеофотодокументи мають ще ряд переваг. Вони достатньо доступні, а в окремих випадках розповідають про подію більше, ніж її очевидці. Яскравий доказ — зафіксований на численних світлинах плин масової акції ненасильницької громадянської непокори в Києві у жовтні 1990 року, яка увійшла в історію як «Революція на граніті».

Студентська революція на граніті. 2–15 жовтня 1990 року

Завдання:

Досліди фотографії (рис. 50–53), що відображають перебіг Революції на граніті, використовуючи наведені далі поради.

Джерела:

Рис. 50. Київ. Площа Жовтневої революції (тепер — майдан Незалежності). 2.10.1990 р.

Рис. 51. Київ. Наметове містечко. 5.10.1990 р.

Рис. 52. Київ. Верховна Рада України. 10.10.1990 р.

Рис. 53. Київ. Вул. Хрещатик. 15.10.1990 р.

ТЕМА

Поради

I. Опиши кожну фотопам'ятку колекції, послідовно відповідаючи на запитання:

1. Якого віку та статі люди зображені на світлині? Скільки цих людей: одна особа, декілька, група (якої приблизно чисельності)?
2. Що роблять ті, кого зображено на світлині? Чого вони, можливо, хочуть або добиваються?

3. Які почуття виражають зображені особи? У чому виявляється ставлення героїв світлини до зафіксованої на фото події?
4. Коли і де відбуваються зображені дії? Що із зображеного на фото дозволяє припустити достовірність названих місця і часу?
5. Якої інформації бракує, щоб впевнитись у правильності зроблених припущень?

II. Спробуй відтворити сюжет кожної світлини та загальний задум колекції:

1. Кого (що) фотограф помістив ближче до нас, показав крупним планом? Що бачимо вдалині, на задньому плані світлини?
2. Яку думку автор намагався донести або/і які почуття викликати, сфотографувавши людей так, як Тобою описано?
3. Що визначає послідовність розміщення світлин у колекції? Яким, на Твою думку, був задум її укладача?

III. Уклади на основі колекції повідомлення про зображені на її світлинах події:

1. Про перебіг якої події розповідають світлини? Коли і де ця подія відбулася?
2. На яких ситуаціях у ході цієї події укладач колекції хоче зосередити увагу глядачів? Чи справді йому це вдалося?
3. Яким є ставлення до цієї події укладача колекції та авторів дібраних ним фотографій? Що може підтвердити зроблений висновок?
4. Що Тобі ще відомо про події, змальовані за допомогою цих світлин? Про що Ти ще хотів/хотіла б дізнатися?

Якщо хочеш перевірити себе

I. Завдання:

1. Поясни, що таке історичне джерело. Наведи приклади різновидів історичних джерел.
2. Покажи (на прикладах), які способи для виявлення, дослідження та збереження джерел використовують сучасні історики.
3. Поясни, чому між минулою дійсністю та джерельними відомостями про неї існують розбіжності.
4. Повідом, де можна знайти колекції джерел до історії Твого рідного краю (району, міста, селища, села).

II. Практична робота:

5. Відвідай (сам/сама, з батьками або однокласниками) місцевий музей (архів/бібліотеку). Опиши (усно або письмово) свої враження від екскурсії. Скористайся для опису цими допоміжними запитаннями:
  - 5.1. Як називається відвідана Тобою установа? У якому населеному пункті вона знаходиться? Який це історичний регіон?

5.2. Коли була створена ця установа? Які цікаві Тобі зміни з нею трапилися за минулі роки?

5.3. Яка тематика експозиції (колекцій/виставки) цієї установи? Про який(і) історичний(і) регіон(и) вона може розповісти?

5.4. Які різновиди джерел представлені в експозиції (колекціях, на виставці)? Які з них найдавніші? До якої епохи належить найбільша кількість джерел?

5.5. Чи є серед представлених джерел оригінальні? Які з них Ти вважаєш особливо цінними експонатами? Чому?

5.6. Що з представленого екскурсоводом / в експозиції (колекціях / на виставці) Тебе найбільше вразило/зацікавило/заінтригувало? Чому?

5.7. Чому у відвідану Тобою установу варто завітати іншим (дорослим/дітям, українцям/іноземцям)?

Хронологічні задачі

1. Скільки років минуло від проголошення Української Народної Республіки до Революції на граніті?

2. Обчисли, скільки років минуло від початку княжіння Олега у Києві до проголошення незалежності України.

3. У 2019 році Польща та Литва відзначатимуть 450 років утворення Речі Посполитої. У якому році була утворена ця держава?

4. У 1991 р. було проголошено незалежність України, а 74 роки перед тим кримськотатарський народ утворив свою державу. У якому році було утворено Кримську Народну Республіку?

5. У IV ст. до н. е. була створена пектораль скіфського царя, знайдена в кургані Товста Могила, а через 20 століть було засновано Запорозьку Січ. У якому столітті виникла Січ?

6. Скільки століть українці користуються кирилицею?

7. Скільки століть існує Пересопницьке Євангеліє?

8. Встанови послідовність винайдення людьми явищ культури:

А фреска; Б плакат; В орнамент; Г кінорепортаж.

9. Встанови відповідність між подією та епохою:

А створення перших міфів та легенд	1 Новий час
Б укладення хронік та літописів	2 Первісне суспільство
В виникнення фото- і кіномистецтва	3 Античність
Г винахід технік мозаїки та фрески	4 Середні віки

10. Встанови відповідність між особою та пов'язаною з нею подією:

А Кирило і Мефодій	1 започаткована «Руська Правда»
Б Ярослав Мудрий	2 укладене для синів «Повчання»
В Володимир Мономах	3 знайдені пам'ятки трипільської культури
Г Вікентій Хвойка	4 укладена абетка для слов'ян

Розвага для сумлінних

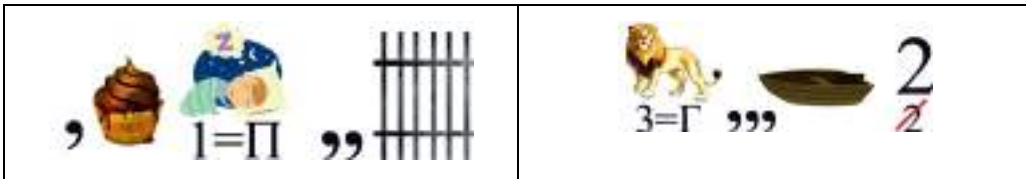
Розгадай головоломки та розшифруй вислови. Ще раз упевнишся у своїй метикуватості та умілості. Це потішить і Тебе, і Твоїх близьких.

Загадки та фразеологізми

1. Язика не має, а про минуле розповідає.
2. Знаки давні, зроду німі, стали у ряд і про щось гомонять.
3. Давні римляни говорили: «Тут живуть мертві та говорять німі». Про яку установу йдеться у цьому вислові?
4. *Спробуй пояснити значення цих висловів:*
Золотий вік. Олімпійський спокій. Панічний страх. Ріг достатку.
5. *Спробуй прочитати наведені вислови:*
Обсвітани жтitia, пголддя і бжананя лдюей впливають на змсїт ітосрчиних дежерл.
Рчеї та бдуїлві – валижве дрежело інрофміцаї.
Врато зибртаи в рдониний аріхв і зебрагтти дежерла до ітосірі совеї рдоини.

Ребуси

Користуючись інструкціями до ребусів на сайті: rebus1.com, розв'яжи запропоновані тут ребуси. Сайт знаходиться за адресою: <http://rebus1.com/ua>. Створи ребуси до інших термінів, з якими познайомився, опрацьовуючи цей розділ.

Кросворд

Пригадай визначення термінів: «археологія», «експонат», «піктограма», «ієрогліф», «абетка», «літопис», «міф», «легенда», «музей», «архів». Склади кросворд на ці 10 термінів (бажано, щоб було ключове слово) та презентуй класу.

Обдумай спільно з рідними

1. Розпитай дорослих, чи є в родині документи, листи, фотографії та інші джерела з історії вашого роду. Опиши, як впорядковано родинний архів.
2. Якщо наявні джерела з історії родини ніхто не впорядкував, спробуй за допомогою дорослих погрупувати їх за видами, за місцем походження та за хронологією. Склади список документів упорядкованого архіву.

Тема 4

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В ПАМ'ЯТКАХ

Прочитавши четверту тему підручника, Ти розумітимеш:

- зміст ключових подій історії України, знатимеш час та місце, де вони відбулися;
- значення основних понять теми;
- роль пам'яток історії для дослідження історії та збереження історичної пам'яті народу;
- найпростіший символічний зміст пам'ятників визначним подіям та особистостям;
- необхідність збереження пам'яток і пам'ятників.

Якщо Ти опрацюєш матеріал цієї теми, то умітимеш:

- розпізнавати, описувати, локалізувати в часі і просторі історичні пам'ятки та пам'ятники, що увічнюють видатних осіб та події української історії;
- знаходити, опрацьовувати та доносити до слухача інформацію про історичні пам'ятки та події і діячів, яким встановлено пам'ятники;
- розпізнавати символічний зміст пам'ятників.

Історія – це пам'ять сказаного і зробленого.

Карі Бекер

§ 13. Історична пам'ять і пам'ятки

Завдання перед читанням тексту параграфа

Пригадай, що означають слова «пам'ять», «пам'ятка культури», «пам'ятник». При потребі знайди їх у тлумачному словнику.

Поради

1. Постав по 3–4 запитання до тексту кожного пункту параграфа.
2. Запиши у свій словник виділені в тексті слова та додай їх пояснення.

1. *«Місця пам'яті».* Усі, кому довелося побувати в Чернівцях, Одесі або Львові, бачили на вулицях цих міст таблички-вказівники (рис. 54). Подібні таблички і рекламні щити можна зустріти в багатьох містах світу та обабіч доріг (рис. 55). Вони скеровують гостей до об'єктів, які їм корисно та цікаво було б відвідати. Так в уяві гостя виникне образ побаченої місцини.

Рис. 54. Вказівники в центрі Львова

У глибинах пам'яті кожного з нас зберігаються численні образи відвіданих місць, пережитих подій. А виникають ці образи завдяки нашим відчуттям. Найміцніше в пам'ять западає те, що людину вразило, схвилювало. Так у нас формується уявлення про світ, у якому ми живемо, розуміння цього світу, бачення того, який він і де наше місце в ньому.

Обдумуючи образ будь-якого міста чи села, який зберігається в нашій пам'яті, ми зможемо краще розуміти місцевих жителів. Обмін враженнями про «місця пам'яті» відвіданого поселення, сприятиме порозумінню з усіма, хто теж там побував, зокрема з іноземцями. Отже, підказуючи, де розташовані «місця пам'яті», міські вказівники сприяють єднанню всіх, хто пов'язаний з цим містом спільними згадками про нього.

«Місцем пам'яті» може стати будь-який артефакт або слово, які людською волею та під впливом часу набули для людини або групи людей значення певного символу — умовного знака, що відображає яку-небудь думку, почуття, явище і т. ін.

«Місцями пам'яті», наприклад громади Львова, недаремно стали: Високий замок — пагорб над містом, де здавна зводили фортеці, адже це вказує на древність міста; пам'ятник королю Данилу, який підкреслює роль Львова як важливого центру держави; оперний театр, що засвідчує високий рівень культури міщан; католицький та вірменський кафедральні собори як наголос на багатокультурності Львова; Личаківський цвинтар, де поховані добре відомі в Україні та далеко за її межами люди; пам'ятник Т. Шевченку як свідчення, що це українське місто. Таким своє місто сприймають львів'яни. І вони хочуть, щоб так його описували всі, хто в ньому побував.

Рис. 55. Вказівники в місті Ньїредьгаза (Угорщина)

Завдання:

Виділи «місця пам'яті» рідного міста/селища/села. Охарактеризуй своє поселення на основі названих Тобою пам'яток.

Практична робота

2. Історична пам'ять. «Місцями пам'яті» окремої людини найчастіше бувають фото, лист, дарунок тощо. Вони пробуджують спогади про здобутки та невдачі, приємні і трагічні події життя, допомагають людині вибудувати уявлення про себе.

Для групи людей «місця пам'яті» — це необхідний засіб формування спільних уявлень про себе та своє минуле. Знання та масові уявлення про минуле, на основі яких люди пов'язують себе з народом, місцевою громадою, називають **історичною пам'яттю**. Кожна людина уявляє собі минуле таким, яким бачать його спільноти, до яких вона належить.

Історична пам'ять — знання та уявлення суспільства про спільне історичне минуле, що передаються від покоління до покоління і слугують вирізненню народу серед інших.

Групи людей цінують у минулому те, що надає сенс їхньому існуванню. Громада поселення, наприклад, найчастіше поширює відомості про своє заснування та засновників, про події, що підтверджують здатність громади вижити і відстояти себе, а також

свідчення її переваг, зокрема досягнення земляків. З цією метою громада реставрує давні споруди та утримує краєзнавчий музей, у якому є відповідна експозиція. У поселенні встановлюють пам'ятники та пам'ятні дошки землякам, називають їхніми іменами вулиці. Важливо, щоб місцева влада дбала про чистоту та освітлення цих вулиць, налагодила догляд за громадськими та житловими спорудами, парками, скверами, забезпечила злагоджену роботу громадського транспорту. Адже людина пам'ятає те, що її найбільше здивувало, обурило чи спонукало до роздумів. Тому, якщо поселення занедбане, його «місцями пам'яті» для жителів та приїжджих мимоволі стають темна вуличка, руїни будівлі, незручний готель, а не те, чим можна пишатися.

Практична робота

Завдання:

Поміркуй, наскільки успішно місцева влада створює привабливий образ Твого міста/селища/села. Що їй вдалося зробити для цього?

Важливими для нації «місцями пам'яті» має опікуватися держава. До національних «місць пам'яті», які символізують спільність українців, належать назва держави та її атрибути — прапор, герб та гімн України.

Щоб громадяни пам'ятали образ України, держава увічне імена осіб, які прославили або захистили свою Батьківщину; утримує архіви, музеї, бібліотеки, де зберігаються та виставляються артефакти, завдяки яким українці виділяються з-поміж інших народів; фінансує видання книг про події, в яких проявилася спільність їхніх інтересів; навчає української мови, яка допомагає порозумітися та об'єднатися.

Практична робота

Завдання:

Запропонуй перелік спільних для українців «місць пам'яті», які відображають уявлення нашого народу про своє минуле, його героїчні та трагічні сторінки.

3. Пам'ятки історії. Пам'ятками історії називають документи, витвори мистецтва, споруди, місця поховань і битв, що охороняються законом та пов'язані з важливими для народу подіями або відомими особами.

Традиційно виділяють пам'ятки місцевого, державного та світового значення. Пам'ятки світового значення занесені до спеціального Списку світової спадщини ЮНЕСКО — міжнародної організації для співпраці своїх членів-держав у галузі освіти, науки, культури. ЮНЕСКО сприяє розвитку національних культур та охороні пам'яток культури.

Завдання:

Відшукай з допомогою пошукової системи Google зображення українських пам'яток культури, внесених у список ЮНЕСКО. Склади перелік цих пам'яток.

Практична робота

*Найдавнішими історико-культурними об'єктами в Україні є пам'ятки археології. Це знахідки віком від півтисячі до мільйона років: стоянки, могильники, залишки поселень, виробничих, оборонних та культових споруд тощо. Вражає, наприклад, селище-гігант у Майданецькому (Черкаська область), де проживали близько 10–14 тис. носіїв культури «Кукутень-Трипілля». Від степових кочовиків залишилися **кургани** — насипи над стародавніми могилами. В одному з таких насипів археологічна експедиція Б. Мозолевського знайшла знамениту царську пектораль. Отже, пам'ятками історії є артефакти, створені усіма народами, що населяли Україну в минулому.*

***4. Пам'ятники.** Окремі скульптурні або архітектурні твори теж можуть нагадувати нам про значимі події минулого. Встановлені на знак вшанування особи або для увічнення видатної події статую, скульптурну групу, обеліск прийнято називати пам'ятниками. Різновидами пам'ятників є монумент і надгробок. Для увічнення події або особи можуть також звести храм чи іншу будівлю, встановити пам'ятний знак, відкрити меморіальну дошку.*

Завдання:

Склади перелік відомих Тобі пам'ятників, зведених на теренах рідного краю. Спробуй пояснити, чому місцева громада звела кожний з цих пам'ятників.

Практична робота

Існує чимало різноманітних пам'ятників. Люди споруджували їх на честь перемог у битвах та війнах, з поваги до правителів, вчених та митців (письменників, художників, музикантів), на згадку про важливі для себе зміни в суспільному житті, з інших причин.

Найдавніші кам'яні та дерев'яні статуї, які називають ідолами, символізували богів. Вони були предметами поклоніння, яким приписували надприродні можливості: зцілити, захистити, покарати тощо.

У давнину об'єктом поклоніння були й померлі родичі. Спадком цього культу предків є надгробки та монументи, призначені увічнити та звеличити померлих.

Пам'ятники видатним людям — це, зазвичай, данина предкам від вдячних потомків за талант або героїзм.

Деколи пам'ятники встановлюють тваринам. Наприклад, у Парижі стоїть пам'ятник сенбернару Баррі, який рятує життя людей, що потрапили під лавину.

Подорожуючи, можна в багатьох містах знайти твори, схожі на пам'ятники: у Вашингтоні є скульптурна група — постаті людей, які стоять у черзі, в Бердянську — зображення сантехніка, який виглядає з каналізаційного люка, а в Полтаві — «пам'ятник» українській галушці. Однак, ці витвори мистецтва покликані не увічнювати чи вшановувати, а розважати, створювати хороший настрій. Натомість *пам'ятники не дають людям забути про найважливіше в своїй історії, про людей і події, які треба пам'ятати завжди.*

Пам'ятник — витвір мистецтва, створений для увічнення пам'яті про людей і події.
Найпоширеніші види пам'ятників — скульптурна група, статуя, бюст, меморіальна дошка, тріумфальна арка, колона, обеліск.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Обери з-поміж поставлених Тобою запитань до кожного пункту параграфа одне-два, відповідаючи на які читач зверне увагу на найважливіші, з Твоєї точки зору, думки цього пункту.
2. Уклади та виголоси тези виступу на одну з таких тем:
«Пам'ятки історії — це скарб, гордість і надбання народу»;
«Як у рідному краї дбають про пам'ятки історії».

Символіка пам'яток історії

Пам'ятки історії — це символічні об'єкти, з якими певна група людей пов'язує спільні для себе спогади та цінності. Символом називають придуманий людьми умовний знак (зображення), який допомагає пригадати яку-небудь думку, подію,

Пам'ятка культури — визначна споруда, археологічний об'єкт або витвір мистецтва, що є частиною культурного надбання людства і охороняється законом. Розрізняють пам'ятки історії, літератури, мистецтва, мови, права тощо.

явище. Усі знають, наприклад, що символом християнства як релігії є хрест. Зображення хреста нагадує про вчення Ісуса з Назарета та історію Його життя. Хрестячись, християни виказують свою віру у вчення Христа.

В Україні про нашу історію нагадують численні «місця пам'яті» — пам'ятники та пам'ятки. На жаль, ми, українці, не завжди можемо самостійно пов'язати їх із відповідними історичними подіями або культурними явищами. У цьому ми подібні до інших народів Європи. Тому *пам'ятки та пам'ятники мають не тільки нагадувати, а й розповідати людям про їхній культурно-історичний спадок.* У музеях та архітектурно-історичних заповідниках пам'ятки «промовляють» до відвідувачів устами спеціально підготовлених людей — екскурсиводів та гідів. Але частина пам'яток та пам'ятників можуть «розповідати» про себе самі. Особлива роль у таких «розповідях» належить символам.

Гід — провідник-професіонал, який супроводить туристів і знайомить їх з визначними пам'ятками місцевості.

Як прочитати символіку пам'яток історії?

Для того, щоб розкрити для себе зміст пам'ятки або пам'ятника, їх треба оглянути і послідовно відповісти на такі запитання:

1. До якого виду пам'яток/пам'ятників належить цей людський витвір?
2. Хто (особа, група) замовляв та оплачував створення пам'ятки/пам'ятника? Хто є її/його автором?
3. Де (місто, регіон, країна) знаходиться пам'ятка/пам'ятник?
4. Коли, у який період створили цю пам'ятку/пам'ятник?
5. Про історію та культуру якого народу чи народів розповідає пам'ятка? / Яку подію або особу (групу) спробували увічнити цим пам'ятником?

6. Які деталі пам'ятки/пам'ятника можуть розповісти нам про період, коли її/його створили; про події або про дії історичної особи/осіб, яким ця пам'ятка/пам'ятник присвячені?
7. Про що розповідає кожна виділена Тобою деталь пам'ятки/пам'ятника?
8. Які почуття викликає споглядання пам'ятки/пам'ятника?
9. Як, на Твою думку, жили, про що думали і що відчували люди, які створювали пам'ятку/пам'ятник, замовили та оплатили її створення?
10. Якою мірою образ, який виникає унаслідок огляду пам'ятки/пам'ятника, відповідає Твоїм знанням про період, подію або історичну особу, у ній / у ньому увічнену?

Приклад огляду пам'ятки історії

Майдан Незалежності

Київ, з його пам'ятками та пам'ятниками — це не тільки столиця нашої держави. Це — один з неминущих символів української нації, образ якого кожен українець пам'ятатиме завжди. Важливим «місцем пам'яті» Києва та всієї України є центральна площа міста — майдан Незалежності. На цю площу веде головна київська вулиця — Хрещатик, яка теж є візитівкою міста. Саме тут відзначають державні свята, проходять різні концерти та мітинги.

У центрі майдану Незалежності височіє монумент Незалежності України — висока біла колона, на вершині якої розташована статуя дівчини (рис. 56). Пам'ятник відкрили 23 серпня 2001 року, до десятої річниці з Дня проголошення незалежності нашої держави. Автор проекту — скульптор Анатолій Куш. *Спробуймо, розглянувши зображення цього монумента, прочитати його символічний зміст.*

Монумент Незалежності складається з кількох частин. На вершині колони 9-метрова статуя дівчини в народному вбранні, яка тримає у піднесених руках гілку калини. Жіночий образ, народне убрання та калинова гілка традиційно символізують Україну. Руки дівчини зведені вгору в молитві. З піднесеними руками часто зображали Богородицю, яка благала Бога про милість та заступництво. Таке зображення Діви Марії має навіть спеціальну назву — Оранта. За задумом автора проекту, статуя —

ТЕМА 4
ІСТОРІЯ

це образ слов'янської богині Березині-Оранти — заступниці України (рис. 57).

Рис. 56. Монумент Незалежності.
Загальний вигляд

Рис. 57. Статуя Березині-Оранти
(фрагмент Монумента Незалежності)

Статую Березині-Оранти встановлено на колоні. Це — 52-метровий стовп-опора, облицьований білим мармуром. Неабияка висота вказує на значимість події, якій присвячено монумент, — проголошення незалежності нашої держави **24 серпня 1991 року**.

Використання колони як символу тріумфу має свідчити, що витоки української культури в часах Античності. Саме в цей період було винайдено колону, тоді ж існували в Північному Причорномор'ї грецькі міста-держави, над якими пізніше запанували Римська та Візантійська імперії. Завдяки цьому зв'язку Україна належить до народів Європи, які успадкували культурні здобутки античного світу.

Основою колони є будівля, яка нагадує храм у стилі бароко. Цей стиль будівництва архітектор теж обрав не випадково. Будували в цьому стилі у XVII–XVIII ст., а це період існування Гетьманщини. Саме тоді в Україні звели та відреставрували численні храми, серед яких і свята Софія, відкрили перші вищі заклади освіти, наприклад Києво-Могилянську академію, розвинули книгодрукування.

До «храму» української культури та держави з усіх боків ведуть сходи, які водночас є фундаментом монумента. Сходи теж символічні. Підніматися ними традиційно означає наблизитися до благ світу, а спускатися — втратити ці блага. З цієї позиції проголошення незалежності України — це високе досягнення народу, який, за умови збереження своєї свободи, держави і культури, існуватиме та розвиватиметься.

Домашнє завдання

1. Акуратно познач на шкалі часу дати, вказані в описі «Майдан Незалежності».
2. Внеси у хронологічну таблицю дату проголошення незалежності України.
3. Познач на контурній карті місце розташування пам'яток історії, про які йшлося в § 13.
4. Виконай такі завдання:
  - 4.1. Полічи скільки років минуло від проголошення незалежності України?
  - 4.2. Обчисли, скільки років минуло від проголошення Акта злуки до проголошення незалежності України.
  - 4.3. У 2018 році в Україні відзначали 370 років від заснування Козацької держави Богданом Хмельницьким. В якому році було утворено Гетьманщину?
  - 4.4. У IX ст. Кирило і Методій створили слов'янську абетку, а через вісім століть Богдан Хмельницький створив Військо Запорозьке. У якому столітті виникла козацька держава.
  - 4.5. Полічи скільки років у Києві існує монумент Незалежності України?
  - 4.6. Визнач, яка з пам'яток історії існує довше: храм св. Софії в Києві чи селище-гігант у Майданецькому (Черкаська область)?
  - 4.7. Встанови послідовність історичних епох:
А Новий час Б Первісне суспільство В Античність Г Середні віки
  - 4.8. Встанови відповідність між подією та епохою:

А поширення петрогліфів та піктограм	1 Новий час
Б створення житій та повчань	2 Первісне суспільство
В виникнення мистецтва плаката та карикатури	3 Античність
Г створення музеїв, архівів та бібліотек	4 Середні віки

§ 14. Пам'ятки доби державної незалежності України

Завдання перед читанням тексту параграфа

1. З якими подіями та особами поєднується в Тебе поняття «державна незалежність»? Спробуй пояснити, чому.
2. Поміркуй, чи відчуваєш Ти в повсякденному пліні свого життя якісь виклики, на які треба давати відповіді.

Поради

1. Постав по 4–5 запитань до тексту кожного пункту параграфа.
2. Запиши у словник виділені в тексті слова та додай їх пояснення.

Історична доба — це *термін для позначення своєрідності певного відтинку часу, його неповторності як окремого етапу історії*. Тому в цьому та наступних параграфах слово «доба» вжито в переносному значенні, на позначення тривалого проміжку часу. Його виділяють за характерним для цього часу явищем, подією. Визначальні для кожної історичної доби події, дії історичних осіб увічнені у зведених сучасниками цих подій або їх потомками пам'ятниках чи збережених (відреставрованих) пам'ятках історії.

Сучасність — це незавершений історичний період, час, коли плін подій ще не дозволяє впевнено сказати, чи знайде суспільство потрібні відповіді на існуючі виклики. Таких викликів — багато. Навіть Ти можеш назвати окремі з них, бо відчуваєш їхній вплив на собі, на житті своєї родини. Ось, наприклад, кілька викликів-запитань, відповідей на які сьогодні шукає українська молодь:

1. Хто я, з якими суспільними групами (наприклад нацією, місцевою громадою) хочу пов'язати своє життя?
2. Чого навчитися, що мені придасться в майбутньому?
3. Яке заняття (бізнес, професію) обрати, щоб забезпечувати свої потреби?

Сучасна доба історії України — це доба її державної незалежності. Проголосивши 24 серпня 1991 року Україну окремою, нікому не підлеглою державою, українці як народ (нація) можуть вільно реалізувати одну з основних людських потреб — самостійно вирішувати, як жити.

Будучи цілісною (унітарною) державою, Україна має визначену територію й кордони, свою столицю, грошову одиницю та державну символіку, єдину державну владу. **Верховна Рада України** розробляє та ухвалює **закони** — документи, що регулюють найважливіші відносини між людьми, групами людей і державою, встановлюючи загальнообов'язкові правила. Головні з цих правил зафіксовано в Основному Законі — **Конституції України**. Верховна Рада України ухвалила її **28 червня 1996 року**.

Впровадження прийнятих законів у суспільне життя забезпечує створюваний більшістю депутатів Верховної Ради уряд — **Кабінет Міністрів України**.

Судову владу здійснюють незалежні **суди**. Завдання судів — охороняти права і законні інтереси громадян, приймати рішення про покарання порушників чинних законів, контролювати, щоб діяльність державних органів не виходила за правові межі. Для оцінки прийнятих державних документів на відповідність Конституції України створено спеціальний **Конституційний Суд**.

Найвищою посадовою особою нашої держави, Верховним головнокомандувачем **Збройних сил України** та керівником зовнішньополітичної діяльності є **Президент України**. Глава держави — символ української державності та національної єдності.

Рішення в інтересах територіальних громад приймають **органи місцевого самоврядування** — **ради та голови цих рад**. **Територіальною громадою** називають жителів, об'єднаних постійним проживанням у межах міста, селища, села або об'єднання кількох суміжних поселень, що мають один центр управління. Спільні інтереси міських та об'єднаних територіальних громад (ОТГ) представляють районні й обласні ради.

Україна — демократична держава, влада у якій належить її громадянам — українському народу. Обираючи депутатів Верховної та місцевих рад, громадяни України, які мають право голосувати, довіряють їм на визначений Конституцією час ухвалювати рішення про організацію суспільного життя і розвиток держави, її господарства та культури, або господарства та культури місцевої громади. Тож доля українців як нації, її військова міць, стан господарства залежать насамперед від того, кому громадяни України довіряють кермувати державою.

Олег Шупляк. Борімося — поборемо! 2014 р.

Україна — молода держава. Попри це, все більше українців хоче, щоб біля керма цієї держави перебували патріотично налаштовані громадяни України, які поважають права людини та є фахівцями своєї справи. Можливо, тому ключовою подією сучасної доби для громадян України багато хто з істориків та громадських діячів вважає **Революцію Гідності (21 листопада 2013 року — 20 лютого 2014 року)**, символом якої стане *Меморіал Героям Небесної Сотні (м. Київ)*.

ТЕМА

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Які часові межі доби державної незалежності України?
2. Назви ознаки держави та поясни, в чому важливість кожної з них.
3. Порадь, як встановити, хто з кандидатів у депутати відповідає зазначеним в останньому абзаці параграфа характеристикам народного обранця.
4. Склади перелік «місць пам'яті» доби державної незалежності України на теренах рідного краю.

Революція Гідності — яскрава сторінка сучасної доби

Завдання:

1. Pozнайомся з джерелами до історії Революції Гідності в Україні та продумай відповіді на поставлені до них запитання. Спробуй дібрати додаткові запитання до текстів і до світлин, щоб краще уявити собі цю подію. За потреби скористайся порадами, як досліджувати пам'ятки історії (знайдеш їх у темі 3).

2. Спираючись на власне уявлення про Революцію Гідності та час, у якому Ти живеш, спробуй виділити характерні риси сучасної доби української історії. Погодь у колі спілкування цю характеристику з однокласниками.

3. Уяви себе учасником Революції Гідності та запропонуй стислі відповіді на виклики-запитання, які сьогодні хвилюють українську молодь (див. с. 126). Добери із джерел докази на користь припущення, що учасники Революції Гідності міркували подібно до Тебе.

Джерела (для роботи у групах або індивідуальної роботи, на вибір):

1. Стаття Вікіпедії

Алея Героїв Небесної Сотні — пішохідна вулиця у центрі Києва. 20 лютого 2014 року на цій вулиці відбулися розстріли учасників Революції Гідності. Після завершення боїв вулицю було встелено квітами, а згодом на вулиці почали з'являтися пам'ятники полеглим. Загиблих учасників Революції називали Небесною Сотнею, а вулиця стала місцем вшанування їх пам'яті.

2. Алея Героїв Небесної Сотні

Рис. 58. Квіти, викладені Інститутською вулицею, на вшанування загиблих героїв. 24 лютого 2014 року

Рис. 59. Один з багатьох тимчасових пам'ятників Небесній Сотні, що їх зведено на Алеї Героїв

3. Довідка

Революція Гідності — рішуча зміна ставлення українців до людини, визнання суспільством цінності кожної особистості і обов'язку органів державної влади забезпечувати дотримання прав людини і громадянина в Україні.

Допоміжні запитання до джерел 1–3:

1. Чому загиблих під час Революції Гідності назвали Небесною Сотнею?
2. Яким є ставлення більшості українців до Героїв Небесної Сотні? Які деталі світлин (рис. 58–59) можуть свідчити на користь висловленого припущення?

4. Революція Гідності. Документальні фото

Рис. 60. Майдан Незалежності, **1 грудня 2013 року**. Мирна акція протесту проти свавілля влади

Рис. 61. Вул. М. Грушевського, **22 січня 2014 року**. Спротів активістів «Правого сектора» діям міліції, перші жертви

Рис. 62. Майдан Незалежності, **19 лютого 2014 року**. Сутички між протестувальниками та силовиками

5. Свідчення очевидця

На Майдані були не ті люди, у яких нічого не було, а ті, хто хотіли більшого. Хотіли чути українську мову ... на вулицях українських міст. Хотіли не тільки мати змогу вести бізнес чесно, а і щоби чесною щодо них була держава. Хотіли ... вільно відвідувати країни західніше України. <...>

Метою Революції Гідності була і є Україна, де кожна людина зможе жити і реалізуватись, при цьому не принижуючи себе.

(Андрій Приймаченко, учасник Майдану).

6. Свідчення очевидця

Димлять барикади. І йдуть тисячі громадян
На диво-ялинку, в свята по-спартанськи убрану.
Майдан вимерзає, але не вмирає Майдан.
Скажи, чи чекати тебе на граніті Майдану?

Палають серця і стоїть над Грушевського чад
І стяг український під небом тремтить переможно.
А тих, хто із чорних портретів суворо мовчать,
Навіки герої, яких забувати не можна.

Як речі звичайні по-іншому бачаться тут.
І слово просте набуває подвійного змісту.
Вогненні півонії в бочках ночами цвітуть,
І чуєш, як грають Шопена твої екстремісти.

За правду, свободу, за чесні і рівні права
Виходь у життя і нехай Україна повстане.
Це більше не гра у ретвіті, репости й слова.
Виходь на Майдан, за Майдан і заради Майдану!

І буде штормити, та нас ці вітри не знесуть.
І сніг у мішках, хай би що, до весни не розтане.
Є правда єдина, неписана істинна суть:
Ти крапля, що може зробити нас всіх океаном.

Усе неможливе сьогодні перейде межу.
І доля ще буде до мене і зла, і ласкава.
Але я виходжу на площу, але я кажу:
Слава Україні — Героям слава!

Оксана Боровець (19.02.2014)

7. Думка дослідника

<...> ми залишилися демократичною країною. Це дуже важливо. Ми підписали угоду про асоціацію з ЄС і залишилися на європейському шляху. <...> Євромайдан став подією, бо люди зрозуміли, що можуть впливати на рішення та вектор руху.

(Думки експертів: після Революції Гідності/Олексій Колесников // Погляд. 27.11.2016)

Допоміжні запитання до джерел 4–7:

1. Що за люди були учасниками Революції Гідності (джерела 4–6):
  - 1.1. Якого вони були віку та якої статі?
  - 1.2. Де більшість з них проживала?
  - 1.3. До яких суспільних груп ці люди належали?
  - 1.4. Яких поглядів щодо України дотримувалися?
2. З якою метою українці вийшли на майдан Незалежності? Чи досягли вони своєї мети? Скористайся джерелами 5 та 7.
3. Як розгорталися події на Майдані (рис. 60–62) упродовж зими?
4. До кого звернено поезію-заклик Оксани Боровець? Як Ти уявляєш собі її авторку?

1. Познач на шкалі часу події, названі (виділені) в § 14 та в практичній роботі «Революція Гідності — яскрава сторінка сучасної доби».
2. Внеси у хронологічну таблицю такі факти:
  - а) проголошення незалежності України;
  - б) Революція Гідності.
3. Помісти в іменному довіднику інформацію про згаданих у параграфі та практичних роботах історичних осіб.
4. Познач на контурній карті місця, де відбулися такі події:
  - а) проголошення незалежності України;
  - б) Революція Гідності (спеціальними значками).
5. Виконай такі завдання:
  - 5.1. Полічи, скільки років минуло від початку Революції Гідності.
  - 5.2. Обчисли, скільки років минуло від проголошення незалежності України до Революції Гідності.
  - 5.3. У 2018 році відзначали 100 років від проголошення незалежності Української Народної Республіки. Якого року відбулася ця подія?
  - 5.4. У 1917 році розпочалася Українська революція. Через скільки десятиліть відбулася Революція Гідності?
  - 5.5. Скільки років Україна перебуває в асоціації (спілці) з Європейським Союзом?
  - 5.6. Яке з «місць пам'яті» українців у Києві існує довше: меморіал Незалежності України чи меморіал Героям Небесної Сотні?
  - 5.7. Встанови послідовність правління керманічів українських держав:

А Іван Виговський	Б Богдан Хмельницький
В Іван Мазепа	Г Данило Галицький
  - 5.8. Встанови відповідність між державою та її столицею:

А Військо Запорозьке	1 Київ
Б Галицько-Волинська держава	2 Чигирин
В Українська Народна Республіка	3 Галич
	4 Чернігів
6. Чи маєш Ти власні враження, подібні до тих, які передає у своїй картині художник Олег Шупляк та в поезії — Оксана Боровець? Спробуй про них спершу розповісти, а тоді змалювати словом чи в кольорі.

§ 15. «Місця пам'яті» радянської доби

Завдання перед читанням тексту параграфа

З якими особами та подіями Ти асоціюєш поняття «радянська влада» та «Голодомор»? Спробуй пояснити, чому.

Поради

1. Постав по 4–5 запитань до тексту кожного пункту параграфа.
2. Запиши у словник виділені в тексті слова та додай їх пояснення.

1. Радянська доба. З проголошенням державної незалежності України завершилась попередня, радянська доба її історії. Назву «радянський» цей період отримав від офіційної назви держави, у складі якої перебували тоді українські землі, — **Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)**. Владу в цій державі, створеній наприкінці 1922 року на території колишньої Російської імперії, мали російські комуністи. Щоб утримати під своїм контролем терени Української Народної Республіки, яку вони ліквідували, комуністи створили контрольоване ними державне утворення — **Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР)** та включили її до складу СРСР (див. мапу 9). До управління цією псевдодержавою були залучені й українці, які задля особистої вигоди або через свої комуністичні переконання погоджувалися виконувати вказівки з Москви.

УСРР, пізніше перейменована в **Українську Радянську Соціалістичну Республіку (1937)**, мала в Радянському Союзі окремі ознаки державності — законодавство, гімн, герб, прапор, офіційні органи влади — Раду Міністрів, місцеві та Верховну Раду, адміністративні межі з подібними до себе псевдодержавами — Російською Федеративною Радянською Соціалістичною Республікою та Білоруською РСР. У Конституції СРСР було зазначено навіть право кожної радянської республіки вийти зі складу Радянського Союзу. Але реально депутати Рад

Комуністи — прихильники вчення про можливість рівності у забезпеченні матеріальних потреб через усунення приватної власності на землю, її багатства — ліс, нафта, газ, руду, а також через заборону приватного підприємництва. Здійснити це вчення в СРСР планувала Комуністична партія Радянського Союзу (КПРС), яку ще називали партією більшовиків. КПРС була організована так, що владу в ній, а значить і в державі, мали її керівники (В. Ленін, Й. Сталін, М. Хрущов, Л. Брежнев) та комуністи, яким вони довіряли.

самостійно нічого не вирішували, а уряди УРСР мали дуже обмежені повноваження.

Прапор УНР 1918–1920 рр.

Прапор УСРР 1927 р.

Прапор УРСР 1949 р.

Рис. 63. Один з атрибутів радянської України

Земля, багатства надр, заводи, шахти, наукові та навчальні заклади в СРСР вважалися власністю держави. Підприємствами та установами керували спеціально підібрані комуністи-посадовці. У їхніх руках була вся влада в цій державі-імперії.

В умовах радянської доби перед українцями були такі виклики:

1. У що вірити та на кого покладатися?
2. Як уберегти родину, виростити та забезпечити дітей?
3. До яких суспільних груп (народ, верства, суспільний рух, партія) себе відносити?

2. Голодомор. Щоб тримати в покорі населення імперії, комуністи на чолі з Йосифом Сталіним використовували **терор та репресії**. В Україні жертвами цієї влади стали тисячі священників, учених, учителів, митців, десятки тисяч службовців та робітників, мільйони селян. Найбільше українців загинуло у 1930-х роках, коли комуністи примусово створювали великі сільськогосподарські підприємства — колгоспи. Селяни не хотіли передавати в колгосп худобу з власних господарств та землю, яку обробляли. Тоді у найнепокірніших та найкращих господарів, яких комуністи назвали куркулями, почали силоміць вилучати їхнє майно. Пограбованих виселяли за межі рідного краю, переважно у морозний лісистий Сибір. Щоб зламати опір селян, комуністична влада СРСР організувала в Україні штучний голод — Голодомор.

Репресії — утиски, арешти, розстріли і переселення людей або цілих груп за наказом влади.

Терор — убивства, побиття та інші незаконні акти насильства проти випадково обраних осіб, груп або проти супротивників з метою залякати своїх ворогів.

Голодомор 1932–1933 років був основним засобом винищення (геноциду) українського народу.

Олег Шупляк. 1933. 2016 р.

Для увічнення пам'яті мільйонів загиблих від голоду та кулі ката українців у Києві було створено *Національний музей «Меморіал Жертв Голодомору»*.

3. Друга світова війна. **Війна 1939–1945 років**, учасниками якої були 61 держава, — окрема трагічна сторінка історії України радянської доби. Воєнні дії тоді велися на теренах 40 країн, серед яких і Україна. *Розпочали війну нацистська Німеччина та комуністичний Радянський Союз, які у вересні 1939 року спільно захопили Польщу.* Комуністи очікували, що війна допоможе здійснити «світову революцію». Підприємці будуть силоміць позбавлені їхньої власності, а влада перейде до рук робітників. **Нацисти** ж вважали, що тільки німці можуть уміло керувати іншими народами.

Олег Шупляк. Демони війни. 2012 р.

У 1939 році, відповідно до домовленості з нацистами, більша частина Галичини та Волинь увійшли до складу СРСР. Німеччина окупувала решту Польщі, зокрема заселені переважно українцями Перемишльщину, Холмщину та Підляшшя.

У 1940 році СРСР відібрав у Румунії Буковину та Бессарабію. У той самий час Німеччина завойовувала західноєвропейські держави. 22 червня 1941 року вона розпочала військові дії проти Радянського Союзу. Німецько-радянська війна тривала чотири роки. Вона була спричинена прагненням комуністів і нацистів завоювати Європу та переділити землі на інших континентах.

У 1941–1942 роках війська Німеччини та її союзників наступали. Вони захопили Київ та окупували всю Україну. На окупованих теренах нацисти запровадили жорстокі правила: у селян вилучали продовольство для армії, міщани втратили роботу, старі і немічні — будь-яку матеріальну допомогу, юнаків та дівчат

Нацисти (націонал-соціалісти) — прихильники вчення про те, що різні народи мають різне призначення через належність до різних рас — груп, які успадкували від предків свої фізичні особливості та досвід суспільного життя. Арійські народи (німці, австрійці) належать до вищої «нордичної раси», здатної володарювати, а слов'янські, наприклад, — до нижчої, яка має коритися і працювати. Щоб подолати всі суспільні незгоди, необхідно встановити «новий порядок», коли кожний народ виконуватиме призначену йому роль.

забирали на примусові роботи до Німеччини, за опір окупаційній владі розстрілювали.

У найжахливішому становищі опинилися євреї та роми (цигани). Нацисти вважали їх народами, які не мають права на існування. Зокрема, євреїв примусово ізолювали у гетто — окремих кварталах українських міст, звідки вивозили у **концентраційні табори** та розстрілювали.

Окупація — тимчасове захоплення частини або всієї території однієї держави збройними силами іншої держави.

Геноцид єврейського народу в часи Другої світової війни, внаслідок якого загинуло до 6 мільйонів осіб, називають Голокостом. Символом Голокосту в Україні є урочище «Бабин Яр» у Києві. Тут нацисти розстріляли понад 100 тис. осіб, з яких не менше ніж дві третини — євреї, решта військовополонені та учасники Руху Опору окупантам: комуністи і **націоналісти**. У Бабиному Яру була розстріляна і відома українська поетка Олена Теліга.

Концентраційний табір — табір-в'язниця для військовополонених і цивільних у воєнний час або у країнах з нелюдськими порядками.

Не маючи власної держави, українці опинилися перед складним вибором. Частину чоловіків мобілізували до лав Червоної армії. Дехто погодився співпрацювати з нацистами. А *на теренах окупованої Волині в 1942 році виникла Українська повстанська армія (УПА).* Противниками повстанців були як нацисти так і комуністи, а метою — відновлення незалежної Української держави.

Націоналісти — прихильники вчення про цінність народу та створеної ним держави. Українські націоналісти цінують Україну, її самостійність у зовнішніх і внутрішніх справах. Гасло українських націоналістів «Україна – понад усе!»

Завдяки мужності воїнів та величезним людським жертвам у 1943 році Червона армія переломила хід війни на свою користь. До жовтня 1944 року вона витіснила німців з України. З червня 1944 року Велика Британія, США та інші держави антинацистської коаліції розгорнули у Франції «другий фронт». Війська коаліції за короткий час звільнили окуповані нацистами країни заходу Європи. СРСР захопив країни Центральної Європи, схід Німеччини та її столицю — Берлін. **8 травня 1945 року** Німеччина капітулювала, визнавши свою поразку. Щороку 8 травня в Україні та в інших країнах проводять **День пам'яті і примирення**, присвячений вшануванню жертв світової війни.

Війна завершилася 2 вересня 1945 року. Цього дня капітулював останній союзник Німеччини — Японія. Ціною капітуляції стали сотні тисяч жертв від атомних бомб, які 6 та 9 серпня 1945 року літаки США скинули на міста Хіросіму і Нагасакі. Усього Друга світова війна забрала понад 60 млн людських життів, зокрема і життя кожного п'ятого українця. Такими були наслідки популярності антилюдських учень — комунізму та нацизму.

Трагедію українського народу та подвиги українців у роки Другої світової війни увічнює зведений у Києві монумент «Батьківщина-мати» і Національний музей історії України у Другій світовій війні.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Визнач хронологічні межі радянської доби.
2. Назви дати початку та завершення Другої світової війни, а також держави, які воювали між собою у 1939 році та у 1941–1945 роках.
3. Порівняй погляди нацистів та комуністів. Які з них подібні? Чому обидва вчення у параграфі названо антилюдськими?
4. Поміркуй над тим, які відповіді могли давати українці на виклики періоду нацистської окупації та колоніальної залежності України від Росії.
5. Склади перелік «місць пам'яті» радянської доби на теренах рідного краю.

Практична робота 1

«Місця пам'яті» жертв Голодомору

Завдання:

1. Оглянь та опиши доступне Тобі «місце пам'яті» про Голодомор або сталінські репресії. Можеш скористатися для цього ілюстраціями та довідкою про Національний музей «Меморіал жертв Голодомору».
2. Спробуй назвати та пояснити символіку знайомого Тобі «місця пам'яті» жертвам сталінських репресій. Розкажи, наприклад, що символізує кожна із частин, з яких складається Меморіал жертв Голодомору в Києві.
3. Дай відповіді на допоміжні запитання до документів про Голодомор. Сформулюй додаткові запитання, щоб скласти краще уявлення про цю подію. Скористайся порадами щодо опрацювання пам'яток історії (знайдеш їх у темі 3).
4. Спробуй у колі спілкування передати свої думки про Голодомор, враження від «місця пам'яті», яке відвідав/відвідала (5–8 речень).

Джерела (для роботи у групах або індивідуальної роботи, на вибір):

1. Меморіал жертв Голодомору

Рис. 64. Меморіал пам'яті жертв Голодомору. Загальний вигляд

Рис. 65. Зала пам'яті Національного музею «Меморіал жертв Голодомору»

Цей історико-музейний комплекс у центрі Києва збудовано у 2008–2010 роках за проектом художника Анатолія Гайдамаки, архітектор — Юрій Ковальов (рис. 64). У Залі пам'яті музею (рис. 65) кожен відвідувач може дізнатися про жертв Голодомору у конкретному селі чи місті нашої держави. До меморіальної частини музею належать янголи при вході до меморіалу та «Свіча пам'яті» (рис. 66), скульптурна композиція «Гірка пам'ять дитинства» (рис. 67) на площі «Жорна долі» та Алея «Чорні дошки». На гранітних плитах Алеї написані назви сіл, селищ і міст, до яких під час Голодомору було застосовано спеціальний спосіб винищення населення, відомий як «Чорні дошки».

Рис. 66. Янголи пам'яті при вході до Меморіалу жертв Голодомору

Рис. 67. Скульптурна композиція «Гірка пам'ять дитинства»

2. Скульптурна композиція «Гірка пам'ять дитинства»

Композиція (рис. 67) нагадує про трагічну долю дітей — жертв Голодомору. Її автор, Андрій Гайдамака розповів, що голодна дівчинка з п'ятьма пшеничними колосками в худеньких руках — це образ з його дитинства. У голодному 1947 році він разом з іншими дітьми теж збирав колоски на скошених полях.

У 1932 році радянський уряд постановив, що крадіжкою державного майна слід вважати навіть декілька колосків, зірваних дитиною, декілька замерзлих картоплин, знайдених на колгоспному полі. До обвинувачених у розкраданні колгоспного майна селян застосовували 10-річне ув'язнення, а до так зв. «куркулів» та організованих груп людей — розстріл з конфіскацією майна. Люди назвали цю постанову «Законом про п'ять колосків».

(Офіційний веб-сайт Українського інституту національної пам'яті)

3. Документ.

Щодо [занесених на «чорну дошку»] сіл вжити таких заходів:

1. Негайно припинити довіз товарів, цілком припинити <...> торгівлю на місці і вивезти з відповідних <...> крамниць всі наявні товари. <...>

5. Перевірити і очистити колгоспи цих сіл, вилучивши контрреволюційні елементи, організаторів зриву хлібозаготівель¹.

(Постанова Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У «Про занесення на «чорну дошку» сіл, які злісно саботують хлібозаготівлі». 6 грудня 1932 р.)

Допоміжні запитання до джерел 1–3:

1. Уважно роздивись розміщені вище зображення (рис. 64–67). Назви символи, знайдені Тобою на кожному з показаних елементів «Меморіалу жертв Голодомору».
2. Чому біля входу на Меморіал поставлено янголів? Про що розповідає відвідувачам поза янгола?
3. Чому центральний елемент Меморіалу нагадує свічку? Яка думка з'являється у відвідувача, коли він/вона бачить, що свіча горить?
4. Чому в центрі композиції «Гірка пам'ять дитинства» дівчинка з кількома колосками в руках? Як художник розповів, що могло трапитися з дітьми у часи Голодомору?
5. Чому перелік населених пунктів УСРР, що постраждали в роки Голодомору, подано на «Чорних дошках»?
6. Хто винен, що кожне четверте село в Україні зазнало непоправних людських втрат у роки Голодомору?

¹ Хлібозаготівлі — вилучення зернових у сільських господарів та колгоспів на умовах, визначених радянською владою.

4. Свідчення очевидців

4.1. Затягали в колгосп, щоб писалися, а люди не хотіли. Дак ходила така бригада, і ну до грама, до зернини побрали усе, що є в нас. <...> Вижили як? Навесні акацію рвали, медунки рвали — клевер, да траву таку бурачки. <...> Їх сушили, да товкли у ступі, да таке як чорне борошенце виходило. Водою розводили, пекли такі дерунці. Їсти його не можна було, а їли. Що попало, то і їли.

(із розповіді Марії Волошин, 90 років, Чернігівська область).

4.2. Дедушку нашого кулаком звали. Він сам робив, і три сини, три невістки з самунького ранку й до смерку. <...> А у двадцять дев'ятім усеньке забрали у колхоз. Нічо не оставили нам. А хто не віддав у колхоз, того у Сібір, на Соловки. А зтуда ніхто й не вернувся. А вже опосля 33-го боялися згадувать, шо то і коні були в нас, і воли були, і земля була. Не-не, і про голод не можна було говорити. Не було голоду! А він був страшний.

(із розповіді Катерини Котенко, 85 років, Харківська область)

5. Думка дослідника

Голодомор є класичним прикладом радянського геноциду¹, найдовшого і наймасштабнішого експерименту з русифікації, а саме — винищення української нації.

(Рафаель Лемкін, американський юрист)

6. Офіційний акт

Стаття 1. Голодомор 1932–1933 років в Україні є геноцидом Українського народу.

Стаття 2. Публічне заперечення Голодомору 1932–1933 років в Україні визнається наругою над пам'яттю мільйонів жертв Голодомору, приниженням гідності Українського народу і є протиправним.

(Закон України «Про голодомор 1932–1933 років в Україні». 2006 р.)

Допоміжні запитання до джерел 4–6:

1. До яких заходів вдавалися комуністи, щоб селяни ставали колгоспниками?
2. Якими були для селян наслідки відмови від членства в колгоспі?
3. За якими ознаками комуністи встановлювали, хто з селян «кулак», а значить ворог радянської влади?
4. Куди комуністи передавали майно репресованих? Чи отримувала сім'я «кулака» хоча б частку його майна або грошові виплати за нього?
5. Хто та з якою метою організував Голодомор, тож є винуватцем цієї трагедії?
6. На яких підставах Голодомор визнано геноцидом українського народу?

¹ *Геноцид* — цілеспрямовані дії з метою знищення повністю або частково окремих груп населення чи цілих народів.

Пам'ять про Другу світову війну

Завдання:

1. Оглянь та коротко опиши доступну Тобі пам'ятку чи пам'ятник, що нагадують про Другу світову війну. Можеш скористатися поміщеними далі ілюстраціями і довідкою про Національний музей історії Другої світової війни в Україні (м. Київ).
2. Спробуй пояснити символіку відвіданого Тобою «місця пам'яті». Розкажи, наприклад, як можна «прочитати» символи меморіалу «Батьківщина-мати».
3. Дай відповіді на запитання до документів і візуальних джерел про світову війну. Розкажи, на основі джерел, про вибір українцями своєї життєвої позиції в умовах Другої світової війни (5–8 речень).
4. Спробуй у колі спілкування висловити однокласникам свої думки про здобутий Тобою завдяки пам'яті про Другу світову війну досвід.

Джерела (для роботи у групах або індивідуальної роботи, на вибір):

1. Національний музей історії України у Другій світовій війні

Національний музей історії України у Другій світовій війні в Києві входить до складу відкритого ще 1981 року меморіалу. На його головній площі розташовано один з найбільших монументів світу — «Батьківщина-мати» (рис. 68), скульптурні композиції: «Форсування Дніпра» й «Передача зброї», а також зразки військової техніки часів світової війни: реактивні установки «Катюша», літаки, танки.

Музей розташований у п'єдесталі «Батьківщини-матері». У його 16 залах виставлено близько 400 тисяч експонатів: фотографії, мундири, листи та зброю воїнів. У кількох музейних залах розміщено експозиції,

Рис. 68. Монумент
«Батьківщина-мати»

Рис. 69. Монумент «Батьківщина-мати»
(фрагмент)

присвячені іншим війнам, які вів Радянський Союз, зокрема, війні в Афганістані (1979–1989). Тут також можна побачити колекцію

предметів останньої російсько-української війни: розписані побажаннями та іменами героїв синьо-жовті стяги, автомобілі зі слідами від куль, зразки зброї, захопленої бійцями добробатів у ворога.

Допоміжні запитання:

1. Які символи використали автори монумента «Батьківщина-мати»? Про що розповідає кожен з них?
2. Що, на Твою думку, хотів сказати фотограф, знімаючи на фоні монумента «Батьківщина-мати» прапори України та Європейського Союзу (рис. 69)?
3. Поясни вжиті в довідці про Меморіал слово «добробат». Що Ти знаєш про подвиги бійців добробатів?

2. Нацизм та комунізм

Рис. 70. Нацизм і комунізм: агітаційні плакати

Рис. 71. Молодь у Німеччині та в УРСР: агітаційні плакати

Допоміжні запитання:

1. Чому на плакатах (рис. 70 та 71), випущених у Німеччині та в СРСР напередодні війни, є велетень? Кого кожен з цих велетнів символізує?
2. До яких суджень про становище та настрої дітей у Німеччині та в СРСР спонукають глядача ці плакати?

3. Українці на полях війни

3.1. Мій дідо загинув у перші дні вересня 1939 року, будучи призваним до польської армії. Він не був фаховий військовик, він був офіцером запасу.

(Тарас Прохасько, сучасний український письменник)

3.2. Марію забрали на війну з першого ж дня як професійного фармацевта — розпоряджатися ліками. <...> Щойно вона за викликом переступила поріг військового комісаріату, як її повідомили: зібратися за кілька годин, узяти найнеобхідніше — і на фронт. Перша реакція жінки — сльози, прохання відпустити. Незворушний та втомлений військомком відповів на це всього кількома словами: «Вибирай. Або ти йдеш на війну та матимеш змогу вижити, або я тебе на місці розстріляю».

(З розповідей М. Безвершенка)

3.3. Мій дідусь Роздобудько Олександр Миколайович загинув під Житомиром біля села Скочище в 1943 році. Йому було 25 років, мав дружину, двох маленьких дітей — доньку і сина (мого батька). Він не був військовозобов'язаним, мав «бронь». <...> але він сказав, що не може сидіти в тилу, коли «земля горить під ногами», і пішов на передову. <...> І загинув.

(Ірен Роздобудько, сучасна українська письменниця)

Допоміжні запитання:

1. Коли, якого року та місяця, для українців розпочалася Друга світова війна?
2. В арміях яких держав воювали українці? Чому вони були мобілізовані?
3. Чи українці прагнули війни? Які думки і почуття змусили їх стати воїнами-фронтовиками та брати участь у боях?

4. Українці на окупованих територіях

В роки Другої світової сім'я Сасів — моєї бабці Лесі (по материній лінії) — мешкала в Тернополі на вулиці Березовій... Навпроти них сусіди Хованці переховували родину вчителя математики єврейської національності. Хата сім'ї бабці була наполовину розбомблена, в ній був великий підвал, у якому половина вулиці переховувалася в час авіанальотів і бомбардування.

<...>

В тому підвалі також переховувався юний німецький солдат-дезертир, який не хотів служити. Він настільки вжився, що до нього ставилися, як до свого.

Бабця розповідала, що всі сусіди вулиці були дуже дружніми і підтримували одне одного. Разом зустрічали всі свята — польські, українські, єврейські.

Рис. 72. Діти війни

(Анатолій Дністровий, сучасний український письменник)

Допоміжні запитання:

1. Якою, судячи з розповіді письменника, була поведінка більшості населення в окупованих містах та селах України?
2. Розглянь фото (рис. 72). Як війну сприймали діти цієї війни? Про що вони могли мріяти, тримаючи іграшкову зброю?

5. Українці у боротьбі за незалежну державу

Рис. 73. СРСР — тюрма народів.
Автор Ніл Хасевич

Рис. 74. Воїни Української повстанської
армії

6. Думка дослідника

В травні-липні 1942 року з'являються перші німецькі документи, в яких ідеться ... про повстанський рух. Там ідеться про «націоналістичні банди», а в жовтні 1942 року йде ціла серія донесень німецьких про те, що в багатьох районах Західної України, зокрема на Волині, формуються «стаціонарні національні банди», які діють на постійній основі.

(Іван Патриляк, сучасний київський історик)

7. Документ

Стаття 1. Борцями за незалежність України у ХХ столітті визнаються особи, які брали участь у всіх формах політичної, збройної та іншої колективної чи індивідуальної боротьби за незалежність України у ХХ столітті у складі <...> 10) Організація українських націоналістів (ОУН); <...> 12) Українська повстанська армія (УПА). <...>

Стаття 5. 1. Держава забезпечує всебічне вивчення історії про боротьбу та борців за незалежність України у ХХ столітті. ...

(Закон України «Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті». 2015 р.)

Допоміжні запитання до джерел 5-7:

1. Коли виникла Українська повстанська армія? Чому днем її утворення обрано 14 жовтня? Скористайся джерелом 6.
2. Прихильники яких поглядів склали основу УПА? Чим пояснити вибір цих українців? Зверни увагу на рис. 73 та документ.

У чому виявився патріотизм українців — членів Організації українських націоналістів (ОУН) та воїнів УПА? Який з висловів Закону України вказує на те, що ці люди — безсумнівно українські патріоти?

1. Познач на шкалі часу події, названі (виділені) в § 15.
2. Внеси у хронологічну таблицю такі факти:
  - а) Голодомор;
  - б) Друга світова війна;
  - в) утворення Української повстанської армії.
3. Помісти в іменному довіднику інформацію про згаданих (виділених) у параграфі та практичних роботах історичних осіб.
4. Познач на контурній карті:
  - а) українські землі, охоплені голодом у 1932–1933 рр.;
  - б) українські землі, включені до складу СРСР у 1939–1940 рр.;
  - в) історичний регіон, де було створено УПА.
5. Виконай такі завдання:
  - 5.1. Полічи, скільки років минуло від початку Голодомору.
  - 5.2. Обчисли, скільки років минуло від початку Голодомору до утворення Української повстанської армії.
  - 5.3. У 2022 році в Україні відзначатимуть 80-річчя утворення УПА. Якого року було утворене це військо?
  - 5.4. Друга світова війна завершилася 1945 року. Через скільки років по тому перестав існувати Радянський Союз?
  - 5.5. Голокост тривав усі роки Другої світової війни. Скільки років тривала ця війна?
  - 5.6. Репресії та терор якого з режимів, комуністичного чи нацистського, були тривалішими на землях України?
  - 5.7. Визнач послідовність подій радянської доби:

А Голокост	Б Голодомор
В утворення СРСР	Г проголошення незалежності України
  - 5.8. Встанови відповідність між подією та групою прихильників вчення, яка спричинила цю подію.

А Голодомор	1 нацисти
Б Голокост	2 комуністи
В утворення УПА	3 нацисти і комуністи
Г Друга світова війна	4 українські націоналісти

Олена Теліга

Олена Шовгенова (1906 чи 1907–1942) провела дитячі роки в Москві та у Санкт-Петербурзі. Весною 1918 р. родина перебралася до Києва, невдовзі емігрувала до Чехії. Батько Олени викладав в Українській сільсько-господарській академії, у м. Подебради. У Чехії майбутня поетеса зрозуміла, що є україркою і що цим пишається. Вона розповідала, що сталося це так: у товаристві хтось без будь-якого приводу почав говорити про українську мову як про «собачій язик»... «Всі з того реготали... А я враз почула в собі гострий протест. У мені дуже швидко наростало обурення. Я сама не знаю чому. І я не витримала: «Ви хаами! Та собача мова — моя мова!.. Мова мого батька і моєї матері!»

Після цього випадку почався «україномовний період» у житті поетеси. Одним з тих, хто вчили її української, став Михайло Теліга, кубанський козак, бандурист і колишній сотник Армії УНР. Вони одружилися 1 серпня 1926 року.

Восени 1929 р. Олена Теліга разом з чоловіком переїхали до Варшави. У Варшаві поетка працювала, виступаючи в нічних кабаре або манекенницею. Можна тільки уявити, скільки захоплених поглядів бачила красуня, йдучи по подіуму. Висока, струнка і неодмінно в капелюшку, Олена була надзвичайно приваблива. Через свою неординарність вона завжди була в центрі уваги.

Коли нацистська Німеччина напала на СРСР, деякі прихильники ОУН, серед них й Олена, щиро надіялися, що німці допоможуть відновити незалежну українську державу, як це було в 1918 р. 22 жовтня 1941 р. разом з однією з «похідних груп» ОУН на машині вона приїхала до Києва. Організувала тут Спілку українських письменників, видавала тижневик літератури і мистецтва «Литаври».

Олена Теліга ігнорувала постанови німецької окупаційної влади. Невдовзі «Литаври» були заборонені, а 9 лютого 1942 р. її заарештували. Разом з нею добровільно здався гестапо і її чоловік, який заради цього назвався письменником. На стіні камери вона намалювала тризуб і залишила напис: «Тут сиділа і звідси йде на розстріл Олена Теліга». Поетка була розстріляна разом зі своїм чоловіком у Бабиному Яру 21 лютого 1942 р.

(Скомпоновано на основі матеріалів Інтернет та статті: Оксана Кріль. Олена Теліга: поетка, патріотка, модель // La Modna. — 2016. 22 липня)

Не мусиш, але спробуй

1. Чому, на Твою думку, Олена Теліга вже в дорослому віці визнала себе україркою?
2. Познайомся з поезією Олени Теліги «Не треба слів». Чи можна вважати О. Телігу героїнею та мученицею за український народ? Поясни свою думку.

§ 16. Пам'ятки доби визвольних змагань українського народу

Завдання перед читанням тексту параграфа

З якими людьми та подіями Ти пов'язуєш поняття «визвольні змагання»? Спробуй пояснити, чому.

Поради

1. Постав по 5–6 запитань до тексту кожного пункту параграфа.
2. Запиши у словник виділені у тексті слова та додай їх пояснення.

1. Зародження українського руху в період імперського панування. Радянська доба настала тому, що українцям в умовах, коли розпадалися Російська та Австрійська імперії, не вдалося відстояти створену ними самостійну державу (див. мапу 8). В межах Росії українська держава була утворена в листопаді 1917 р. під назвою **Українська Народна Республіка (УНР)**, в межах Австрії — через рік під назвою **Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)**. **22 січня 1919 року** на Софійській площі в Києві за участю делегації ЗУНР та керівників УНР — Володимира Винниченка і Симона Петлюри — було проголошено **«Акт Злуки»**, тобто об'єднання цих держав. Сьогодні ми відзначаємо **22 січня як День Соборності - свято утворення єдиної (соборної) української держави.**

ТЕМА 4

Рис. 75. Акт Злуки. 22 січня 1919 р.

Рис. 76. «Живий ланцюг».¹ 21 січня 1990 р.

¹ За різними підрахунками, від 0,5 до 3 млн людей, узявшись за руки, з'єднали Івано-Франківськ, Львів, Рівне, Житомир та Київ.

Проголошення соборної української держави було результатом більш ніж столітньої копіткої праці учасників *національного руху*. До цього руху належали всі, хто розумів, що українці — самобутній народ і обстоював його право на розвиток власної культури. У першій половині XIX ст. тих, хто обрав для себе належність до української нації, були одиниці. Будучи добре освіченими людьми, вони займались етнографічними та історичними дослідженнями, збирали і публікували український фольклор, взялися творити поезію і прозу мовою народних говірок. Серед ентузіастів української справи на теренах Російської імперії були письменник Іван Котляревський (1769–1838), фольклорист Михайло Максимович (1804–1873) та історик Микола Костомаров (1817–1885). В Австрії український рух започаткували священники Української греко-католицької церкви. Найбільш відомими серед них сьогодні є діячі «Руської трійці» — Маркіян Шашкевич (1811–1843), Іван Вагилевич (1811–1866) та Яків Головацький (1814–1888).

Український національний рух — різномірна публічна діяльність в інтересах збереження та розвитку спільноти, об'єднаної патріотичними почуттями, спільними інтересами та баченням свого майбутнього.

Визначальний вплив на усвідомлення українцями себе окремим народом мала пристрасна поезія **Тараса Шевченка (1814–1861)**. Його «Кобзар» будив в українців Росії та Австрії волю відстоювати спільні інтереси, розвіював ілюзії селян щодо «доброго царя» та надії на краще в умовах імперської влади. Усім сьогодні відомий «Заповіт», у якому поет закликав до визвольної боротьби: «...вставайте, кайдани порвіть і вражою злою кров'ю волю окропіте». Як громадський діяч Т. Шевченко був прихильником відновлення української державності та виступав за її демократичний устрій.

Олег Шупляк. Дух свободи. 2012 р.

Будителі української самосвідомості, з одного боку, та нерівноправ'я, визиск і диктат імперської влади — з іншого, спонукали українців в обох імперіях шукати для себе відповіді на такі питання:

1. Хто я, яке моє покликання?
2. Чого потребує, чого прагне мій народ?
3. Яка справа дозволить мені найкраще прислужитися моему народові?

2. Піднесення українського руху. У другій половині XIX ст. учасниками національного руху були вже не одиниці, а сотні українців. Чимало хлопців та дівчат, усвідомивши свою належність до української нації, долучались до активної громадської діяльності, ще навчаючись у старших класах школи або в університеті. Окремі з них, як, наприклад, Михайло Коцюбинський (1864–1913) та Леся Українка (1871–1913), розвинули українську літературу, Іван Пулюй (1845–1918) та Олександра Єфименко (1848–1918) — науку, Іван Труш (1869–1941) і Марія Заньковецька (1854–1934) — мистецтва. Інші, зокрема, Микола Міхновський (1873–1924) та Євген Олесницький (1860–1917), стали засновниками перших українських політичних партій. Такі ж, як Михайло Драгоманов (1841–1895) та Іван Франко (1856–1916), яскраво проявили себе і в літературі, і в науці, і в політиці. *Найвагомішим результатом праці названих та інших науковців, освітян, митців та політиків було перетворення маси місцевого люду в свідомий своїх цілей народ — націю.*

Політична партія — особлива громадська організація (об'єднання), яка прагне досягнути мети, загальної для її членів, шляхом отримання і здійснення влади в державі.

Політика — цілеспрямована діяльність, пов'язана з прийняттям відповідальних рішень щодо взаємовідносин між різними суспільними групами, державами та народами.

Намагання учасників українського руху в Росії через художні твори і так звані «недільні школи» донести національну ідею, тобто бачення того, якими є спільні інтереси українців, до селян спонукали владу заборонити використання української мови в публічному просторі: в закладах освіти, пресі, книговидаванні, навіть під час концертів та театральних вистав. Ці заборони, зафіксовані в Емському указі 1876 року, діяли аж до початку XX ст. Як наслідок, центром українського руху стала Галичина.

Розвиткові національного руху українців в Австрії сприяло те, що два імперських уряди проводили різну політику щодо своїх українських меншин. Росія постійно утискала цей рух, вважаючи його союзником більш потужного польського. Натомість Австрія не перешкоджала українському рухові, розглядаючи його як противагу зусиллям поляків відновити власну державність. Щоб зберегти імперію, австрійці об'єднали в межах своїх східних провінцій — Галичини та Буковини — землі, де переважали українці (Східна Галичина, Північна Буковина), та польські (Західна Галичина) і румунські (Південна Буковина) землі. Місцеві органи влади в цих провінціях перебували під контролем поляків та румунів. В українців натомість були можливості публічно використовувати рідну мову: навчати нею в початкових школах та гімназіях, видавати газети, журнали, книги, концертувати тощо. Окремі учасники українського руху були також **парламентаріями** та мали змогу критикувати владу. На початку ХХ ст. австрійський уряд пообіцяв українцям у недалекому майбутньому об'єднати заселені українцями землі Галичини та Буковини в окрему провінцію та відкрити україномовний університет. Перешкодила цьому **Перша світова війна (1914–1918 рр.)**.

Парламентар — член парламенту — законодавчого органу влади, сформованого на виборних засадах. Парламенти в різних державах називаються по-різному. В Австрії — це був рейхсрат, у Польщі — сейм, у Росії — дума. Українським парламентом є Верховна Рада України.

Тривала війна, у якій Австро-Угорщина і Росія воювали одна проти одної, зруйнувала міць обох імперій. Після усунення від влади царя на теренах підросійської України розгортається **національна революція**. Її учасники, об'єднавшись навколо **Української центральної ради** — громадського об'єднання, що представляло інтереси українців, утворюють нову демократичну державу — Українську Народну Республіку та проголошують **22 січня 1918 року** її незалежність. **1 листопада** цього ж року у Львові вибухає повстання, відоме під назвою «**Листопадовий Чин**». Як наслідок, на підавстрійських землях України з'являється Західноукраїнська Народна Республіка. **22 січня 1919 року** вона стає Західною Областю — окремою адміністративною одиницею УНР (ЗО УНР).

Прихильники збереження імперій прагнули повернути українські землі. У Росії цього добивалися учасники «червоного»

(більшовики-комуністи) та «білого» (дворяни-монархісти) рухів, а на теренах колишньої Австро-Угорщини, яка розпалася, — націоналісти Угорщини, Румунії і Польщі. Націоналісти пояснювали територіальні претензії своїх держав до УНР тим, що в Середньовіччі західноукраїнські землі входили до їх складу.

На захист молодої української держави стала насамперед українська молодь. Про подвиг молодих українців, які відстоювали українську державність у 1918–1920 роках, нагадують нам чимало пам'ятників. Одними з найвідоміших і найбільш шанованих українцями «місць пам'яті» стали *Меморіальний комплекс пам'яті Героїв Крут (Чернігівська обл.)* та *Меморіал воїнам Української галицької армії (м. Львів)*.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Визнач хронологічні межі доби визвольних змагань українського народу.
2. Поміркуй над тим, які відповіді могли давати українці на виклики періоду визвольних змагань. Висновки аргументуй.
3. Склади перелік «місць пам'яті» доби визвольних змагань на теренах рідного краю.

Практична робота 1

Захисники Української революції

Завдання:

1. Оглянь та коротко опиши доступну Тобі пам'ятку чи пам'ятник, що нагадують про Українську революцію. Можеш скористатися поміщеними далі ілюстраціями і довідкою про Національний музей «Меморіал пам'яті Героїв Крут».
2. Спробуй пояснити символіку відвіданого Тобою «місця пам'яті». Розкажи, наприклад, як можна «прочитати» символіку пам'ятника Героям Крут.
3. Дай відповіді на допоміжні запитання до документів і візуальних джерел про подвиг під Крутами. Постав додаткові запитання або відшукай інші джерела, щоб краще уявити собі хід битви. Розкажи, на основі джерел, у чому полягав подвиг слабо підготованої до ведення військових дій київської молоді (5–8 речень).
4. Які думки та почуття викликає в Тебе чин української молоді, яка захищала Київ у січні 1918 року?

Джерела (для роботи у групах або індивідуальної роботи, на вибір):

1. Меморіальний комплекс пам'яті Героїв Крут

Рис. 77. Меморіал пам'яті Героїв Крут (загальний вигляд)

Рис. 78. Пам'ятник Героям Крут

Меморіал біля села Пам'ятне на Чернігівщині відкрили 2006 року (рис. 77). Він присвячений одній з ключових подій боротьби українців за збереження своєї держави — бою під Крутами 29 січня 1918 року. Автор — художник Анатолій Гайдамака.

У центрі Меморіалу монумент — насипний пагорб заввишки 7 метрів, на якому встановлено 10-метрову червону колону, що нагадує колони Київського університету (рис. 78). Поруч знаходяться символічна могила-курбан, каплиця та озеро у формі хреста. Музейна експозиція складається із залізничної платформи з гарматою та залів-вагонів. Зовні вагони нагадують ті, у яких прибули на станцію молоді добровольці.

Допоміжні запитання:

1. Які символи використав автор Меморіального комплексу під Крутами? Про що розповідає кожен з них?
2. Які враження мали б залишатися у відвідувачів Музею під впливом зведеного поруч монумента?

2. Документ

Наше бойове завдання — взяти Київ <...> Жаліти київських мешканців нема чого, вони терпіли гайдамаків — нехай знають нас і одержать відплату. Жодного жалю до них! Кров'ю заплатять вони нам.

(із виступу М. Муравйова, командувача більшовицьких військ)

3. Довідка

Помічний курінь Січових стрільців було створено в середині січня 1918 р. з ініціативи патріотичної української молоді <...>. Курінь мав у

своєму складі лише одну сотню, що налічувала 120 осіб, — студентів, гімназистів, слухачів фельдшерської школи.

4. Свідчення очевидця

Треба лише було глянути на їхні обличчя і побачити екзальтований вираз очей, щоб зрозуміти, що всякі резонні доводи безсилі змінити їхнє рішення йти на фронт і битися з ворогами Української держави.

(Зі спогадів січовика)

5. Інфографіка до Дня пам'яті Героїв Крут (Український інститут національної пам'яті)

6. Зі спогадів сучасника

Доля студентської чети, яка не встигла приєднатися до свого підрозділу, склалася трагічно. Заблукавши у темряві, січовики вийшли до залізничної станції в той час, коли її вже зайняли московські червоногвардійці.

<...> День 31 січня став для полонених фатальним. Перед стратою учень 2-ї Української гімназії, 19-річний уродженець Галичини Григорій Піпський, заспівав гімн «Ще не вмерла Україна», який підхопили й інші полонені. Результати розкопок, здійснених невдовзі на місці розстрілу, засвідчили, що всього було страчено 28 полонених.

(За спогадами сотника А. Гончаренка, командира підрозділу армії УНР, який обороняв Крути)

7. Погляд поета

На Аскольдовій могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів українців,
Славних, молодих...

На Аскольдовій могилі
Український цвіт! —
По кривавій по дорозі
Нам іти у світ. <...>

На кого завзявся Каїн?
Боже, покарай! —
Понад все вони любили
Свій коханий край.

21 (8) березня 1918 р.

Вмерли в Новім Заповіті
З славою святих. —
На Аскольдовій могилі
Поховали їх.

Павло Тичина. Пам'яті тридцяти

Допоміжні запитання до документів 2–7:

1. Хто вони, герої Крут, якого віку, походження та з якою освітою? Які думки та почуття могли спонукати київську українську молодь узяти до рук зброю та вирушити на бій з Червоною гвардією М. Муравйова? Обдумуючи відповідь, зверни увагу на документи 2–4.
2. Як розгортався та чим завершився бій під Крутами? Дивись документи 5 та 6.
3. Які результати бою під Крутами? Чим цей бій важливий для долі Української Народної Республіки та її столиці? Дивись документ 5.
4. Як склалася доля тих захисників станції Крути, які потрапили в полон до червоногвардійців-більшовиків?
5. Яким було ставлення киян та української влади до загиблих під Крутами юнаків? Зроби висновок на основі документа 7.

Практична робота 2

Українська галицька армія

Завдання:

1. Оглянь та коротко опиши доступну Тобі пам'ятку чи пам'ятник, що нагадують про Західноукраїнську Народну Республіку та її військо. Можеш скористатися поміщеними далі ілюстраціями і довідкою про Національний музей «Меморіал воїнів Української галицької армії» у Львові.

2. Спробуй пояснити символіку відвіданого Тобою «місця пам'яті». Розкажи, наприклад, як можна «прочитати» символіку пам'ятника воїнам УГА.

3. Дай відповіді на запитання до документів і візуальних джерел щодо історії Українських січових стрільців та Української галицької армії. Знайди інші джерела та постав додаткові запитання, щоб більше знати про ці військові утворення.

4. Розкажи, на основі джерел, про позицію галицької української юні у час змагань за національне визволення та власну державу (5–8 речень). Які думки і почуття викликає в Тебе життєва позиція цих хлопців та дівчат?

Джерела (для роботи у групах або індивідуальної роботи, на вибір):

1. Меморіал воїнів Української галицької армії

Меморіальний комплекс (рис. 79) було відкрито 2005 року у Львові, на Личаківському кладовищі. Авторський колектив: архітектор М. Федик, скульптори Д. Крвавич та М. Посікіра. Меморіал увічнює збройні сили Західноукраїнської Народної Республіки, що виникли 1918

року на основі легіону Українських січових стрільців. Після Акту Злуки (1919) Українська галицька армія стала складовою армії УНР.

Рис. 79. Меморіал воїнів УГА (загальний вигляд)

Рис. 80. Колона воїнам УГА

У верхній частині Меморіалу — колона воїнам УГА (рис. 80). На її вершині встановлено скульптуру Архистратига Михаїла з дубовою гілкою в лівій руці і мечем у правій. Зліва від пам'ятника дугою розміщена монументальна гранітна стіна. Біля її підніжжя п'ять крипт. У третій — прах державного секретаря (міністра) військових справ ЗУНР, полковника УГА Дмитра Вітовського (1887–1919). Поховання у нижній частині Меморіалу (рис. 81) зосереджуються навколо каплиці, у крипті якої спочиває Президент Західноукраїнської Народної Республіки Євген Петрушевич (1863–1941).

ТЕМА

Рис. 81. Нижній рівень Меморіалу.

Рис. 82. Пластунам, які не зрадили присягу (частина Меморіалу)

Допоміжні запитання:

1. Які символи використали автори Меморіалу Української галицької армії? Про що розповідає кожен з них?
2. Які почуття, на Твою думку, переживають відвідувачі Меморіалу?

2. Документ

Я, ... Український Січовий Стрелець, присягаю українським князям, гетьманам, Запорізькій Січі, могилам і всій Україні, що вірно служитиму Рідному Краєві, боронитиму його перед ворогом, воюватиму за честь української зброї до останньої краплі Крови. Так мені, Господи Боже й Архангеле Михаїле, допоможіть. Амінь!

(Угрин-Безгрішний М. Нарис історії УСС. Ч. 1. Львів, 1923. С. 28)

3. Свідчення очевидця

У червні 1916 р. серед 2599 вояків Легіону Українських Січових Стрільців було письмених — 87,8% (два роки перед тим 100%), учнів гімназій, середніх шкіл і семінарій — 21,8%, студентів — 7%, вчителів — 1,6%, правників — 1,6%, хліборобів — 26,5% (останні в Галичині становили 94%). 71% стрільців і старшин мали 19–23 роки.

(за даними Осипа Назарука, члена Бойової Управи старшин УСС)

4. Погляд історика

Найбільшою заслугою січового стрілецтва перед українським народом стало переможне Першолистопадове 1918 року збройне повстання, відтак творення Західноукраїнської Народної Республіки та її Збройних Сил — Галицької армії. Власне січовики керували повстанням у Львові й на теренах краю, а згодом очолили армію, бойові групи, корпуси, бригади, полки.

(Василь Футулійчук, сучасний український історик)

Допоміжні запитання до документів 2–4:

1. Якими, судячи з джерела 2, були переконання тих, хто з початком Першої світової війни добровільно зголосився воювати в Легіоні січового стрілецтва?
2. Яким був склад бійців Легіону? Зверни увагу, читаючи джерело 3, на вік та стать бійців, їхню освіту та походження.
3. У чому важливість (значення для суспільства) існування Легіону січових стрільців? Чим досвід УСС виявився корисним в умовах Української революції? Для відповіді використай джерело 4.

5. Воїни Української галицької армії

Рис. 83. Олександр Греков (1875–1959). Командувач УГА, генерал-хорунжий Армії УНР. Родом з Чернігівщини

Рис. 84. Солдати Української галицької армії. 1918 р.

Рис. 85. Олена Степанів (1892–1963). Перша жінка-офіцер (хорунжа) УСС, згодом чотар УГА. Родом з Львівщини

5. Свідчення очевидця

Старшини, інтелігентніші підстаршини і стрільці роз'їздяться по провінції з відчитами, устроюють віча, аматорські вистави, концерти, засновують читальні. Тим способом стараючи бути корисними для тамошнього (на колишніх підросійських землях — Автор) українського населення, яке що раз більше горнеться до галичан, яких щиро полюбило.

(Зі спогадів колишнього комбрига УГА С. Шухевича)

7. Думка історика

УГА запам'яталась як добре організована, дисциплінована, боездатна, внутрішньо спаяна армія. <...> Її не сила було розкласти ніякою агітацією, бо її старшини та воїни добре знали, за що вони борються <...> І тому про УГА залишився спогад, як про армію, що в боях не була переможена.

(Лев Шанковський. Українська Галицька Армія: воєнно-історична студія — Львів: НТШ, 1999. — С. 347)

Допоміжні запитання до документів 5–7:

1. Українці якого віку, статі, з яких суспільних груп стали воїнами Української галицької армії? Використай джерела 3 та 5.
2. Чим, окрім військової справи, займалися бійці УГА? Навіщо вони це робили? Встанови це на основі джерела 6.
3. У чому важливість УГА? Зроби висновок, опрацювавши джерело 7.

1. Познач на шкалі часу події, названі (виділені) в § 16.
2. Внеси у хронологічну таблицю такі факти:
  - а) проголошення незалежності Української Народної Республіки;
  - б) виникнення Західноукраїнської Народної Республіки; в) Акт злуки УНР та ЗУНР; г) бій під Крутами.
3. Помісти в іменному довіднику інформацію про згаданих (виділених) у параграфі та практичних роботах історичних осіб.
4. Познач на контурній карті місця, де відбулися такі події:
  - а) проголошення Української Народної Республіки; б) бій під Крутами;
  - в) Листопадовий чин; г) Акт злуки УНР та ЗУНР.
5. Виконай такі завдання:
  - 5.1. Полічи, скільки років існувала Українська Народна Республіка.
  - 5.2. Обчисли, скільки років минуло від проголошення Західноукраїнської Народної Республіки.
  - 5.3. Обчисли, скільки тижнів минуло від «Листопадового Чину» до проголошення «Акту Злуки».
  - 5.4. У 2018 році відзначали 100-річчя бою під Крутами. Якого року відбувся цей бій?
  - 5.5. УНР була проголошена 1917 року. Через скільки років по тому відбулась Революція Гідності?
  - 5.6. Яка з держав зберігала самостійність менше часу: Українська Народна Республіка чи Західноукраїнська Народна Республіка?
  - 5.7. Визнач послідовність існування українських держав:
А Українська РСР; Б Українська Народна Республіка;
В Українська СРР; Г Україна.
  - 5.8. Встанови відповідність між подією або процесом визвольних змагань та особами, які брали у них участь.

А укладення поетичної збірки «Кобзар»	1 Тарас Шевченко
Б утворення перших українських партій	2 Володимир Винниченко, Симон Петлюра
В діяльність Української центральної ради	3 Микола Костомаров, Михайло Максимович, «Руська трійця»
Г збирання «історичної спадщини» свого народу	4 Євген Олесницький, Микола Міхновський
	5 Євген Петрушевич

Стрілецькі пісні

Українські січові стрільці — це перші національні військові формування українців на бойовищах Європи ХХ ст. Досвід УСС ліг в основу форми, військових традицій і звань УГА, армії УНР, УПА, сучасного українського війська. А створений у цьому середовищі військовий фольклор зміцнював патріотичний дух населення України. У радянські часи за виконання стрілецьких пісень людей репресували. Однак стерти ці пісні з народної пам'яті комуністам не вдалося.

Однією з перших пісень «усусів» є широковідома сьогодні «Ой у лузі червона калина...». Автор цієї пісні Степан Чарнецький (1881–1944) був режисером львівського театру «Руська бесіда». Написав пісню ще до Першої світової війни, оновлюючи виставу Василя Пачовського «Сонце руїни». Своїм найближчим Степан тоді сказав: «Це буде сильна пісня!» І він не помилився.

Інші найвідоміші та найпопулярніші пісні Січового стрілецтва народилися вже в горнилі війни. Серед авторів — переважно молодь, яка працювала в гурті під назвою «Пресова квартира УСС». Статут («Правильник «Пресової квартири», 1916 р.) так визначав мету цього утворення: «...піднести українську свідомість і честь». Низка популярних сьогодні мелодій — це витвір «усуса» Михайла Гайворонського (1892–1949). М. Гайворонський був диригентом духового оркестру Січових стрільців. Цей оркестр першим виконав його пісні «Їхав стрілець на війноньку», «За рідний край» («Ми йдемо в бій») та інші.

Ще одному працівникові «Пресової квартири», Романові Купчинському (1894–1976) на час війни було трішки поза двадцять. Але у доробку цього талановитого пісняра не один десяток творів: «Боже великий, Творче всесвіту» (стрілецька і пластова молитва), «Ой там при долині», «Заквітчали дівчатонька», «Як з Бережан до кадри», «Ой шумить, шумить» та інші.

Очолював «Пресову квартиру УСС» Левко Лепкий (1888–1971). Пісні, до яких він написав і слова, і музику, а саме: «Ой видно село...», «Ішов відважний гайовий ...» та інші, мали шалену популярність. Але найвідомішим його твором є пісня «Чуєш, брате мій», написана на слова брата, Богдана Лепкого.

Усього дослідники зібрали до півтисячі пісень, створених для воїнів та воїнами Легіону УСС та УГА упродовж першої третини ХХ ст. Найбільш відомі можна прослухати, знайшовши їх з допомогою пошукової системи Google. Щоб їх заспівати, скористайтеся збірником: *Стрілецькі пісні [Електронний ресурс] / Стрілецькі пісні. Упорядник Оксана Кузьменко. — Львів, 2005. — 640 с.*

Не мусиш, але спробуй

1. Які з пісень Січових стрільців Тобі відомі?
2. Розпитай родичів, які з пісень «усусів» вони чули або виконували ще до проголошення незалежності України.
3. Вивчи та заспівай соло або з товаришами/товаришками по школі пісню Січових стрільців, яка Тобі до вподоби.

§ 17. Пам'ятки козацької доби

Завдання перед читанням тексту параграфа

З якими особами та подіями ти пов'язуєш поняття «козацтво»? Спробуй пояснити, чому.

Поради

1. Постав по 5–6 запитань до тексту кожного пункту параграфа.
2. Запиши у словник виділені в тексті слова та додай їх пояснення.

1. Українці в Речі Посполитій. Український народ не втратив би стільки своїх синів та доньок у боротьбі за власну свободу, якщо б були збережені Кримське ханство та Військо Запорозьке — держави, що існували на теренах сучасної України в середині XVII ст. Державі народу кирилів, у якій володарювала династія Гераїв, на той час виповнилось уже два століття. Натомість українська держава, очолювана Богданом Хмельницьким, тільки формувалася в умовах **Національно-визвольної війни 1648–1657 років**. Учасниками цієї війни була частина населення Речі Посполитої — республіки, управління якою перебувало в руках двох великих суспільних станів — духовенства і шляхти.

Національно-визвольна боротьба — рухи поневолених народів за скинення чужоземного панування та здобуття національної незалежності.

Обов'язком шляхти було підтримувати лад у державі та захищати її від ворогів. На цій підставі їй належали великі земельні володіння. Серед шляхтичів, зокрема й серед магнатів — найродовитіших, найбагатших та найбільш впливових у Речі Посполитій, — були поляки, литовці, білоруси та українці, не тільки католики, а й православні і протестанти.

Суспільний стан — велика група людей, котрі в суспільстві мають однакові спадкові права та обов'язки, подібне майнове й господарське становище, дотримуються тих самих моральних правил.

Католицька та православна Церкви у цій державі не платили податків та володіли чималими статками. Офіційно населення мало право вибору віросповідання. Але король та високопосадовці в Речі Посполитій були переважно католиками. Через це Православна церква, до якої належала більшість українців, зазнавала утисків. Вона втрачала підтримку ще й тому, що діти українських шляхтичів усе частіше обирали для себе католицтво та польськомовне спілкування.

Певний вплив на політику в Речі Посполитій мали міщани. Серед них було чимало чужоземців: поляків, євреїв, німців. Міщани займалися ремеслами і торгівлею, сплачували податки та мали **привілей** на самоврядування.

Найчисельнішою групою тогочасного населення були селяни. Вони не мали жодних привілеїв але зобов'язані були виконувати повинності на користь землевласників-шляхтичів, землями яких користувалися.

Привілей — особлива перевага, пільга, яку закон надає окремим особам, родинам або певному станові.

2. Руйнування традицій. Станові суспільства склалися ще в Середньовіччі, коли основним джерелом добробуту людини була земля. Люди тоді жили, дотримуючись традицій, і рідко покидали рідні місця. Козацька доба стала часом змін. У середовищі шляхти зростав потяг до розкішного життя. Щоб його оплатити, вона організувала власні великі господарства і втягнулась у торгівлю. Господарства шляхтичів були створені на землях, які до того обробляли селяни. Частина українських селян у XVI — першій половині XVII ст. стали **кріпаками** та вимушені були працювати у господарствах шляхти.

Потяг до наживи захопив і міщан. Заможніші взялись перепродувати заморський крам — тканини та прянощі. Бідніші подалися в небезпечні, але багаті на дичину землі південного прикордоння. Хутра, шкури, солену рибу можна було вигідно продати заїжджим купцям.

Кріпак — особисто залежний від власника землі, якою він користується, «прикріплений» до свого земельного наділу селянин/селянка.

Найбільш значною зміною, яка руйнувала усталені відносини, була поява нового стану — **козацтва**. Перші згадки про козаків припадають на кінець XV ст. Це були вільні люди, які займалися переважно військовою справою, але утримували себе не тільки завдяки трофеям, а й полюючи, рибалачи та ведучи сільське господарство на південному прикордонні Речі Посполитої. Козаками ставали переважно переселенці, яким не повелося у рідному краї. Хтось промишляв у Дикому Полі, багатому на звірину та рибу. Інші рятувалися туди втечею, бо не бажали бути кріпаками. Усі вони добре володіли зброєю, зважаючи на небезпеку від кочовиків-татар.

Олег Шупляк. Захист сторожової вежі.
2002 р.

Олег Шупляк. На чатах.
2016 р.

Татари (так у Речі Посполитій називали кримців) у південних степах випасали худобу. Не гребували вони й нападами з метою грабунку. Здобиччю для них було не тільки майно. Ясир (так татари називали полонених) вони продавали на ринках рабів. Гераї визнавали себе підлеглими турецьких султанів. Разом з турками або й окремо вони не раз воювали проти Речі Посполитої. Військова загроза з боку Османської імперії та Кримського ханства спонукала шляхтичів, які володіли межевими з Диким Полем землями, сприяти об'єднанню місцевих козаків у військову організацію. Приблизно в 1556 році на о. Хортиця, за порогами Дніпра, козаки звели свою фортецю — Січ (див. мапу 5).

У козацьку добу незгоди панували не тільки між християнами та мусульманами, а й між католиками та православними. Щоб зберегти Православну церкву, частина її духовенства вирішила визнати католицизм на умові збереження права дотримуватися власних (грецьких) обрядів. Але спроба в 1596 році схвалити унію (союз) з Римом завершилася розколом. Вибухнув ще один гострий конфлікт — між православними та уніатами (греко-католиками). Напруженими були також стосунки християн та юдеїв.

Руйнування традицій та «війна всіх проти всіх» стали для українців серйозними викликами. Потрібно було знайти для себе відповіді на такі запитання:

1. Яка мета земного буття: страждання чи радість?
2. Від чого залежить становище в суспільстві: від походження чи від сили волі та розуму?
3. Боротися за кращу долю чи миритися з тим, що на роду написано?

3. Гетьманщина. Хмельниччина була відповіддю на ці виклики (див. мапу 6). Утворивши Гетьманщину, так історики називають створену Хмельницьким державу, привілейовані стани — православне духовенство і козацтво — взялися розвивати господарство та культуру. Селяни і міщани здобули можливість вільно господарювати. На кошти гетьманів та старшини оновлювали давні

Юдаїзм — релігія євреїв. Юдеї віряють у єдиного усюдиущого вічного Творця, особливе ставлення якого до єврейського народу забезпечується дотриманням Його заповідей і відображених у священній книзі юдеїв — Торі — правил життя та гідної поведінки.

та зводили нові храми, поєднуючи здобутки європейської архітектури з місцевими традиціями. Гетьманщина проіснувала понад сто років. Її існування давало населенню тих українських земель, що залишались у складі Речі Посполитої, надію на підтримку і захист. Завдяки республіканському устрою (найважливіші рішення приймало козацтво або його виборна старшина) українці досі прихильні до демократії. Гетьманщина гуртувала українців у націю. Таку ж роль для кримськотатарського народу відіграло Кримське ханство.

У другій половині XVIII ст. Військо Запорозьке та Кримське ханство загарбала Росія. Але обидві держави залишились у пам'яті своїх народів. Історична спадщина цих держав надихала майбутні покоління борців за національне визволення.

В Україні збереглося немало «місць пам'яті» козацької доби, переважно храмів та світських споруд. Познайомимося хоча б з двома із них: *ханським палацом у м. Бахчисарай (Крим) та резиденцією Богдана Хмельницького в м. Чигирин (Черкаська область).*

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Визнач хронологічні межі козацької доби.
2. Поміркуй над тим, які відповіді могли давати українці на виклики козацької доби. Висновки аргументуй.
3. Склади перелік «місць пам'яті» козацької доби на теренах рідного краю.
4. Підготуй повідомлення про місцеву пам'ятку або пам'ятник, пов'язані з подіями XVI–XVIII ст.

Практична робота 1

Кримське ханство

Завдання:

1. Розглянь ілюстрації та прочитай довідку про Ханський палац у Бахчисараї. Які висновки про кримськотатарську державу та культуру можна зробити на основі огляду цієї пам'ятки культури?

2. Дай відповіді на запитання до документів і візуальних джерел з історії кримськотатарського народу. Уклади розповідь про цю націю XVI–XVIII ст. Знайди додаткову інформацію про походження та суспільне життя кримських татар.

3. Які думки та почуття викликає у Тебе джерельна інформація про українсько-кримськотатарські відносини в козацьку dobu. Добери історичні аргументи на користь думки про високі шанси на добросусідство і співробітництво цих двох народів у сучасній Україні.

Джерела (для роботи у групах або індивідуальної роботи, на вибір):

1. Ханський палац у Бахчисараї

Рис. 86. Хан-Сарай. План-модель

Рис. 87. Хан-сарай. Північна брама

Родова резиденція династії Гераїв — **Хан-Сарай** — займає територію 4 га (рис. 86). Палац розбудовувався у XVI—XVIII ст. Сьогодні збереглися фортечні вежі (рис. 87), мечеть Біюк-хан-Джамі (рис. 88), будівлі офіційного призначення, зокрема зал засідань Дивану (рис. 89), житлові покої, жіноча частина — гарем (рис. 90), інші приміщення, внутрішні дворики та сади. У Фонтанному дворіку знаходиться розкішний Золотий фонтан Магзуб та скромний Фонтан сліз Сельсебіл. За легендою, Фонтан сліз створили за наказом хана Кирил-Герая в пам'ять про загиблу кохану наложницю Діляре-Бікеч («прекрасна княжна»). На території палацу розташований Музей історії та культури кримських татар, який входить до складу Бахчисарайського державного історико-культурного заповідника. Палац внесений до Списку Всесвітньої Спадщини UNESCO.

Рис. 88. Велика мечеть Біюк-хан-Джамі

Рис. 89. Парадний вхід для послів (XVI ст.). За проектом Алевіза Фрязіна (Італія)

Рис. 90. Гарем. Одна з кімнат

Допоміжні запитання:

1. Коли, для кого та з якою метою було зведено цей палац?
2. Які елементи експозиції Ханського палацу можуть переконати відвідувачів у могутності Кримського ханства?
3. Що з оглянутого найбільше приваблює Тебе своєю красою та довершеністю?

2. Свідчення очевидця

Хоча ми й вважаємо татар варварами та злидарями, але вони пишаються стриманістю свого життя та стародавністю свого скіфського походження. (Михалон Литвин, шляхтич. XVI ст.)

3. Думка дослідника

Ханство складалося з двох частин: Дикого степу, заселеного войовничими ногайцями, які й становили основу ханського війська, та власне Криму з його переважно мирним народом — садівниками, землеробами, виноградарями, пастухами. <...> У Криму ніколи не

існувало кріпацтва. Кримські татари зберігали рівноправні стосунки між людьми, незалежно від походження, мови, віри, <...> цінували свободу та поважали гідність людини.

(Юрій Зайцев, сучасний український історик)

4. Свідчення сучасника

На території ханства за даними перепису 1666 року проживало 1120 тис. осіб. З них татар — 180 тис., у тому числі 75 тис. воїнів, 20 тис. греків, вірмен, євреїв, караїмів, 920 тис. українців, котрі були зайняті на різних роботах, з них 120 тис. дівчат і 200 тис. дітей.

(Евлія Челебі, державний діяч, мандрівник і письменник Османської імперії. XVII ст.)

5. Думка історика

Хан — верховний головнокомандувач і суддя, але він не може й кроку зробити без згоди «ради п'яти» (Дивану). Причому беки, еміри, мурзи в своїх «уділах» часто незалежні, нерідко з правом мати власні війська, відносини з іншими країнами, суди, збори мита тощо. <...> хан не ніс ніякої відповідальності за свої дії перед співвітчизниками.

(Костянтин Івангородський, сучасний український етнолог)

Допоміжні запитання до джерел 2–5:

1. З яких груп складалось кримськотатарське суспільство у XVI–XVIII ст.? Скористайся джерелами 3 та 4.
2. Яким був устрій кримськотатарської держави? Дивися джерело 5. Від кого, на Твою думку, кримські татари перейняли ряд навичок господарювання та суспільного життя? Використай джерела 2 та 4.
3. Які риси притаманні культурі кримських татар? Щоб створити необхідний перелік, використай не тільки ці, а й інші джерела. Зверни увагу на заняття, побут, вірування, освіту і мистецтва.

6. Дані дослідника

Кримськотатарська колонія у Львові мала свою Татарську вулицю (існує донині), Татарську браму в укріпленнях, мечеть, цвинтар. Подібні дільниці утворилися в Луцьку, Острозі, Дубні, Корці, Кам'янці (Подільському).

(Юрій Зайцев, сучасний український історик)

7. Думка історика

Якщо порівнювати історію кримських татар і українців, то можна сказати, що вони, незважаючи на сусідство, не є явними антагоністами (непримиреними противниками — Р. П.). Можна простежити як позитивні, так і негативні взаємні контакти. При цьому і одні, і інші серйозно постраждали від російської імперської агресії, хоча негативні наслідки таких втрат для кримських татар набагато трагічніші.

(Б. Петруньок, сучасний український історик)

8. Кримські татари та українці

Рис. 91. Ясир.
Гравюра Е. Шоона

Рис. 92. Сутичка татар
з козаками.
Картина Й. Бранта

Рис. 93. Богдан
Хмельницький
і Тугай-бей.
Малюнок Ю. Косака

Допоміжні запитання до джерел 6–8:

1. За яких обставин у XV–XVIII ст. українці та кримські татари ворогували, а коли виступали добрими сусідами і союзниками? Зроби висновок на основі візуальних джерел (рис. 91–93).
2. Чи є історичні підстави говорити про непримиренну ворожнечу між українським та кримськотатарським народами?
3. Що сьогодні об'єднує обидва народи — українців та кримських татар?

Практична робота 2

Козацька держава

Завдання:

1. Розглянь ілюстрації та прочитай довідку про резиденцію Богдана Хмельницького в Чигирині. Які висновки про Гетьманщину та її культуру можна зробити на основі огляду цієї пам'ятки культури?
2. Дай відповіді на запитання до документів і візуальних джерел, що характеризують життя козаків. Уклади розповідь про українську націю XVI–XVIII ст. Знайди додаткову інформацію про культуру та суспільне життя українців.
3. Виділи, спираючись на джерела, риси, якими козаки вирізнялися з-поміж інших станів. Поміркуй, чи перейняли сучасні українці питомо козацькі якості.
4. Сформулюй запитання, які допоможуть порівняти повсякденне життя та суспільний устрій козацтва і кримських татар у XVI–XVIII ст.

Джерела (для роботи у групах або індивідуальної роботи, на вибір):

1. Історико-архітектурний комплекс «Резиденція Богдана Хмельницького»

Рис. 94. Резиденція Богдана Хмельницького в Чигирині.
Загальний вигляд

Рис. 95. Будинок гетьмана

Резиденція¹ Богдана Хмельницького (рис. 94) входить до Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» (Бастіон П. Дорошенка в Чигирині, родовий маєток Хмельницьких у Суботіві та ін.). Місто Чигирин (Черкаська область) — перша столиця Війська Запорозького. Давня гетьманська резиденція містилася на території міста, під захистом замку, який увінчував Кам'яну гору. Користувалися цією резиденцією й наступні гетьмани — І. Виговський, Ю. Хмельницький, П. Дорошенко. На жаль, усі її споруди були зруйновані під час облоги турками Чигирин в 1678 році.

Комплекс складається з гетьманського будинку (рис. 95), канцелярії Запорозького війська, козацької скарбниці та куреня козацької охорони. Будівлі відтворено за описами та збереженими будівлями кінця XVII сторіччя. Всі споруди обнесені оборонним муром. У резиденції виставлено колекцію козацької зброї та одягу, значків та медалей XVII ст.

Допоміжні запитання:

1. Коли, для кого та з якою метою було зведено цю резиденцію?
2. Що може переконати відвідувачів у могутності Гетьманщини?

---

¹ **Резиденція** — місце перебування уряду, керівників держав і високопоставлених осіб.

2. Свідчення очевидця

Протягом багатьох літ вони заселяють різні місця по Борисфену (Дніпру — Р. П.) і довкола; ще й тепер їх кількість сягає 120 тисяч чоловіків, призвичаєних до війни <...> Це люди, які часто, майже щороку роблять набіги з великою шкодою для турків <...> Серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах <...> Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати м'ясні страви.

(Гійом Левассер де Боплан, французький інженер-фортифікатор та картограф першої половини XVII ст.)

3. Сучасне бачення життя козацтва

Рис. 96. Острів Хортиця. Січ (реконструкція)

Рис. 97. Козацька рада

4. Думка історика

Тут були всі, хто натерпівся від ... повинностей, усі ображені й принижені за свою віру і народність, усі, хто зазнав ... катувань та ... знущань за людські права, за своє існування; тут були й ті, хто чув у собі «волю вогненну, силу богатирську», хто носив у своїх грудях «печаль люту», «горе-недолю» <...> Тут панувала цілковита рівність усіх членів громади: кожен користувався однаковим правом голосу, кожен міг заперечити пропозицію іншого, висунувши натомість свої ... міркування, але що було ухвалене радою, було ... обов'язковим для всіх.

(Дмитро Яворницький, визначний дослідник історії українського козацтва)

5. Свідчення очевидця

Вони дотепні, кмітливі, винахідливі і щедрі, не прагнуть до великого багатства, але надзвичайно кохаються у своїй свободі, без якої не уявляють життя: саме через це вони такі схильні до бунтів та

повстань проти місцевих вельмож, як тільки відчують утиски. <...> Вони надзвичайно міцні статурою, легко переносять спеку і холод, голод і спрагу, невтомні на війні, мужні, сміливі, а швидше нерозважливі, бо не дорожать власним життям.

(Гійом Левассер де Боплан, французький інженер-фортифікатор та картограф першої половини XVII ст.)

Допоміжні запитання до джерел 2–5:

1. Які обставини життя та бажання спонукали українців ставати козаками? Знайди інформацію у джерелі 4.
2. Де проживали козаки? Встанови це з допомогою джерел 2 та 3, мапи 5.
3. Які риси характеру були притаманні українському козацтву? Використай для відповіді джерела 2 та 5.
4. Що вміли робити козаки? Чим займались у мирний та воєнний час? Вибери інформацію з джерела 2.
5. Яким був устрій козацької спільноти? Спробуй скористатися для відповіді джерелами 3 та 4.

6. Документ

Але пани польські та їхні дозорці, що сиділи в руських землях ... через свою ненаситність чинили ... над людьми гніт і наругу. Бо хоч і мали в себе на той час (на 1648 р. — Р. П.) козаки ... стародавні і нові права та привілеї..., одначе високодумна й вельми гонориста шляхта польська вважала їх за ніщо...

(Літопис Самійла Величка. Початок XVIII ст.)

7. Свідчення очевидця

Рис. 98. Богдан Хмельницький
(1595–1657)

На зріст він, скоріше, високий, ніж середній, широкої кості і міцної статури... він зрілих суджень і гострого розуму... У спілкуванні він м'який, чим приваблює до себе воїнів, разом з тим, тримає їх в дисципліні, покорі...

(витяг з донесення Альберто Виміні, посла Венеції)

8. Документ

Я ... далі докажу, що задумав. Виб'ю з лядської неволі весь руський народ, ... тепер буду воювати за нашу православну віру. За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підійму, досить маю в Україні, на Поділлі та Волині, досить вигоди, достатку і пожитку з землі у

князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич. <...> Не залишиться ноги жодного князя і шляхетки тут в Україні <...> Допоможе мені в цьому вся чернь, по Люблін, по Краків, від якої я не відступаю і не відступлю, бо це права рука наша, — щоб, знищивши селян, на козаків не ударили.

(Із промови Богдана Хмельницького під час переговорів з королівськими комісарами у Переяславі. Лютий 1649 р.)

9. Документ

Ми, великий государ, ... все наше Військо Запорозьке пожалували... згідно з давнішими їх правами і привілеями... і тих прав і вольностей нічим нарушати не веліли. Судитися їм веліли у своїх старших <...> залишили Запорозькому війську вибирати гетьмана самим між собою...

(витяги з «Привілею Війську Запорозькому», що його надав московський цар. 1654 р.)

10. Свідчення очевидця

Козаки не є природними підданими царя, вони тільки піддалися ніби під його протекцію, й ніхто не може обвинувачувати їх за те, що, бачачи, як нищать їх вільності, вони підняли повстання.

(з нотаток Феріоля, представника французького уряду в Стамбулі. 1709 р.)

11. Погляд сучасника

Всі покою щире прагнуть,
А не в єдин гуж всі тягнуть:
Той направо, той наліво,
А все, браття, тото диво!

Не маш любви, не маш згоди,
Од Жовтої взявши Води,
През незгоду всі пропали,
Себе самі звоєвали...

(Іван Мазепа. Дума. 1698 р.)

Допоміжні запитання до джерел 6–11:

1. Які причини Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького? Використай для відповіді джерела 6 та 8.
2. Чому козаки підтримали Богдана Хмельницького в його намірах та обрали його гетьманом Війська Запорозького? Встанови це на основі джерел 7 та 8.
3. Якими були наміри Богдана Хмельницького та чи вдалось йому досягнути задуманого? Дізнайся про це з джерел 8 та 9.
4. На що розраховував Богдан Хмельницький, обираючи союзником Війська Запорозького Московське царство? Чи справдились його надії? Відповіді на ці запитання знайдеш у джерелах 9 та 10.
5. Чому козацтво не зуміло зберегти незалежність Гетьманщини після смерті Богдана Хмельницького? Зроби висновок, поміркувавши над джерелом 11.

1. Познач на шкалі часу події, названі (виділені) в § 17.
2. Внеси у хронологічну таблицю такі факти:
  - а) утворення Кримського ханства;
  - б) заснування Запорозької Січі;
  - в) утворення Унійної церкви (УГКЦ);
  - г) початок Національно-визвольної війни українського народу під проводом Богдана Хмельницького. Утворення Гетьманщини.
3. Помісти в іменному довіднику інформацію про згаданих (виділених) у параграфі історичних осіб.
4. Познач на контурній карті:
  - а) місто, де знаходиться Ханський палац;
  - б) місто, де знаходиться резиденція Богдана Хмельницького;
  - в) місця відомих Тобі битв часів Національно-визвольної війни.
5. Виконай такі завдання:
  - 5.1. Полічи, скільки століть минуло від початку Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького.
  - 5.2. Процес формування кримськотатарського народу завершився у XV ст. Через скільки століть він втратив свою державу?
  - 5.3. Обчисли, скільки років минуло від утворення Гетьманщини до проголошення «Акту Злуки».
  - 5.4. Запорозьку Січ заснували в 1556 році. Через скільки років розпочалася визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького?
  - 5.5. Полічи, скільки десятиліть існувала Гетьманщина.
  - 5.6. Обчисли, яка держава існувала довше: Гетьманщина чи Кримське ханство.
  - 5.7. Визнач послідовність подій козацької доби:
А насильне приєднання Кримського ханства до Росії;
Б утворення Унійної церкви (УГКЦ); В початок Хмельниччини;
Г заснування Січі на о. Хортиця.
  - 5.8. Встанови відповідність між історичним явищем та пов'язаними з цим явищем особами.

А Національно-визвольна війна українського народу	1 Дмитро (Байда) Вишневецький та запорожці
Б Кримське ханство	2 Іван Мазепа та Пилип Орлик
В Січ на о. Хортиця	3 Богдан Хмельницький і соратники
Г юдаїзм	4 династія Гераїв
	5 релігійні громади євреїв

Іван Мазепа

Народився Іван Мазепа (1639–1709) у сім'ї українського шляхтича, представника знатного роду Мазеп-Колядинських. Навчався в Київському колегіумі, Варшавській єзуїтській школі, університетах Голландії, Італії, Німеччини, Франції, виконував доручення польського короля в різних країнах Європи. У 60-х роках перейшов на службу до гетьмана П. Дорошенка, а після його зречення — до гетьмана І. Самойловича. Обраний гетьманом у 1687 р.

Прийняті одночасно з обранням І. Мазепа на гетьманство «Коломацькі статті» посилювали владу московського царя над Україною. Лівобережна Україна вперше була офіційно названа «Малоросія», а гетьману наказувалося «єднати малоросійський народ з великоросійським», тобто проводити політику русифікації.

І. Мазепа був людиною високої культури, вільно володів латиною та європейськими мовами. Він приваблював гарними манерами, складав вірші і поеми, захоплювався грою на бандурі. І. Мазепа також оплачував будівництво і реконструкцію храмів, монастирів, закупівлю книг, матеріально підтримував Києво-Могилянський колегіум. Лише у Києві його коштом було побудовано та капітально відремонтовано 12 церков, серед яких храм святої Софії.

Політика, яку вів російський цар Петро I, знищувала автономію та господарство України. Населення потерпало від непосильних податків. Через російсько-шведську війну козаки несли великі людські втрати. Чимало з них загинуло під час будівництва заснованого Петром Санкт-Петербурга.

І. Мазепа відмовився від московської протекції й уклав союз з королем Швеції Карлом XII. Гетьмана підтримали запорожці. Проте руйнування російськими військами резиденції гетьмана — фортеці Батурин і поразка шведів під Полтавою (1709) перекреслили плани І. Мазепа. Він помер у місті Бендери в Молдавії.

За царських і комуністичних часів на Івана Мазепу та його послідовників зводили чимало наклепів. Але в пам'яті українського народу він залишився символом боротьби за волю України. Аж до Визвольних змагань 1917–1921 років патріотів України називали «мазепинцями».

Осип Курилас. Іван Мазепа. 1909 р.

Не мусиш, але спробуй

1. Поясни, чому у XIX – на початку XX ст. учасників українського руху називали мазепинцями.
2. Як називали рішучих прихильників самостійності України в період між двома світовими війнами та після Другої світової війни?

§ 18. Пам'ятки княжої доби

Завдання перед читанням тексту параграфа

З якими особами та подіями Ти пов'язуєш поняття «князь», «князівство»? Спробуй пояснити, чому.

Поради

1. Постав по 5–6 запитань до тексту кожного пункту параграфа.
2. Запиши у словник виділені в тексті слова та додай їх пояснення.

1. Формування українського народу. Утворення Гетьманщини було відповіддю українців на загрозу втратити свою єдність та культурну самобутність. Влада гетьманів поширювалася тільки на територію колишніх трьох воєводств Речі Посполитої. А окремим народом українці — корінне населення семи воєводств Речі Посполитої — стали ще задовго до утворення Війська Запорозького, у княжу добу.

Виникнення народів зумовлене насамперед географічним чинником. Люди, які проживають на якійсь території, пристосовуються до її природних умов. У них ті самі заняття, подібні знаряддя праці, страви, одяг, житла. Вони близькі за правилами співжиття, звичаями та уявленнями про світ. Ці люди обмінюються набутим досвідом, спілкуючись однією мовою. Коли вони починають розуміти свою спільність, розмежовувати свої та чужоземні культурні надбання, то знаходять для себе **самоназву**. Використання *самоназви* — важлива ознака існування народу, усвідомлення людьми, які заселяють певну територію, своєї *взаємопов'язаності через мову, культуру та історію*.

Українці — це один зі слов'янських народів. Зростання числа слов'ян спонукало їх до освоєння теренів усього Подністров'я та Середнього Подніпров'я. Щоб захищати набуті землі, культурно споріднені слов'янські племена утворили порівняно стійкі військові **союзи склавинів та антів** (див. мапу 2). Управляли кожним союзом спеціально створені органи влади: збори дорослих чоловіків, які називалися **вічем**; рада, до якої входили глави найвпливовіших родів; військовий глава союзу — **князь**. Поступово найбільш авторитетні роди — **знать** — зосереджували у своїх руках владу та майно. Авторитет роду залежав від особистих якостей дорослих родичів та, значною мірою, від обставин,

наприклад, від стану здоров'я та воєнного щастя чоловіків. Хто буде князем, вирішувало віче. Зазвичай ним ставав хтось зі знаті. Але у випадку невдач, його могли змістити або й убити.

Олег Шупляк. Сіль землі. 2018 р.

2. Початки державності. У VII–VIII ст. слов'яни об'єдналися у **племінні княжіння**. Останні відрізнялися від союзів тим, що влада князів тут була спадковою. Князі очолювали **дружини** (групи професійних воїнів) та могли залучати до війська селян. Кілька сусідніх сіл виставляли сто, плем'я — тисячу, а союз племен — тьму (десять тисяч, безліч) вільних мужів-воїнів. Проживали князі та дружинники в укріплених поселеннях — **градах**, частина з яких, як-от Київ, з часом переросла в міста. Трофеї, тобто захоплене під час походів майно та зібрані з підлеглого населення продукти, племінні князі через посередників продавали за кордоном. Щоб здобути підтримку дружинників, вони почали роздавати їм землі, влаштовували бенкети, наділяли повноваженнями посадовців. Підтримка дружинників дозволила князям самим встановлювати правила взаємовідносин у своїх володіннях. Так князі стали **монархами**, а їхні старшини — урядовцями (посадовими особами).

З літопису нам відомі назви племінних княжінь, утворення яких сприяло формуванню українського народу. Це волиняни, деревляни, поляни, сіверяни, хорвати, уличі і тиверці (див. мапу 3). Поляни, деревляни та сіверяни усвідомили свою культурну спорідненість та спільні інтереси ще в IX ст., коли київські князі об'єднали їх під своєю владою. Про усвідомлення цими племенами своєї спільності свідчить використання ними єдиної самоназви. Піддані київських князів іменували себе русами, а свій край та державу — Руською Землею, Руссю.

3. Імперія Рюриковичів. З 882 р. володарювати в Києві почала династія Рюриковичів. Князі цієї династії підпорядкували своїй владі величезні території, перетворивши Руську Землю в імперію, на теренах якої про-

живали не тільки східно-слов'янські, а й балтські, фінські та тюркські племена. **Княгиня Ольга (945–964)** запровадила в державі сплату податків, а **Володимир Великий (980–1015)** позбавив влади племінних князів та призначив у колишні князівства своїх урядовців — синів і посадників. **988 року Володимир вирішив, що підтримуватиме християнство.** Реформи зміцнили владу київських князів. Внаслідок цього в часи Володимира Великого та його сина Ярослава русами визнали себе колишні уличі, тиверці, волиняни та хорвати, землі яких межували з Київщиною. У той самий час жителі далекої Володимирської землі, наприклад, говорили, що вони «русские», вказуючи цим на свою підлеглість князям-русам.

Олег Шупляк. Соколиний рід. 2017 р.

У середині XII ст. Русь перетворилась у слабкий союз більших та менших князівств, у кожному з яких правила своя династія з дому Рюриковичів (див. мапу 4). Князівства мали сталі кордони, розвинені адміністрацію й судочинство, своє військо та символіку. Кожен князь сам визначав розміри податків, підбирав собі

союзників та ходив у походи на ворогів. Щоб винагородити своїх дружинників та місцеву знать за службу, князі передавали їм у володіння ділянки землі. Ці нові землевласники — **бояри** — самі земель не обробляли. Селяни, які на цих землях господарювали, сплачували їм **ренту** — данину за користування землею. Окрім того, боярські **вотчини** звільнялися від княжого управління та суду. Бояри отримали також право змінювати своїх володарів — князів. Так формувався привілейований стан землевласників, який пізніше, в Речі Посполитій називали шляхтою.

4. Королівство Руське. У середині XIII ст. руські князівства підкорили монголи. Єдиним державним утворенням у межах території колишньої Русі, яке в цих умовах залишалося достатньо сильним, була Галицько-Волинська держава **Романовичів (1199–1340)**. Її наймогутніші володарі **Данило Галицький (1238–1264)** та **Юрій I (1301–1308)** титулували себе королями Русі. Як наслідок, корінне населення західноукраїнських земель навіть у XIX ст. називало себе русинами. У Подніпров'ї самоназву руси/русини у XVII ст. витіснила інша — козаки, українці.

В умовах, коли держава ототожнювалася з володарем (династією), смерть князя за відсутності спадкоємців розцінювалася як втрата державою свого права на незалежність (див. мапу 5). Через вимирання династії Романовичів у XIV ст. Галицьку землю та титул володаря Королівства Руського привласнив собі польський король. До влади на Волині та у князівствах Подніпров'я тоді ж прийшла литовська династія **Гедиміновичів (1340–1471)**. *Зберігши більше ніж на століття традиційний для Русі державний устрій, руське право та руську писемну мову, Гедиміновичі забезпечили тривкість самосвідомості русів.*

Отже, княжа доба — це період, коли в Україні складається цивілізація землеробів та ремісників. Саме в цю добу *виникають міста, стани, держава та право. У княжі часи з'являється професійна культура:* Церква — очолюване духовенством об'єднання вірних християнському вченню; монастирі, при яких були школи і скрипторії; гурти акторів, лікарі та барди на зразок літописного Бояна.

Скрипторій — майстерня, переважно при монастирі, у якій переписували книги.

Населенню Русі-України були кинуті серйозні виклики, коли кожний шукав відповідей на запитання:

1. Яке релігійне вчення прийняти?

2. Які зразки моральної поведінки наслідувати?

3. Як забезпечити родині майбутнє?

В Україні порівняно мало пам'яток княжої доби. Це переважно храми, наприклад, Софійський собор у Києві та Спасо-Преображенський — у Чернігові, а також літописи та знахідки археологів. Найвідомішим героям цієї доби — князям — зведено пам'ятники. Найдавніший з них — *Володимиру Великому у Києві*, а зовсім недавній — *королю Данилу у Львові*.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Визнач хронологічні межі княжої доби.

2. Поясни поняття «самосвідомість народу».

3. Поміркуй над тим, які відповіді могли давати українці на виклики княжої доби. Висновки аргументуй.

4. Склади перелік «місць пам'яті» княжої доби на теренах рідного краю.

5. Підготуй повідомлення про місцеву пам'ятку або пам'ятник, пов'язані з подіями IX–XV ст.

Практична робота

Герої княжої доби

Завдання:

1. Розглянь ілюстрації та прочитай довідку про пам'ятники Володимиру Великому і королю Данилу. Які висновки про ставлення потомків до цих державних діячів можна зробити на основі символіки цих пам'ятників.

2. Дай відповіді на запитання до документів, які інформують про Русь часів Володимира та Данила Галицького. Створи на основі цих та інших, залучених Тобою джерел, «портрети» названих князів. Зверни увагу на таке:

а) риси характеру князя;

б) його прагнення та цілі як правителя;

в) дії князя для досягнення своїх цілей та результати його діяльності.

3. Які думки та почуття викликає в Тебе джерельна інформація про діяльність та особисті якості володарів Русі? Які їхні риси характеру мали б бути притаманні сучасним високопосадовцям, а які — ні? Висновки обґрунтуй.

Джерела (для роботи у групах або індивідуальної роботи, на вибір):

1. Пам'ятники руським князям

Пам'ятник князю Володимиру в Києві встановлено в 1853 році. Знаходиться він у парку на Володимирській гірці, приблизно там, де,

згідно з літописом хрестили жителів міста. Автори пам'ятника — скульптори В. Демут-Малиновський і П. Клодт, архітектор О. Тон. Бронзова постать князя Володимира стоїть на восьмигранному чавунному постаменті у вигляді каплиці. Володимир зображений у князівському плащі, з хрестом у правій руці й облямованій хутром шапці в лівій.

Рис. 99. Пам'ятник Володимиру Великому. Київ

Рис. 100. Пам'ятник королю Данилу. Львів

Пам'ятник королю Данилу у Львові встановили у 2001 році. Автори — скульптори В. Ярич та Р. Романович, архітектор Я. Чурилик. Данило Галицький, князь і король, вважається засновником Львова. Король сидить на коні без корони, звернений обличчям до давнього Галицького шляху. Пам'ятник стоїть на кам'яному п'єдесталі, що декорований фризом із тризубом у центрі та королівською короною зверху.

Допоміжні запитання:

1. Що, на твою думку, хотіли сказати автори пам'ятника Володимиру Великому, зобразивши його з великим хрестом у руках?
2. Чому, на твій погляд, автори пам'ятника Данилу Галицькому зобразили короля без корони? Навіщо вони помістили цю корону зверху над тризубом, що розташований у центрі фризу?
3. Якої думки про українських володарів будуть люди, які оглянули ці пам'ятники? Що наштовхнуло Тебе на таке припущення?

2. Документ

У рік 980. <...> Володимир тим часом послав до Блуда, воєводи Ярополкового¹, [послів], оманливо мовлячи: «Посприяй мені! Якщо уб'ю я брата — буду мати тебе за отця ... і велику честь дістанеш від мене»

(З «Повісті минулих літ»)

3. Думка дослідника

Володимир замінив віче, як орган верховної влади, на Думу. Дума ... включала вищих сановників² держави і була дорадчим органом: «думала» разом з князем «про устрій землі (своєї), і про порядки землі, і про війни». Але інститут віча, особливо в містах, залишився існувати і перетворити ... Русь у монархію візантійського зразка³ не вдалося.

(Леонтій Войтович, автор книги «Княжа доба: портрети еліти»)

4. Документ

І почав він ставити по городах церкви, ... і людей на хрещення приводити по всіх городах і селах. І, пославши [мужів своїх], став він у знатних людей дітей забирати і отдавати їх на учення книжне.

(З «Повісті минулих літ»)

5. Думка історика

Християнізація Київської Русі пододала ... ізольованість країни й привела до визнання за нею самостійного місця у символічній сім'ї християнських народів тогочасного європейського світу.

(Володимир Ричка, сучасний український історик)

Допоміжні завдання до джерел 2–5:

1. Про які риси князя Володимира інформують джерела 2, 3 та 4?
2. Чого прагнув Володимир як володар Руської держави? Спробуй визначити його наміри на основі усіх поданих джерел.
3. До яких дій вдавався Володимир, щоб реалізувати свої цілі? Знайди інформацію у джерелах 2, 3 та 4.
4. Які свої прагнення та плани Володимир здійснив повністю, а які — неповною мірою? Зроби висновок на основі джерел 3 і 5.

6. Документ

6.1. У рік 1238. Коли ото він під'їхав під город [Галич — Р. П.] і сказав їм: «О мужі-городяни! Допоки ви будете терпіти іноплемінних князів владу?», — то вони, вигукнувши, сказали: «Се есть державець наш, богом даний!» І пустилися вони [до нього], яко діти до отця...

¹ Ярополк Святославович (972–980) — великий київський князь, брат Володимира Святославовича.

² Сановник — особа, яка мала високу посаду, сан.

³ Імператор Візантії мав ніким не обмежену владу у своїй державі.

6.2. У рік 1246. О, лихіше лиха честь татарська! Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем, і іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає! А вони данини хотять, і погрози ідуть, [і] він життя не надіється! <...> Пробув же князь у них днів двадцять і п'ять, [а тоді] одпущений був..., і поручена була земля його йому.

6.3. У рік 1253. Прислав папа послів достойних, що принесли [Данилові] вінець, і скипетр, і корону, які означають королівський сан... Він бо перед цим прислав ... до нього біскупа¹ ..., кажучи йому: «Прийми вінець королівства». Але він, [Данило], у той час не прийняв був [вінця], сказавши: «Рать татарська не перестає. Зле вони живуть із нами. То як я можу прийняти вінець без підмоги твоєї?».

Тим часом Опізо, [посол папський] прийшов, несучи вінець і обіцяючи: «Ти матимеш поміч від папи». <...> Прийняв же Данило од бога вінець у городі Дорогичині ...

6.4. У рік 1264. Сей же король Данило (був) князем добрим, хоробрим і мудрим, який спорудив городи многі, і церкви поставив, і оздобив їх різноманітними прикрасами, і братолюбством він світився був із братом своїм Васильком. Сей же Данило був другим по Соломоні

(Із Галицько-Волинського літопису)

7. Думка історика

В історії Галицько-Волинського князівства він займав видатне місце. Його історичною заслугою було об'єднання в одне князівство земель Галичини і Волині, роз'єднаних після смерті Романа. Виконуючи це завдання, Данило спирався на широкі маси населення <...> Данилові не вдалося здійснити свого найголовнішого наміру — визволити західні землі з-під ординського ярма. Але державна організація, яку він створив, була настільки сильна, що ханські орди не змогли її зруйнувати, і Галицько-Волинське князівство знову підвелось із занепаду і набрало нової сили.

(Іван Крип'якевич, український історик)

Допоміжні запитання до джерел 6–10:

1. Про які риси характеру короля Данила можна дізнатися з джерела 6?
2. Чого прагнув Данило як володар Галицько-Волинської держави? Спробуй визначити це на основі джерел 6 (див. 6.2 та 6.3) і 7.
3. До яких дій вдавався Данило Галицький, щоб реалізувати свої цілі? Знайди інформацію у джерелі 6.
4. Які свої прагнення та плани король Данило здійснив, а які — ні? Зроби висновок на основі джерела 7.

¹ Біскуп — єпископ, вищий посадовець римо-католицької Церкви.

1. Познач на шкалі часу події, названі (виділені) в § 18.
2. Внеси у хронологічну таблицю такі факти:
  - а) утворення Русі (століття);
  - б) прихід до влади в Русі Рюриковичів;
  - в) хрещення Русі Володимиром Великим;
  - г) утворення Галицько-Волинської держави;
  - д) коронація Данила Галицького.
3. Помісти в іменному довіднику інформацію про згаданих у параграфі історичних осіб.
4. Познач на контурній карті:
  - а) місто, що було столицею Руської Землі у IX–XII ст.;
  - б) міста, що були «стольними градами» Романа Мстиславовича, Данила Романовича, його брата Василька Романовича;
  - в) місця відомих Тобі битв часів княжої Русі-України.
5. Виконай такі завдання:
  - 5.1. Полічи, скільки століть тому виникло Королівство Руське.
  - 5.2. Обчисли, скільки століть минуло від захоплення земель Королівства Руського Польщею та Литвою до проголошення Західноукраїнської Народної Республіки.
  - 5.3. Визнач, скільки років тому до влади в Києві прийшла династія Рюриковичів.
  - 5.4. 1648 року було засновано Гетьманщину. Скільки років перед тим виникла Галицько-Волинська держава?
  - 5.5. Визнач, яка з династій правила Руською Землею довше: Києвичів чи Рюриковичів.
  - 5.6. Обчисли, на скільки десятиліть Русь як єдина держава існувала довше, ніж держава Романовичів.
  - 5.7. Визнач послідовність перебування при владі:

А князь Ярослав Мудрий; Б князь Володимир Великий; В король Юрій І; Г король Данило.
  - 5.8. Встанови відповідність між подією та епохою:

А утворення держави «Руська Земля»	1 Новий час
Б проголошення Української Народної Республіки	2 Первісне суспільство
В виникнення Скіфії	3 Античність
	4 Середні віки

Княгиня Ольга та її син Святослав

Княгиня Ольга (пр. 910–969) стала володаркою Русі після загибелі свого чоловіка Ігоря (878–945). Досі тривають суперечки про походження княгині. Більшість дослідників вважає, що Ольга мала варязьку кров. Існує легенда, яка пропонує ще одну версію. За легендою, Ігор зустрів Ольгу — вільну дівчину-слов'янку, коли був на полюванні. Він хотів її поцілувати. Ольга відмовила: «Нехай я молода і незнатна, і одна тут, але знай: краще для мене кинутися в річку, ніж стерпіти наругу». Невдовзі вони побралися.

Як володарка Ольга вперше проявила себе під час боротьби з деревлянами, від рук яких загинув її чоловік. Вона жорстоко помстилася за його смерть.

Прийнявши християнство, Ольга намагалась досягнути своїх цілей миром, стала покровителькою вдів і навернених християн. Згідно з літописом, у Константинополі її хрещеним батьком став імператор Костянтин.

Син Ольги Святослав (пр. 938–972) усе доросле життя провів у походах. За літописом, «ходячи, яко пардус¹, багато воєн він чинив. <...> Навіть шатра він [не] мав, а пітник слав і сідло [клав] у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до [інших] земель [послів], кажучи: «Хочу на вас іти». Загинув Святослав десь на Дніпровських порогах, у бою з кочівниками — печенігами.

Олег Шупляк. Свята Ольга

Олег Шупляк. Іду на Ви. Святослав Хоробрий. 2014 р.

Не мусиш, але спробуй

1. Поміркуй, завдяки яким особистим якостям Ольга владарувала у час, коли усім вершили чоловіки.
2. Спробуй пояснити, чому Ольга обрала християнство, а її син — ні. При потребі знайди додаткові відомості про цих історичних осіб.
3. Роздивись портрети Ольги та Святослава. Які символи використав художник, щоб передати характер та історію цих людей?

¹ Пардус — леопард.

§ 19. Правові пам'ятки України

Завдання перед читанням тексту параграфа

1. Спробуй пояснити терміни «право», «права людини», «звичай», «закон», «конституція». При потребі знайди їх у тлумачному словнику.
2. Що спільного і в чому різниця між приписами (правилами) моралі та права?

Поради

1. Читаючи текст параграфа, постав до нього 6–7 запитань.
2. Запиши у словник виділені в тексті слова та додай їх пояснення.

1. Суперництво. Чимало пам'ятників та пам'яток історії в Україні так чи інакше відображають суперництво (конфлікти) між людьми. Володимир Великий та Данило Галицький були організаторами й учасниками численних походів. Кримські хани та українські гетьмани вели тривалі війни. Герої Крут і бійці УГА віддали своє життя, збройно відстоюючи українську державність. Герої Небесної Сотні загинули від куль тих, кому байдужі людська гідність і честь.

І терени України — не виняток. Люди вдавались до зброї, поборюючи один одного, усюди і впродовж усього часу існування людства. Боротьба йшла за землю та її багатства, без яких неможливо вижити. Свою територію та майно люди відстоювали групами — родиною та родом, племенем або народом. Для захисту своєї території народи створювали держави. Військово сильні держави, зазвичай, не лише захищали, а й нарощували свою територію, підкорюючи сусідів. Агресивними імперіями, де один народ гнобив інші, були Московське царство, СРСР та інші держави. Розроблені в Радянському Союзі та у нацистській Німеччині вчення — комунізм і нацизм — навіть оправдували та «обґрунтовували» необхідність гноблення і репресій.

2. Звичай та мораль. Численні збройні сутички та війни, коли люди були безжалісними до «чужих», спонукали їх піклуватися про «своїх» та шанувати їх. Своїми в первісні часи вважали тільки рідню. Кожен міг розраховувати лише на її захист та підтримку. Саме з тих давніх часів походять українські **звичаї**, у яких проявляється повага до старших, турбота про здоров'я та благополуччя сім'ї тощо.

Звичай — усні вказівки, настанови, які здавна існують у громадському житті й побуті якого-небудь народу або іншої суспільної групи.

Нові моральні зобов'язання людям запропонував Ісус Христос. Він учив цінувати людське життя, говорив про недоторканність особи, про рівність можливостей та любов до ближнього. В епоху Античності та в Середні віки більшість християн визнавали ці правила лише стосовно один одного. У Новий час вони визнали, що стосуються ці правила всіх людей, незалежно від віросповідання. Толерантність, тобто терпимість до думок, поглядів, вірувань інших людей, сьогодні стала **традицією**. Християнство, іслам та інші світові релігії сприяли формуванню в людей ще однієї цінної риси — здатності на самопожертву. **Самопожертва** — це піклування про благо інших всупереч власним інтересам. Одним з найяскравіших її виявів став подвиг учасників добровольчих військових підрозділів, які захищали незалежність та соборність України під час російського вторгнення на Донбас у 2014 році.

Традиція — підтримувані людьми звичаї, норми, ставлення, смаки, що склалися історично.

3. Право. Разом з утворенням народів та держав складаються взаємні зобов'язання правителів і підданих. Обов'язком руських князів було не тільки здолати ворогів своєї держави. На них лежала відповідальність за збереження миру і справедливості у

Право — це сукупність приписів, які вказують на дозволена і належну поведінку через розподіл прав і обов'язків учасників суспільних відносин. Право включає як усні приписи — звичаї, так і письмові, зафіксовані в законах та інших правових документах.

супільстві. Без цього були б неможливі перемоги над сусідами-суперниками.

Для миру між соціальними групами, наприклад між шляхтою та козацтвом або землевласниками і селянами-кріпаками, потрібно було, щоб належні до цих груп люди додержувалися певних правил. Звичаїв, вироблених ще в первісні часи, виявилось недостатньо. Суспільство ставило перед державою завдання забезпечити дотримання існуючих та розробити нові правила (норми). Так виникло **законодавство**.

Олег Шупляк. Блокпост. 2016 р.

Наприклад, київські князі, дбаючи про суспільні інтереси, зібрали та впорядкували звичаї, що гарантували право особи на життя і майно. Так з'явилася «Руська Правда» — збірка норм (правил) звичаєвого права. У XI–XV ст. її використовували для розв'язання конфліктів, пов'язаних із замахом на життя людини, крадіжками та розбоєм, неповерненням боргу і обманом під час торгівлі.

Закон — група пов'язаних між собою загальнообов'язкових правил, встановлених найвищим органом державної влади. Усі ухвалені державою закони називають законодавством.

У XVI ст. «Руську Правду» замінили «Литовські статuti», що діяли в Україні аж до середини XIX ст. Литовські статuti були укладені з урахуванням норм тієї ж «Руської Правди», польських судєбників та подібних правових документів інших європейських держав. Статутом заборонялося перетворювати вільних людей у рабів та утискати за віру. Водночас Статут узаконював привілеї магнатів та шляхти, зокрема й право на закріпачення селян.

Січовики-запорозжці, населення Гетьманщини використовували для врегулювання конфліктів **козацьке звичаєве право**. Серед урядовців Війська Запорозького були генеральні та полкові судді. Вони встановлювали вину і визначали покарання за злочини проти життя, здоров'я, майна козаків та за військові злочини. Військовими злочинами, за які карали смертю, вважалися дезертирство, відмова зайняти виборну посаду, пияцтво в поході.

Визначною правовою пам'яткою козацької доби є «Договори і постановлення прав і вольностей Війська Запорозького», укладені 1710 року у м. Бендери (Молдова) та відомі як «Конституція Пилипа Орлика». Назва «Конституція» походить від дослівного перекладу латинської назви цього документа. Договір гетьмана Війська Запорозького зі старшиною та козацтвом складається зі вступу (преамбули) та 16 статей. У ньому визначено права та обов'язки усіх, хто належав до Війська. Згідно з Конституцією, Військо Запорозьке мало бути становою республікою, на чолі якої стояв обраний пожиттєво гетьман. Документ враховував не тільки інтереси козацтва. Конституція об'єднувала всі стани та верстви тогочасного українського суспільства у єдиний український народ.

Конституція — найважливіший закон, що визначає устрій держави, основні правила формування та повноваження її органів влади, права й обов'язки громадян.

4. Права людини. Розвиток права у Новий час виявився насамперед в утвердженні ідеї **прав людини**. Права людини розуміють як гарантовані можливості будь-якого підданого або громадянина, незалежно від того, яка це держава (монархія чи республіка), почуватися на її території гідно та вільно. Щоб забезпечити дотримання прав і свобод людини, у Європі та США було прийнято низку документів. Зокрема, **Декларація незалежності США** від 4 липня 1776 року проголошувала, що всі люди створені рівними і всі вони наділені своїм Творцем невід’ємними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення до щастя. Згідно з цим документом, уряди існують для того, щоб забезпечити ці права, а їхня влада — тільки наслідок згоди на це тих, ким вони управляють. **Французька Декларація прав і свобод людини 1789 року** проголошувала, що невігластво і нехтування правами людини — єдині причини суспільних бід. У документі наголошено, що люди вільні та наділені рівними правами від народження. Тому ніхто не може позбавити людину її права на свободу, власність, безпеку і опір гнобленню, якщо вона сама не обмежує інших у цих правах.

Права людини — забезпечені законом можливості мати, користуватися й розпоряджатися суспільними благами й цінностями, вільно діяти у встановлених законом межах.

Досвід Другої світової війни спонукав держави, які об’єдналися в **Організацію Об’єднаних Націй**, схвалити **Загальну декларацію прав і свобод людини (1948)**. Згідно з цим документом, визнання гідності, яка властива всім людям, і рівних та невід’ємних прав кожного з них є основою свободи, справедливості, загального миру.

Визначені документами ООН, міждержавними угодами та заявами права і свободи зафіксовано в конституціях усіх **правових держав** світу. Українці теж визнали права і свободи людини, сформулювавши відповідні норми в **Конституції України (1996)**.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Назви відомі Тобі правові пам’ятки України. Коли та ким вони були створені?
2. Які з чинних у попередні епохи правових норм відсутні в сучасному українському законодавстві?
3. Сформулюй права, якими Ти наділений/наділена від народження. Обміркуй події свого життя за останній рік і добери свідчення на доказ дотримання або порушення того чи іншого Твого права.

Права людини у нормативних актах України

Завдання:

1. Прочитай назви українських правових пам'яток та встанови, до яких культурно-історичних епох вони належать. На яку історичну добу припадає створення кожної з них?
2. Проаналізуй витяги з текстів правових пам'яток з допомогою поданих до них запитань.
3. На підставі документів встанови, чим відрізняється ставлення до людини в сучасну добу порівняно з попередніми епохами.

Джерела:

Із «Руської Правди» (XI ст.):

Убогого не можна помилувати, тому що зло має бути відплачене злом, а тому суддям належить вникати в суть справи, мають бо право осудити без слідства і без тортур. <...> хай не осудять неповинного, не убивають.

1. Коли уб'є муж мужа, то помститися має брат убитого, чи батько або син, або брат старшого сина, або інші брати. Якщо не буде кому звершити кровну помсту, то внести 80 гривень, коли вбитим буде князів муж <...>

2. Після Ярослава зібралися сини його: Ізяслав, Святослав, Всеволод <...> і відмінили кровну помсту, а встановили за вбивство кунами відкупатися. А все інше судити, як Ярослав судив.

3. Якщо уб'ють княжого мужа під час розбою, а вбивцю не шукають, то платити верву (громаді – Р. П.) 80 гривень тій верві, в якій голова убитого лежить, а коли простолюдин, то 40 гривень.

Запитання до документа:

1. Як у часи Ярослава Мудрого карали за убивство?
2. Яку зміну до «Правди» Ярослава внесли його сини? Про що може свідчити їхнє рішення?
3. Від чого залежав розмір штрафу за убивство? Чим пояснити існування штрафів різного розміру за той самий злочин?

Із «Конституції Пилипа Орлика» (1710 р.):

<...> генеральні радники, кожен у своєму полку, в якому буде обраний, владні будуть разом з полковником стежити за порядком, а інші мають радою управляти, заступаючись за кривди людські.

Ясновельможний гетьман <...> має дбати про лад у Вітчизні Запорізькій, а особливо повинен пильнувати, щоб людям <...> не

чинилися збиткові тягарі, податки, пригнічення та здирства <...> не віднімали та силою не змушували продавати землю, не відбирали за будь-яку провину рухоме та нерухоме майно <...>.

Завжди як військові, так і посполиті (цивільні — Р. П.) урядники <...> мають обиратися вільними голосами, а по обранні — владою гетьманською затверджуватись.

Вдови-козачки й осиротілі діти козацькі, двори козацькі й жінки в час відсутності козаків, які перебувають в походах або на якійсь іншій військовій службі, щоб до всяких громадських повинностей не притягалися і сплатою податків не обтяжувалися.

Запитання до документа:

1. Які з прав людини гарантувала Конституція Пилипа Орлика?
2. Яким групам населення Гетьманщини та на яких підставах Конституцією було надано пільги?
3. Коли, на Твою думку, права людини були більш захищені: за часів Русі чи Гетьманщини? Поясни свій висновок.

Із «Конституції України» (1996 р.):

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. <...>

Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Запитання до документа:

1. Як, згідно зі статтями Конституції, українцям слід ставитись один до одного та до іноземців?
2. Які зобов'язання щодо громадян України та її гостей бере на себе українська держава?
3. Чи передбачає Конституція України привілеї для окремих груп населення?

I. Завдання:

1. Обґрунтуй або спростуй думку, що будь-яка пам'ятка історії — це скарб, гордість і надбання народу.
2. Поясни, навіщо турбуватися про пам'ятки історії рідного краю. Наведи приклад турботливого ставлення до історичних пам'яток.
3. Національна пам'ять Франції представлена такими «місцями пам'яті»: «14 липня», «Пантеон», «Ейфелева вежа», «Жанна д'Арк», інші. Якими «місцями пам'яті» може бути представлена національна пам'ять сучасної України?
4. Підтримай або спростуй думку, що кожна українська держава краще, ніж попередня, захищала права і свободи людини. Висновок аргументуй.

II. Практична робота:

5. Відшукай (у бібліотеці, за допомогою електронних ресурсів) і впорядкуй (постав запитання, склади план) інформацію про пам'ятку або/і пам'ятник у рідному краї (на вибір). Представ результати своєї роботи в колі спілкування.
6. Завдання на знання історії:
  - 6.1. Яка з пам'яток історії була зведена раніше: ханський палац у Бахчисараї чи резиденція українських гетьманів у Чигирині?
  - 6.2. Хто правив пізніше: Богдан Хмельницький чи король Данило?
  - 6.3. Розташуй пам'ятки історії за часом їх створення.
А курган Товста Могила   Б Ханський палац у Бахчисараї
В поселення Майданецьке   Г резиденція гетьманів у Чигирині
  - 6.4. Скільки століть минуло від часу укладення «Руської Правди»?
  - 6.5. Скільки років минуло від ухвалення «Конституції Пилипа Орлика» до прийняття Конституції України?
  - 6.6. Розташуй пам'ятники відповідно до послідовності подій, яким вони присвячені.

А

Б

В

Г

Розвага для сумлінних

Спробуй розгадати головоломки і розшифрувати вислови.

1. Розгадай:

Не золото, а найдорожче. У вогні не горить, у воді не тоне. Шість ніг, дві голови, четверо очей, один хвіст. Безкрила, а літає, беззуба, а кусає.

2. Заповни пропуски у куплетах народних пісень:

- А)** То пан ... добре учинив,
Польщу засмутив,
Волощину побідив,
Гетьманщину звеселив.
- Б)** Не шукай ти Тернопілів,
Тільки ... спогадай,
Де спартанці-українці
Полягли за рідний край.

3. Поясни значення цих висловів:

Адамові діти. Бити лихом об землю. Задати перцю. Мастити салом п'яти.

4. Користуючись інструкціями на сайті: **rebus1.com**, створи ребуси до таких термінів: «історична пам'ять», «пам'ятник», «традиція», «право». Названий сайт знаходиться за адресою: <http://rebus1.com/ua/index.php?item=manual>

5. Розшифруй, використовуючи ключ, вислів поета Максима Рильського.

+	X	J		7	?		4	7	Q	!		Z	1	J	R	J		G	5	7	9	F	J	R	J	,
X	J	%		7	?		1	Q	L	X	5	%	Z	1	J	R	J		G	Q	%	W	9	X	-	
7	*	J	R	J																						

Ключ

Головоломки

Q	A	4	3	7	H	+	X
W	B	5	I	J	O	=	C
1	B	%	Й	8	П	&	Ч
R	Г	S	I	L	P	\$	Ш
2	Д	6	Ї	Z	С	#	Щ
?	E	D	K	X	T	@	Ю
!	Є	F	Л	9	У	<	Я
3	Ж	G	M	N	Ф	*	Ь

1. У Львові є вулиця, яка має декілька назв. Як пояснити цю цікаву традицію?

При потребі пошукай потрібну інформацію в мережі Інтернет.

2. Розглянь картини (двовзори) українського художника Олега Шупляка (с. 128, 135, 136, 149, 163, 176, 177, 184, 186). Назви історичних осіб, портрети яких намалював художник. Що розповідають про них ці картини? Які символи використав для цього автор?

ТЕМА 4

Обдумаймо спільно з рідними

1. Відвідай разом з рідними «місця пам'яті» рідного міста/селища/села. Розпитай родичів, чи вони бачили, як зводили якусь із цих пам'яток, що пам'ятають про цю подію.

2. Визнач, які деталі оглянутої спільно з рідними пам'ятки мають символічне значення. «Прочитай» символічний зміст пам'ятки.

Мета 5

ДОСЛІДНИКИ ІСТОРІЇ

Прочитавши п'яту тему підручника, Ти розумітимеш:

- поняття «історичний факт», «історична особа», «історичний образ», «історичне дослідження» (спрощено);
- значення для людини пам'яті про власне минуле, минуле родини, народу;
- взаємопов'язаність історичних подій;
- важливість правил, якими керуються історики в дослідницькій роботі.

Якщо Ти опрацюєш матеріал цієї теми, то умітимеш:

- відрізнити науково-популярний історичний текст від художнього;
- підготувати повідомлення про історичний факт, спираючись на відомості з кількох джерел;
- зіставити вибрані події з історії родини, рідного краю та України;
- пояснити своє ставлення до історичних фактів і осіб, подій власного життя.

Історик – це шукач істини.

Тимоті Снайдер

§ 20. Пізнання історії

Завдання перед читанням тексту параграфа

1. Пригадай, що означають терміни «мислення», «наука», «образ» та «мистецтво». При потребі знайди їх у тлумачному словнику.
2. Стисло поясни, у чому цінність знання історії для людини.
3. Обери цікаву Тобі тему історичного дослідження. Спробуй спланувати роботу вченого-історика над цією темою.

Поради

1. Виділи в пунктах 3, 4 та 5 параграфа головні думки так, як це зроблено у пунктах 1 та 2.
2. Запиши в свій словник незнайомі Тобі слова та додай їх пояснення.

1. Пізнання через мистецтво. Розуміючи важливість знання історії, корисно навчитися її пізнавати. *Пізнанням історії називають відображення минулої дійсності у свідомості людини, а образ цього минулого — її знанням.* Знати також означає володіти певними відомостями про минуле та уміти ці відомості здобувати, упорядковувати, поєднувати і пояснювати.

Знання про минуле, як усяке знання, існує у свідомості людей у різних формах. Найдавніша з них — мистецька. Чому найдавніша? Насамперед тому, що печерним малюнкам та знакам-пиктограмам уже кілька десятків тисяч років. Не менш давня й усна народна творчість: казки, легенди, пісні. Звичайно, мистецтво має інше призначення. Але, задовольняючи чуттєві потреби людей, різні види мистецтва — література, живопис, театр, музика — одночасно відображають людський світ.

Знання про події минулого, думки та почуття людей різних епох мистецтво доносить через художні образи. Художній образ — це конкретно-чуттєва форма відтворення і перетворення дійсності. Існують образи-персонажі (наприклад, образ патріота або державного діяча), образи-пейзажі (наприклад, образ степу), образи-події (наприклад, образ бою чи революції), навіть образи-символи (наприклад, калина як символ України та дівочої краси або Каїн як образ облудника і братовбивці) та образи-поняття (наприклад, патріотизм, честь, доблесть тощо).

Розглянемо як приклад поезію Павла Тичини «Пам'яті тридцяти» (с. 154–155). Автор розповідає про перепоховання на Аскольдовій могилі загиблих учасників бою під Крутами. Для нього вони — «тридцять мучнів українських», які вмерли «з

славою святих», бо «любили Свій коханий край». Вжиті поетом емоційно забарвлені вислови створюють в уяві читача/слухача поезії збірний образ української молоді — борців за волю України.

Практична робота

Завдання:

Прочитай поезію Григорія Сковороди «De Libertate¹». Який образ постає у Твоїй уяві?

Джерело:

Що є свобода? Добро в ній яке?
Кажуть, неначе воно золотее?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,
Проти свободи воно лиш болото.
О, якби в дурні мені не пошитись,
Щоб без свободи не міг я лишитись.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!

2. Наукове пізнання. Окремим способом пізнання минулого є наукове пізнання. На відміну від мистецького, наукове пізнання ґрунтується на мисленні. Мислення дозволяє встановити суттєві ознаки історичних явищ та процесів, виділити істотні зв'язки та відношення між ними.

Щоб здобути нові знання, науковець-історик насамперед має уявити собі предмет свого дослідження — минулу дійсність. Такі уявлення складуться тільки завдяки дослідженню пам'яток минулого, у яких ця дійсність відображена. Зокрема, уявлення про згадуваний попередньо бій під Крутами дослідники змогли сформулювати, лише зібравши та опрацювавши чимало офіційних документів, спогадів, публікацій у пресі тих часів, навіть речей. Частина речей зараз представлена в експозиції меморіалу Героям Крут на Чернігівщині.

Дослідження кожної пам'ятки — це своєрідний діалог історика з тими, чії думки та наміри у ній втілені. Тільки обдумавши те, що знали творці пам'ятки, дослідник може здобути потрібні йому відомості. Результати обдумування залежать від того, якими науковими способами (методами) користується дослідник, та від його поглядів. Обдумування істориком явного та прихованого змісту пам'яток перетворює їх в історичні джерела.

¹ De Libertate — Про свободу (лат.).

Обмірковуюючи джерельні відомості, історик продукує поняття та судження. Наприклад, на основі джерел українські дослідники бою під Крутами дійшли висновку, що більшість учасників цього бою з українського боку — це патріотично налаштовані студенти та старшокласники-школярі з Києва. Такого роду узагальнення називаються поняттями. В історичних поняттях відтворюють істотні властивості, ознаки предметів та явищ минулої дійсності.

Узагальнення, що пов'язує два чи більше понять, називають судженням. Завдяки виявленому зв'язку у судженні ми щось стверджуємо або заперечуємо. В українських істориків, наприклад, є всі підстави стверджувати, що студенти та учні — учасники бою під Крутами — патріоти та герої.

Історичне пізнання полягає в тому, щоб на основі джерел сформулювати уявлення про людське минуле, узагальнити ці уявлення через поняття та передати у судженнях корисний для людини і суспільства досвід. Бачення суспільством свого минулого, його колективний досвід — вагомий елемент національної культури. Від цього бачення залежать усвідомлення людьми своєї єдності як народу і розуміння народом мети власного існування, своєї ролі у житті людства.

Сьогодні більшість істориків згоджуються, що неможливо вивести загальні закони людського життя так, як це зробили, наприклад, фізики стосовно природи. Своім завданням вони вважають пізнати ту історію, яку важливо знати сучасникам. Тому мета історичного дослідження — встановити, які особи, події, явища та процеси минулої дійсності значимі для розуміння інших подій та збагачення суспільного досвіду.

Завдання:

Спираючись на уявлення про відому Тобі історичну подію, сформулюй поняття та судження, якими можна послуговуватись, розповідаючи про неї.

Практична робота

3. Образ і факт в історії. Усе те, що сталося в минулому, прийнято називати історичними фактами. Фактів минулої дійсності — безліч. Але історик, на відміну від фізика, не може особисто спостерігати перебіг фактів, які він хоче описати. Щоб описати якісь події, він має працювати з власним уявленням про

минуле. Його уявлення базується на відомостях історичних джерел. Коло таких джерел кожен дослідник обирає сам. Розуміння відомостей цих джерел теж залежить від вченого. Тому історик не відновлює те, що було насправді. Він тільки створює **образ** цього **минулого** — чуттєво-раціональний, навіяний почуттями і розумом відбиток історичної дійсності.

Історичний образ — достовірне уявлення про якусь подію або особу, результат відображення об'єкта історичного дослідження у свідомості людини.

Створюючи образ минулого, історик діє подібно до митця. В обох є спільна мета: сприяти пізнанню людьми себе та довкілля, допомогти їм знайти у цьому світі своє місце та виконати обрані ними ролі.

Через те, що кожний дослідник створює власний образ минулого, ті самі історичні факти можна по-різному пояснювати. Факт як свідчення про те, коли, де та що відбулося, нічого людям не каже. Він починає оповідати, доводити, переконувати тільки за умови, що історик пов'яже його з якимись іншими фактами, вибудовуючи опис або пояснення минулого. Тому історичний факт має відносний, сконструйований самим істориком зміст. Він відрізняється від факту дійсності тим, що бачиться не в усіх його характеристиках та зв'язках, а тільки у тих, які сам дослідник вважає значущими (див. схему).

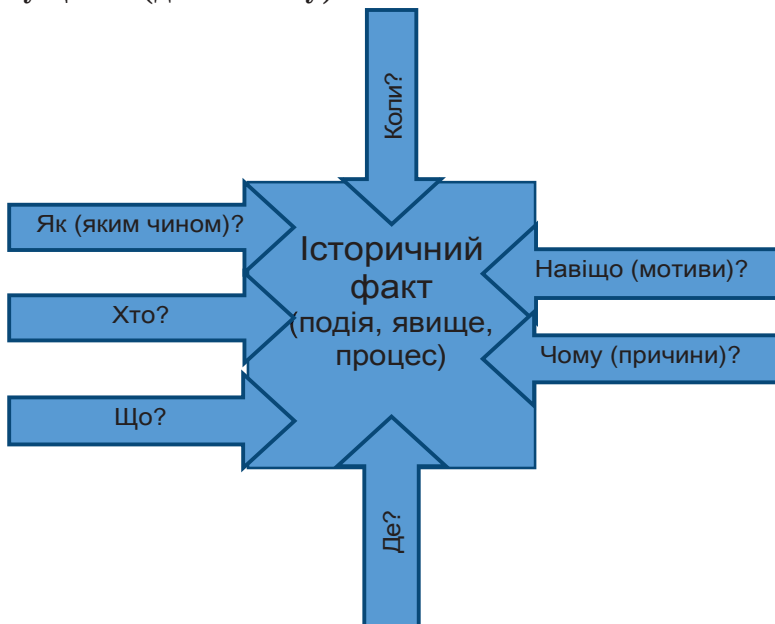

Схема. Реконструкція історичних фактів на основі джерел

Ще раз розглянемо як приклад бій під Крутами. Цей бій — один з багатьох, про які історикам відомо з джерел. Чому ж саме він привернув увагу вчених? На хід війни цей бій істотно не вплинув. Але навіть для сучасників бій під Крутами став символом героїзму і жертвовності молоді в боротьбі за незалежність України. Цим він важливий, цінний для всіх наступних поколінь українців, таке його історичне значення.

Будь-який **історичний факт** — це водночас загальне та неповторне. Неповторними, як Тобі відомо, вважаються факти-події. Відбуваються події у хронологічній послідовності, за участю конкретних осіб, у певній місцевості та у визначений час. Бій під Крутами, наприклад, — одна з подій російсько-української війни 1917–1918 років.

Історичний факт — дійсно подія, явище, процес, що відтворені, реконструйовані істориком на основі відбору правдивих, важливих, на його думку, відомостей про минуле.

Повторюються факти-явища та факти-процеси. Той самий бій під Крутами, якщо вивчати його характеристики, розглядатиметься не як подія, а як явище. Як явище бій під Крутами можна порівняти з багатьма іншими боями. Дослідник може зіставити кількість учасників різних боїв, їх озброєння, поведінку, проаналізувати планування. Результати порівняння дозволять йому оцінити якість бою, його масштаби тощо.

Бій під Крутами можна вивчати також як факт-процес. Такий розгляд вимагає уваги до причин, перебігу та наслідків бою. Встановивши причинно-наслідкові зв'язки між епізодами бою, історик визначить, які з цих епізодів другорядні, а які вирішальні, сформулює **припущення** про можливі варіанти перебігу і завершення бою.

Припущення (гіпотеза) — це судження про факт чи групу фактів, можливі зв'язки між ними, вплив цих фактів на дійсність.

Практична робота

Завдання:

1. Наведи власний приклад події, явища та процесу, обравши їх з-поміж відомих Тобі фактів історії України. Поясни, чому Ти відніс названий факт до подій / до явищ / до процесів.
2. Спробуй встановити історичне значення кожного з цих фактів.

4. Особа в історії. Усе, що колись відбулося, відбулося завдяки людям та за їх участю.

Яку ж роль відіграє людина в історії? Існує кілька відповідей на це запитання. Одні історики вважають, що роль особистості залежить від того, якою мірою вона затребувана суспільством. Люди, які можуть сформулювати та публічно висловити прагнення народу, очолити якийсь громадський рух чи державу, вирішити назрілі проблеми суспільства, стають історичними постатями. В історії України такими стали, наприклад, В'ячеслав Чорновіл, Степан Бандера, Симон Петлюра, король Данило, княгиня Ольга та інші. Їх волею та зусиллями відбувалися важливі суспільні зміни. Разом з тим, ці зміни стали можливими завдяки підтримці людьми своїх лідерів.

Історична особа (постать) — людина, яка серйозно вплинула на розвиток суспільства, у зв'язку з чим її діяльність вивчають історики.

Деякі науковці переконані, що окрема людина своїми діями може лише прискорити або уповільнити хід подій. Вони вважають, наприклад, що «хрещення Русі» Володимиром Великим не змінило хід історії. Русь належала до європейської цивілізації, де панувало християнство. Діяльність князя була корисною тим, що прискорила неминучу християнізацію русів.

Є вчені, які наголошують на тому, що роль особи в історії зростає у складних для суспільства обставинах, коли вирішується доля народу. Прикладами нових імен в історії, які б, можливо, і не з'явилися, якщо б зберігалися звичні устої, можуть бути Богдан Хмельницький, герої Крут, Небесна Сотня, українські воїни-«кіборги».

Отже, встановити, від чого залежить роль особистості: від неї самої, історичної ситуації чи якоїсь випадковості, — складно. Безсумнівним є тільки одне: доля кожного з нас залежить від народу не менше, ніж доля народу — від кожного з нас. Бо кожна людина в міру своїх сил є творцем історії.

5
ВІСІТ

Практична робота

Завдання:

Добери приклад істотного впливу історичної постаті на українське суспільство. Доведи істотність такого впливу.

5. Історик як особа та дослідник. Досліджуючи минуле, історики теж долучаються до творення історії. Яким має бути сучасний історик для того, щоб сприяти кращій долі свого народу? Як влучно зауважила професор Наталія Яковенко, історик — це не професія, а спосіб сприйняття світу. Історикам

хочеться передусім проникнути в свідомість людини й зрозуміти, що там робиться та чому вона чинить так, а не інакше. Для цього мало знати історію. Щоб досягнути успіху в історичному пізнанні, потрібні різносторонні знання. Адже вчинки людини можуть бути мотивовані і її матеріальним становищем, і заняттями, і станом місцевості, де вона проживає, і рівнем освіти, і національністю та громадянством, і вірою, яку вона сповідує. Тож доведеться вивчити економіку, географію, психологію, науки про суспільство, політику та культуру.

Щоб порозумітися з широким колом тих, для кого призначені результати історичних досліджень, зокрема з учнями та колегами-істориками, треба добре володіти рідною та іноземними мовами. Дуже важливо вміти узагальнювати інформацію, виділяти в її масиві головне, висувати нові ідеї та критично сприймати висловлене. Потрібне також уміння виявляти, ставити та вирішувати проблеми, приймати зважені рішення.

Праця історика складна і вимагає терпіння та наполегливості. Доведеться діяти самостійно і співпрацювати з іншими. Недопустимо нехтувати нормами моралі, фальсифікувати історію або привласнювати чужі наукові здобутки.

Врешті, історик має працювати: обирати теми, формулювати проблеми, аналізувати джерела, висувати гіпотези, описувати та пояснювати здобуті ним факти. Тільки досліджуючи минуле, можна якоюсь мірою його збагнути.

Завдання на застосування умінь і знань

1. Обери з-поміж виділених Тобою ключових думок кожного пункту по одній та спробуй її пояснити/обґрунтувати своїми прикладами.
2. Порівняй думки Автора підручника про особистісні якості та професійні уміння сучасного історика з власними. При потребі доповни перелік.

Обміркуй вислів

1. Поміркуй над думками античних істориків.
Саме тільки твердження, що щось сталося, може бути цікавим, але не повчальним, якщо ж буде доповнене з'ясуванням причин, тоді вивчення історії стає плідним.

Полібій

Перший закон історії — боятися будь-якої брехні, а потім не боятися будь-якої правди.

Марк Тулій Цицерон

Історичне дослідження

Історичне дослідження — це цілеспрямоване пізнання минулого, результатом якого має бути нове знання про нього. Продуктами дослідження є історичні описи та пояснення. До найбільш поширених форм представлення результатів дослідження належать наукова книга (монографія), стаття, виступ або презентація.

Історичне дослідження — відтворена дослідником на основі історичних джерел, інформацію яких дослідник осмислив та пояснив картина-образ минулого.

Зазвичай досліджують господарську діяльність, відносини між групами людей, державотворчу роботу та культурний поступ народу. Однак, в останні десятиліття дослідники зацікавилися усе, що оточує людину і що вона робить. Вивчають, наприклад, як людина працювала, що споживала, як організувала побут та інше. Цей популярний сьогодні напрям досліджень називають історією повсякдення. Інший популярний напрям — це «історія пам'яті». Мета таких досліджень встановити, як люди — не історики, уявляють собі минуле свого народу. Для цього аналізують шкільні підручники, обдумують традиції, символіку пам'ятників тощо.

Цікавими є дослідження про вплив на людину тих місць, де вона проживала: країн, історичних регіонів, міст та сільської місцевості. Бурхливо розвивається також історичне краєзнавство. Краєзнавці досліджують походження місцевих географічних та історичних назв, історію місцевих родів, родових садиб, окремих вулиць.

Надзвичайно популярна сьогодні сімейна історія. Займаються нею переважно на дозвіллі. Долучаються, якщо можуть, усі члени сім'ї. Використовують доступні ресурси: документи, фото та інші джерела, різноманітні сервіси. Дослідники вивчають, чим та як жили родичі, через які випробування пройшло кожне покоління, яким було його повсякденне життя, побут, традиції. Однак, мета таких досліджень не просто дізнатися про предків, а зрозуміти, що поєднувало часто дуже різних людей, чому одні сімейні союзи були міцними, інші, навпаки — розпадалися, чому потрібна сім'я.

Як провести історичне дослідження?

1. Щоб провести дослідження, обери його об'єкт. Об'єктами дослідження можуть бути Ти сам/сама, Твоє життя, минуле Твоєї сім'ї, історія роду, вулиці, школи тощо.

2. Сформулюй тему, щоб з'явилася конкретна ділянка дослідження. Можливо, Тебе цікавить не все Твоє життя, а тільки шкільне? Не історія усіх родаків та свояків, а тільки тих, хто поруч з Тобою?

3. Пошукай роботи інших дослідників на теми, подібні до обраної Тобою. Зверни увагу на те, про що вони писали, які види джерел використовували.

4. Поміркуй, які ресурси Ти можеш використати, щоб роздобути потрібні для дослідження відомості. Залежно від теми джерела цих відомостей можуть знаходитися у фотоальбомі та особистому щоденнику, в сімейному архіві, бібліотеці або музеї. За потреби можеш розпитувати друзів, родичів, учителів, консультуватися у місцевих фахівців-краєзнавців.

5. Перетвори розрізнені відомості з різних джерел в історичні факти. Для цього джерельні відомості треба згрупувати з урахуванням тематики, часу та місця подій, яких вони стосуються. Сконструювавши окремий факт (опис події/вчинку), перевір, чи всі зібрані відомості правдиві. Для цього однорідні відомості треба зіставити та виявити невідповідності. Поміркуй, чи картина подій, які Тебе цікавлять, достатньо повна.

6. Якщо образ минулого, про яке Ти хочеш розповісти або написати, склався, сформулюй проблему дослідження. Поставити проблему означає: відокремити відоме від невідомого; з'ясовані факти від фактів, які вимагають з'ясування; сформулювати запитання, яке виражає зміст проблеми; визначити способи її вирішення.

7. Поміркуй, яке припущення (гіпотеза) найкраще розв'яже проблему, пов'яже та пояснює наявні факти. Факти бажано подавати у хронологічній послідовності, враховуючи важливість. Щоб Твоє повідомлення було зрозумілим, склади його план.

8. Підготуй виклад результатів свого дослідження. Почати текст/виступ потрібно з пояснення мотивів вибору теми. Далі сформулювати свою проблему, назвати використані джерела та оцінити їх корисність для втілення Твого задуму. Основна частина повідомлення – це пояснення, як Ти розв'язав проблему. У висновках варто вказати, у чому значущість Твого пояснення подій минулого.

Проблема — питання, яке потребує вивчення і пояснення; життєва ситуація, яка має кілька можливих розв'язань і може бути по-різному пояснена.

Лабораторія історика

Поради:

1. Цю практичну роботу найкраще виконувати вдома. За потреби можна консультуватися з ріднею. Вчитель/учителька тільки наглядатиме за тим, чи вчасно Ти даєш собі раду із завданнями роботи, допомагатиме Тобі порадами.

2. Виконання практичної роботи розраховане на період вивчення теми «Дослідники історії». Презентація результатів Твого дослідження відбуватиметься у класі, у визначений учителем/учителькою час.

Завдання:

1. Обери важливу для Твоєї родини і цікаву Тобі подію в сімейній історії, наприклад, знайомство або одруження Твоїх батьків.

2. Поміркуй, як назвати дослідження обраного Тобою факту сімейного життя. Розроби план міні-дослідження на обрану тему.

3. Добери джерела інформації про досліджуваний Тобою факт минулого: відео та фото з сімейного архіву, листи, записки, інші документи, спогади про цю подію, записані на Твоє прохання очевидцями, тощо. Згрупуй їх, враховуючи розгортання подій та місцевість, де вони відбувалися.

4. Проаналізуй кожне джерело, щоб здобути потрібні відомості. Зістав відомості з різних джерел, щоб упевнитись у правдивості здобутих свідчень.

5. На основі зібраних відомостей відтвори (реконструуй) досліджуваний факт у своїй уяві. Якщо його образ неповний, пошукай додаткові джерела інформації.

6. Спираючись на це уявлення, створи опис-пояснення факту сімейної історії.

7. Презентуй результати свого дослідження родичам, а далі — однокласникам. Спробуй при цьому користуватися картою та створеним Тобою родоводом. На виступ у Тебе не більше 7 хв.

Допоміжний матеріал:

План повідомлення про факт з історії сім'ї

1. Яка тема Твоєї розповіді?
2. Чому ця тема Тебе цікавить? Чим вона важлива?
3. На основі яких джерел створено розповідь на цю тему?
4. Коли, де і з ким відбувся факт, про який Ти розповідаєш?
5. Як розвивалися події, що склали цей факт? Які етапи/стадії пройшов розвиток цього факту?
6. Що за люди творили цей факт? Яка роль кожної особи?
7. Що тоді відбувалося в рідному краї, державі? Як ці обставини вплинули на перебіг та результати подій, про які Ти розповідаєш?
8. Чому цей факт стався? Які інші факти його зумовили?
9. Які наслідки мав цей факт? Як він вплинув на Твою сім'ю?
10. Як у сім'ї відзначають цю подію / зберігають пам'ять про неї?

Виконай такі завдання:

1. Встанови послідовність винайдення людьми перелічених явищ культури:
 А малюнок   Б мозаїка   В фотографія   Г кінонарис
2. Обери мапу цього підручника, яку треба використати, щоб вивчити та описати діяльність Володимира Великого і Ярослава Мудрого.
 А мапа 2   Б мапа 3   В мапа 4   Г мапа 5
3. Встанови відповідність між терміном та його визначенням:

А історичне дослідження	1 ситуація, що склалась у суспільстві та вимагає найкращого пояснення
Б історичний факт	2 реконструйована на основі історичних джерел картина-образ минулого
В історична проблема	3 людина, діяльність якої суттєво змінила суспільство, громаду
Г історична особа	4 подія, явище, процес, відтворені істориком на основі відбору правдивих, важливих, на його думку, відомостей про минуле
	5 уявлення про реальну подію або особу, яке є результатом історичного дослідження
4. Обери ту пару мап цього підручника, яка представляє різні культурно-історичні епохи.
 А мапи 1 та 2   Б мапи 3 та 5   В мапи 6 та 8   Г мапи 7 та 9
5. Встанови відповідність між терміном та його визначенням:

А історичний образ	1 зрозуміла та впорядкована інформація про суттєві ознаки історичного явища чи процесу, зв'язки та відношення між ними
Б гіпотеза	2 уявлення про реальну подію або особу, яке є результатом історичного дослідження
В історичне поняття	3 судження про факт чи групу фактів, можливі зв'язки між ними, вплив цих фактів на дійсність
Г судження	4 думка про існування або відсутність зв'язків між поняттями
	5 реконструйована на основі історичних джерел картина-образ минулого
6. Розмісти поняття з урахуванням послідовності етапів історичного дослідження:

А історичний факт	Б історичне джерело
В історичний опис	Г історичний образ

§ 21. Руські і козацькі літописи

Завдання перед читанням тексту параграфа

1. Пригадай, що означають терміни «міф», «переказ», «легенда», «літопис». За потреби знайди їх у тлумачному словнику.

Поради

1. Читаючи текст параграфа, виділяй у кожному пункті головні думки.
2. Запиши у свій словник незнайомі Тобі слова та додай їх пояснення.

1. Міфи та легенди. Люди обмірковували минуле завжди. Про це свідчать численні казки, легенди, перекази та міфи. Навіть слово «міф» у перекладі з грецької означає «розповідь». Міф — це оповідь, яка у чуттєво-образній формі пояснює походження людей, їх ставлення до природи, взаємовідносини між ними. У первісні часи, переважали міфологічні уявлення.

Людина ще не виділяла себе з навколишнього світу та не розрізняла минуле, сучасне і майбутнє. Час для неї протікав так, як і в природі, з повторенням певних етапів. Життя вона уявляла собі як подорож із пригодами, у яких треба вижити. Герої міфів — боги та надлюди — своїм прикладом переконували в тому, що здолати проблеми можна, тільки виявивши кращі людські

Легенда — оповита фантастикою народна оповідь про життя якоїсь особи чи незвичайну подію.

Переказ — усна розповідь про події давнини чи оповідання про виникнення будь-якої родової традиції.

якості: волю, кмітливість, винахідливість, сміливість. Щоб довести потребу долати свої слабкості, люди змушували міфічних героїв подорожувати у неznані їм світи. Дорогою герой перемагав супротивників та віднаходив розв'язок проблеми, з якою зустрівся сам чи його рідня.

Легенди і перекази створювалися пізніше від міфів. Вони ближчі до дійсності. Герой цих оповідей не має надлюдських якостей. Це — вольова людина, яка добилася багатства та родинного благополуччя завдяки цілеспрямованості, розуму, праці, хоч і не без допомоги вищих сил та щасливої долі.

Реальні події в легендах перебільшені і мають ознаки дива. Натомість у переказах описувані події здаються справжніми. Плодом уяви тут є тільки згадки про знамення, передбачення та

долю. Фольклористи припускають, що саме перекази послужили основою для легенд.

Виникнення поруч з міфами легенд та переказів вказує на зміни у світогляді наших пращурів. Здобуте з досвіду знання все більше відмежовується від уяви, а думка стає критичнішою, менш підвладною емоціям.

Світогляд — це пов'язані і взаємозалежні думки людини про світ і сенс життя.

Практична робота

Завдання:

1. Назви особливості легенд. Які ознаки поєднують легенду з міфом, а які — з переказом?
2. Прочитай народний переказ, записаний у XIX ст. Вибери факти, на яких будується переказ.

Джерело:

Богатирі-семилітки або близнята до семи літ живуть у батька-матері, а як приходить уже їм час виряджатись на свій острів, то перше вони що-небудь таке подіють, або млин перевернуть, абощо, а потім вони уже ніякої шкоди не роблять. На острові тім усякі звірі й гади живуть, а богатирі й стережуть їх, щоб вони куди не вийшли і не наробили людям шкоди.

(у переказі М. Грушевського¹)

2. Літописання. У княжу добу усна історія продовжує розвиватися. Творяться нові легенди та перекази, з'являються так звані «дружинні пісні». Виникає також історія писемна: літописи, повчання і життєписи («житія»). Писемні твори названих жанрів — це оповіді, в яких усе ще переважає чуттєво-образне мислення. Водночас, видно й спробу втілити завдання, які ставив перед собою «батько історії» Геродот: представити те, що зроблено людьми, пояснити причини їхніх учинків та зберегти пам'ять про зроблене для нащадків.

Літопис — хронологічно послідовний запис історичних подій, зроблений їх сучасником.

¹ Грушевський М. С. Історія української літератури: В 6 т. 9 кн. Т.1 /Упорядник В. Яременко. — К. : Либідь, 1993. — С. 341

Автори княжої доби бачили історичний процес інакше ніж античні історики. Оскільки вони були християнами, то історія для них починалася творенням світу, яке тривало 6 днів, і мала завершитися Судним днем. Для літописців минуле людства — це «історія Бога», волею Якого все на Землі сталося. Саме тому вони розповідали про це минуле послідовно, по роках і, буквально, «від Адама». Потомки, знайомлячись із діяннями предків, мали зрозуміти своє призначення, побачити наслідки покори Божій волі й нехтування нею.

Історичний процес (хода історії) — зміна суспільних подій, поєднаних прямими або опосередкованими причинно-наслідковими зв'язками.

Найдавніший твір руського літописання, що дійшов до нас, — це «Повість минулих літ» (рис. 101). Уклав її чернець Києво-Печерського монастиря Нестор (бл. 1056 – бл. 1114 р.). Він також був автором «Житія князів Бориса і Гліба» та «Житія Теодозія Печерського» (рис. 102).

Рис. 101. Повість минулих літ. Перша сторінка

Рис. 102. Нестор Літописець. Віктор Васнецов, 1919 р. (Володимирський собор, Київ)

«Повість...» літописець традиційно починає від Потопу, переказує легенди про перебування на Горах Київських апостола Андрія та заснування Києва, коротко розповідає про розселення

східних слов'ян, виділяючи серед них полян. Далі автор подає усі відомості за роками, починаючи з 6360 р. від створення світу (852 р. від Р. Х.). Відтоді, каже він, щодо земель навколо Києва використовують назву «Руська Земля».

Історію Руської Землі літописець поміщає у дві інші — у священну історію та історію Європи IX–XI ст. В уяві русів три «світи» — Божий, Візантійсько-Римський та Руський — були пов'язані волею Божою. Ці «світи» співдіють, гармонійно доповнюючи один одного. Історія «Божого світу» — це Біблія. Звідси літописець постійно черпає мудрі поради та повчальні приклади. Русь, Візантія та держави Західної і Центральної Європи належать до «християнського світу». Християнам протистоїть «поганський світ». Зокрема, Русі загрожували печеніги, а тепер — половці. Тому правителі Руської Землі — князі Рюриковичі — мають спільно боронити Руську Землю від поган.

Керівники Церкви та держави у «Повісті...» змальовані не такими, якими були насправді, а такими, якими вони повинні були б бути. Злочини світських володарів автор описує з повчальною метою. Читач має розуміти, що окремі князі та бояри втратили Божу милість через свої гріхи. Яскравий приклад такої Божої карі — трагічна доля князя Святополка, брата Ярослава Мудрого. Літописець приписав йому убивство своїх братів Бориса і Гліба та назвав Окаянним. До речі, Церква визнала цих князів великомучениками та небесними покровителями держави Рюриковичів.

Хронологічні записи подій — традиційні для Середньовіччя літературно-історичні праці. У Візантійській імперії хроніки укладали, починаючи з середини I тисячоліття. Найповнішим зводом подій часів Русі-України є так званий «Літопис Руський» — список XV ст., у якому «Повість минулих літ» поєднано з Київським (XII ст.) і Галицько-Волинським (XIII ст.) літописами. Подібно до європейських та візантійських хронік, «Літопис Руський» — це компіляція. Записи побаченого або почутого самими авторами в ньому поєднані із запозиченими матеріалами: витягами з Біблії та творів християнських богословів, уривками хронік та інших літописів, документами і народними переказами. Завдяки цьому літопису до нас дійшла половецька «Легенда про Євшан-зілля».

Завдання:

У § 18 йшлося про пошук руським суспільством княжої доби відповідей на такі запитання:

1. Яке релігійне вчення прийняти?
2. Які зразки моральної поведінки наслідувати?
3. Як забезпечити родині майбутнє?

Користуючись текстом пункту 2, встанови, як на ці світоглядні питання відповів автор «Повісті минулих літ».

Літописання розвивалося в Україні протягом Х–XVIII ст. Тому розрізняють кілька видів літописів: княжі (укладалися у столицях князівств), місцеві (укладалися в інших містах і монастирях) та козацькі (створені в козацьку добу).

3. Козацькі літописи. Історичні праці козацької доби, про які йтиме мова, — це «Літопис Самовидця» (1677–1702 рр.), «Літопис Григорія Граб'янки» (1710 р.) та дві книги «Літопису Самійла Величка» (1715–1720 рр.). Ці твори названі літописами, хоч насправді з цим жанром у них мало спільного. Найближчі вони до публіцистики — текстів на важливі для суспільства теми, мета яких — роз'яснити проблеми, викрити облуду, переконати читача вдатися до тих або інших дій. Автори, спираючись на джерела, ведуть з читачем жваву невимушену розмову зрозумілою йому мовою. Тож, у публіцистичних творах поєднуються ознаки наукового дослідження та художнього слова.

Хто був автором «Літопису Самовидця», — невідомо. Учені припускають, що його на схилку літ міг написати священник, колишній генеральний підскарбій Війська Запорозького **Роман Ракушка-Романовський (1622–1703)**. Двоє інших — це полковник **Григорій Граб'янка (бл. 1666–1738)** та посадовець Генеральної канцелярії Війська Запорозького **Самійло Величко (1670–1728)**.

Найбагатшим на інформацію та найбільш науковим серед козацьких літописів є «Літопис Самійла Величка»

Рис. 103. Літопис Самійла Величка. Перша сторінка

(рис. 103). Рукопис охоплює період від початку Національно-визвольної війни до 1700 року. Літописець охарактеризував людські якості та державну діяльність дев'ятох гетьманів України. С. Величко, на відміну від Самовидця, не обмежився власними спогадами. У Літописі використано чимало джерел: праці іноземців, державні документи, козацькі хроніки та щоденники (діаріуші).

Погляди козацьких літописців ґрунтувалися на здобутках європейських гуманістів XVI–XVII ст. Саме гуманісти започаткували загальноприйнятий сьогодні поділ історії на культурні епохи — Античність, Середні віки та Новий час. Античність вони розглядали як світлу епоху, а Середньовіччя — як епоху мороку, наголошуючи на змінах, які відбулися з початком Нового часу. Але найбільший здобуток гуманізму — перенесення уваги з «побожного» на активне життя людини та визнання за нею природних непорушних прав.

Козацькі літописці теж вважали, що керуватися у своїх діях треба не побожністю, як пропонували в Середні віки, а добродієністю. Серед ознак добродієності вони виділяли освіченість, наполегливість та честюлюбство — прагнення слави. Плин історії вони пояснювали вчинками окремих людей — героїв — та везінням-фортуною. Фортуна замінила звичне для середньовічних авторів покладання на Божу ласку та Божу кару. У козацьких літописах немає також повчальних витягів з церковної літератури. Місце повчань заступає активна позиція автора, який відкрито висловлює власну думку.

Одним з наслідків поширення гуманізму стала поява у Європі сповнених патріотизму національних історій. Пишучи такі історії, італійці покликалися на здобутки давніх римлян. Англійці, французи, німці, поляки, які не могли прямо пов'язати себе з римською державою, зацікавилися варварами, з якими римляни воювали, — саксами, галами, германцями, слов'янами. Джерел до ранньої історії цих народів майже не було. Тому національні історії почали будувати на легендах і переказах, часто додумуючи потрібне для обґрунтування «героїчної біографії» свого народу.

Козацькі літописці теж запропонували нове бачення української історії. Її герой — «войовничий прадавній козацький народ, що раніше звався хозарським». «Хозари чи козари» тривалий час збирали данину з русів. У боях з князем

Святославом, а пізніше з печенігами та половцями, вони відстояли свободу, але втратили на чисельності та силі. Після включення руських земель до складу Литви і Польщі козаки вірно служили королям. Разом зі шляхтою вони брали участь у війнах з татарами та московитами. Тому польські королі своїми універсалами «зміцнювали» їхні давні права. Врешті козаки під проводом Богдана Хмельницького створили власну державу.

Запропонована козацькими літописцями версія дуже подібна до польської. Польські автори XVI–XVII ст. виводили шляхту від войовничих сарматів, які у прадавні часи підкорили слов'ян аж до р. Ельби (Німеччина). С. Величко теж відносив козаків до військового стану, обов'язок якого — «лицарські подвиги» в ім'я захисту «сільського посполитого люду». Тому, обов'язок селян — утримувати козацьке військо, виконуючи повинності та сплачуючи податки.

Хмельниччину козацькі літописці трактували як виступ козацтва, вчинений відповідно до лицарського «права на опір». Козаки вдалися до зброї, бо «пани, порушуючи королівську волю, наклали на вільний сармато-козацький і весь малоросійський народ ярмо нововигаданих своїх прав і утяжень» (С. Величко). Тим самим «правом на опір» скористався й Іван Мазепа, виступивши проти російського царя. Адже цар порушив права і вольності козаків, визнані у грамоті Б. Хмельницькому, зокрема їх право на самоврядування у «незалежному князівстві» — Гетьманщині.

Практична робота

Завдання:

У § 17 йшлося про руйнування традицій та «війну всіх проти всіх» у часи панування козацтва. Як наслідок, перед суспільством постали такі запитання:

1. Яка мета земного буття: страждання чи радість?
2. Від чого залежить становище в суспільстві: від походження чи від сили волі та розуму?
3. Боротися за кращу долю чи миритися з тим, що на роду написано?

Користуючись текстом пункту 3, встанови, як на ці світоглядні питання відповіли козацькі літописці.

Розроблена козацькими літописцями схема української історії була популярною упродовж цілого століття. Востаннє її відтворив невідомий автор «Історії Русів» (поч. XIX ст.) Сучасні українські історики погоджуються з низкою суджень цієї праці: про визнання Запорозької Січі осередком козацької демократії; про ведення Російською імперією антиукраїнської політики; про шкodu державності від внутрішніх чвар козацької старшини та право народу на свободу.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Обери з-поміж виділених Тобою ключових думок цього параграфа одну. Поясни цю думку та підтримай її, дібравши відповідні факти і судження.
2. Порівняй погляди автора «Повісті минулих літ» та козацьких літописців на історичний процес в Україні-Русі. Для цього заповни таблицю:

Критерії порівняння	Повість минулих літ	Козацькі літописи
Де початок і коли кінець історії?		
Хто є рушієм історії?		
На що звертати увагу, що встановлювати, досліджуючи минуле?		
Яка роль особи в історії?		
Яке призначення історії?		

Правила історичних досліджень

Історія стала наукою у XVIII — на початку XIX ст., коли фахівці змогли узагальнити та остаточно погодити засадничі правила (принципи) історичних досліджень. Ці правила є чіткими настановами, які визначають ставлення дослідника до історичних фактів, джерел, способів (методів) дослідження та уможливають отримання наукових висновків. Розглянемо наукові принципи, яких сьогодні додержують історики:

Принцип історизму. Згідно з цим правилом, історичні факти треба розглядати в їх взаємозв'язку, тобто з урахуванням змін, які вони спричинили, та обставин, у яких сталися. Наприклад, відповідно до принципу історизму, Революцію Гідності слід досліджувати в рамках подій сучасної історії. Описувати цей факт

треба за такою схемою: а) коли, де, за участю кого це сталося; б) що це за явище, які етапи у своєму розвитку пройшло; в) чому це відбулося та які мало наслідки; г) яким було ставлення сучасників до того, що відбувалося; д) як Революція вплинула на подальші події і що змінила.

Вимога додержувати правила історизму не дозволяє перетворити історію на набір «цікавих фактів» або добірку подій, що обґрунтовують упереджену думку.

Принцип об'єктивності, тобто незалежності від волі, бажань людини. Цей принцип вимагає бути правдивим, спиратися на факти, не спотворювати історії для обґрунтування потрібних висновків.

Правило об'єктивності важливо застосовувати, досліджуючи і події, і діяльність конкретних людей. Оцінку діяльності історичної особи треба будувати на підставі всіх фактів, до протікання яких вона причетна. Недопустимо, наприклад, оцінювати гетьманування Богдана Хмельницького тільки на основі того, що він був противником унійної (греко-католицької) Церкви або суворо придушив бунт запорожців та зруйнував Січ, або уклав угоду з московським царем.

Принцип соціального підходу. Це правило вимагає розглядати факти з урахуванням інтересів людства, а також тих груп населення, які ці факти творили, сприяли чи протидіяли ходові подій. Дослідник має виявити, які громадські об'єднання, верстви населення, народи були зацікавлені, наприклад, у проголошенні незалежності України, а які — ні, та пояснити, чому. Результати референдуму 1 грудня 1991 року підтвердили, що більшість населення України хотіла цього, хоча й з різних мотивів. Протидію чинили переважно комуністи, які не бажали розпаду Радянського Союзу, а ще росіяни — прихильники збереження імперії. Проголошення незалежності України відбулося відповідно до визнаного людством права кожного народу на самовизначення та згідно з міжнародними нормами права. На цій підставі Україну як державу визнали інші держави світу.

Принцип альтернативності, тобто необхідності вибору між двома або кількома можливостями, що виключають одна одну. Дослідник має розглядати не тільки факт, що здійснився, а й можливі інші варіанти розвитку подій. Це потрібно, щоб оцінити стан суспільства, побачити невикористані можливості, сформулю-

вати уроки на майбутнє. Наприклад, утворення Української Народної Республіки, якщо б її змогли відстояти, унеможливило б Голодомор та, можливо, Другу світову війну. Отже, державну незалежність необхідно цінувати і відстоювати навіть ціною життя. Втрата власної держави через байдужість, ставлення особистих чи родинних інтересів понад загальнонаціональні загрожує непоправними втратами для всіх громадян, у тому числі й для Твоєї родини. Цей урок важливий не тільки для українців, а й для будь-якого народу світу.

Практична робота

Завдання:

Встанови, чи додержуєш Ти принципів історичних досліджень, пізнаючи історію своєї сім'ї. Доведи свій висновок про дотримання кожного з названих чотирьох правил.

Домашнє завдання

1. Познач на шкалі часу названі в § 21 події.
2. Внеси в хронологічну таблицю такі факти:
  - а) укладення «Повісті минулих літ»;
  - б) створення «Літопису Самійла Величка».
3. Розмісти в іменному довіднику відомості про:
  - а) монаха Нестора;
  - б) Григорія Граб'янку;
  - в) Самійла Величка.
4. Виконай такі завдання:
  - 4.1. Установи послідовність написання історичних творів.:
А Галицько-Волинський літопис   Б Літопис Самійла Величка
В Повість минулих років   Г Літопис Самовидця
  - 4.2. Обери мапу з цього підручника, яку використовуватимеш, розповідаючи про події, описані Самійлом Величком.
А мапа 3   Б мапа 4   В мапа 6   Г мапа 7
  - 4.3. Укажи судження, узяті з «Повісті минулих літ».
    - 1 «Після Потопу, отже, три сини Ноеві розділили Землю — Сим, Хам і Яфет».
    - 2 «Юрій Хмельницький після батькової смерті й після гетьманства Виговського трохи гетьманував у Чигирині».

3 «Хмельницькому посприяло ще й те, що хан добре знав козацьку мову і в товмачеві потреби не мав».

4 «Слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші — деревлянами».

5 «Оголошено всьому війську, що за збитки та гніт, які терплять козаки й уся Мала Росія, проти поляків починається війна».

6 «Коли почав Михайло цесарствувати, стала називатися [наша земля] — Руська Земля».

4.4. Обери ту пару мап цього підручника, яка відображає історичний простір, описаний у «Літописі Руському».

А мапи 3 та 4

Б мапи 5 та 6

В мапи 7 та 8

Г мапи 9 та 10

4.5. Встанови відповідність між терміном та його визначенням:

А історичний процес (хода історії)   1 оповідь, яка у чуттєво-образній формі пояснює походження людей, їх ставлення до природи та взаємовідносини між ними

Б міф   2 народна оповідь про життя якоїсь особи чи незвичайну подію, оповита фантастикою

В легенда   3 зміна суспільних подій, поєднаних прямими або опосередкованими причинно-наслідковими зв'язками

Г світогляд   4 усна розповідь про давні події чи оповідання про виникнення будь-якої родової традиції

5 пов'язані і взаємозалежні думки людини про світ і сенс життя

4.6. Укажи судження, узяті з «Літопису Самійла Величка».

1 «У діаріуші були листи Хмельницького про тодішні справи й події, кореспонденція до іноземних монархів».

2 «Прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать».

3 «Вирушила Ольга в Греки і прибула до Цесарограда. І охрестив її цесар з патріархом».

4 «Просив він також зберегти для Запорозького Війська давні вольності, свободи й військовий порядок».

5 «Заложив Ярослав город — великий Київ, а в города сього ворота є Золоті».

6 «Наш козацько-руський народ простодушний і добросердний, проте мало роздумує про минулі, теперішні й майбутні речі та події».

§ 22. Історичні праці ХІХ — початку ХХ ст.

Завдання перед читанням тексту параграфа

Пригадай, що означають терміни «народ», «національний рух», «закон природи» та «розвиток». За потреби знайди їх у тлумачному словнику.

Поради

1. Читаючи текст параграфа, виділяй головні думки кожного його пункту.
2. Запиши у свій словник незнайомі Тобі слова та додай їх пояснення.

1. «Унауковлення» історії. У ХІХ ст. історичні дослідження остаточно стали справою фахівців. Виходили друком багатотомні праці з історії окремих європейських держав, зокрема Франції, Великої Британії, Німеччини, Росії. Історію почали викладати у європейських університетах. На зміну так званим «кунсткамерам», де знать зберігала пам'ятки старовини та цінні речі, прийшли музеї — заклади з відкритим для охочих доступом до експонатів. Одне за одним виникали наукові товариства дослідників історії. Товариства залучали кошти для досліджень, проводили конференції та семінари — зустрічі, під час яких фахівці повідомляли про свої відкриття. Кожне товариство випускало різноманітні «записки» — збірники наукових статей своїх членів. Члени товариства збирали, опрацьовували та публікували у багатотомних збірниках історичні документи.

Перші наукові праці з історії України були написані в першій половині ХІХ ст. та опубліковані в тодішній столиці Російської імперії — Петербурзі. Минуле України в них подавали з проімперських позицій. Навчали історії у Львівському, Харківському та Київському університетах. Перший науковий гурток, члени якого цікавилися історією України, виник у Харкові. У Львові українські вчені взялися за вивчення історії Церкви та Галицько-Волинського князівства. При Київському університеті в 1873 році було засноване Історичне товариство Нестора-літописця, яке регулярно видавало свої «Читання...». А в 1892 році у Львові розпочало роботу **Наукове товариство імені Шевченка**, яке мало окрему історичну секцію. Його дійсними членами були найкращі українські та іноземні науковці того часу. Історична секція видавала «Записки...», де більшість публікацій

стосувалися історії України. Назване товариство працює у Львові й сьогодні.

Практична робота

Завдання:

Історія як наука має такі ознаки: об'єкт дослідження, дослідницькі методи, термінологію, бази даних та результати досліджень, спільноти дослідників. Які з названих ознак вказані в тексті?

2. Національне відродження. Українські історики ХІХ ст., на відміну від козацьких літописців, рушієм історії вважали народ, усі його стани та верстви разом. Згідно з тогочасними уявленнями, народ — це спільнота, у яку людей єднає територія, культура, мова та минуле. Народна культура зафіксована у віруваннях, традиціях, фольклорі та передається засобами мови. Культура — це дар Божий, а значить частина цілості і, водночас, унікальне явище. Тому кожний народ має право на існування. У кожного своя місія — важливе завдання, відповідальна роль. Кожний має свій «дух» та «характер».

Визнаючи свій народ безумовною цінністю, освічені українці почали досліджувати його минуле, вивчати фольклор, повсякденне життя і побут. Пізнання та використання у повсякденні, освіті, науці й мистецтвах духовної спадщини предків сприяло усвідомленню українцями різних станів і верств своєї єдності й унікальності як народу. Ця спадщина послужила основою для творення нової професійної культури «відродженої» української спільноти.

Національне відродження — різнорідна діяльність з метою пізнання народної і розвитку національної культури, дослідження історії та формування самосвідомості народу.

«Українське національне відродження» завершилося, коли в пошуках свого місця у світі свідомі українці прийшли до висновку про необхідність відновлення власної державності.

Ідеї національного відродження були популярні в усіх бездержавних народів Європи: у чехів, словаків, поляків, фінів, румунів. В Україні ці ідеї найкраще відображені у «Книзі буття українського народу» **Миколи Костомарова (1817–1885)**. Написана як програмний документ таємного «Товариства св. Кирила і Методія», створеного в Києві в 40-х роках ХІХ ст., «Книга буття...» передбачала швидке руйнування імперій, скасування

кріпацтва і поділу на стани, відновлення української державності. Автор прогнозував, що Україні належатиме чільне місце у створеному на демократичних засадах союзі слов'янських держав.

М. Костомаров (рис. 104) був першим професійним істориком, який описував історію України як історію окремого народу, усі верстви якого духовно поєднані спільною культурою. Він намагався довести, що українці унікальні своєю мовою та народним характером. За М. Костомаровим, вони від природи зорієнтовані на особисті потреби, відстоюють самоврядування і свободу. Натомість росіяни, наприклад, схильні шанувати владу й підпорядковувати особисті інтереси спільному обов'язку. Тому в обох народів зовсім різна історія.

Рис. 104. Микола Костомаров

Практична робота

Завдання:

Миколу Костомарова вважають засновником так званої народницької школи в українській історичній науці. Які судження цього вченого пояснюють назву цієї школи?

3. «Суцільна» історія України. Досліджувати тільки те, що можна пізнати, — таким було гасло фахових істориків другої половини XIX — початку XX ст. Скрупульозно збираючи та упорядковуючи факти, вони прагнули відшукати в історії закони — незалежні від волі людини, сталі (повторювані) зв'язки між явищами та процесами суспільного життя. Розвиток людства вони бачили як зміни на краще, ускладнення і вдосконалення суспільних відносин. Рушієм цих прогресивних змін для них були знання, розвиток людської думки, а кінцевою метою — досягнення злагоди між людьми.

Прогрес — розвиток від нижчого до вищого, від простого до більш складного, удосконалення.

Серед українських істориків теж знайшлося чимало переконаних у можливості відкрити закони історичного розвитку. Найавторитетнішим з-поміж них був професор Львівського університету **Михайло Грушевський**

Рис. 105. Михайло Грушевський

(1866–1934). Результатом його титанічної праці стали 10 томів «Історії України-Руси». Дослідження охоплювало період від Первісності до кінця 50-х років XVII ст. Перший том цієї праці побачив світ у 1898 році у Львові, останній — 1936 р. в Києві, уже після смерті автора (рис. 105).

Навіщо Михайло Грушевський написав цю багатотомну «історію українсько-руського народу»? Відповідь дав сам автор у вступному слові до першого тому своєї праці. «Історія України-Руси» мала представити наукове бачення української історії. Дослідник ставив перед собою дуже

складне завдання — у всеохопному описі історії українського народу показати унікальність його «духу» (культури) і безперервність розвитку. Він планував пояснити, коли та як сформувалася ця культурно-територіальна спільнота, а далі послідовно, період за періодом, розглянути її історію. Запропонованою М. Грушевським періодизацією ми досі послуговуємося при вивченні історії України у школі.

Ключовими для цього дослідника були три поняття: «народ», «держава» й «історична особа». Рушієм історії, її «героєм» у М. Грушевського є «народ, маса народня <...> зі своїми ідеалами й змаганнями, з своєю боротьбою, поспіхами й помилками». У складні історичні миті народ висуває з-поміж себе якогось «не героїчного героя» — вольову людину з певними талантами та слабкостями. До таких історик відносив, наприклад, княгиню Ольгу та короля Данила.

Держава для М. Грушевського — швидше зло, ніж добро. Вона обмежує особисту свободу та самоврядування сільських і міських громад. Український народ приймав її устрій, законодавство і владу тільки тоді, коли вони не суперечили його «духу», національним традиціям. «Чужим» для себе правилам він чинив активний опір.

Погляди М. Грушевського на державність розкритикував В'ячеслав Липинський (1882–1931). Він та інші авторитетні

Історична закономірність — це повторюваний зв'язок між явищами та процесами суспільного життя, що не залежить від волі людей.

історики вивчали розвиток української держави, показуючи залежність інтересів народу від стану, в якому ця держава перебуває.

Практична робота

У § 16 йшлося про український національний рух ХІХ – початку ХХ ст. Тоді перед суспільством постали такі запитання:

1. Хто я, яке моє покликання?
2. Чого потребує, чого прагне мій народ?
3. Яка справа дозволить мені найкраще прислужитися моєму народові?

Користуючись текстом пункту 3, встанови, як на ці світоглядні питання відповів Михайло Грушевський.

4. Науково-популярна та художня література. Зростаючі сподівання через минуле пояснити сучасне та розкрити майбутнє спричинили масовий інтерес до історії. Але багатотомні наукові дослідження були призначені для спеціалістів. Своєрідним відгуком на запит масового читача стала написана М. Грушевським на основі «Історії України-Руси» «Ілюстрована історія України» (1911 р.). «Хотів я дати громадянству нашому книгу, написану легко і приступно, оживлену образами минулого життя, уривками нашої старої творчості, нашої словесности (літератури — Р. П.), і знімками (фото — Р.П.) цікавих предметів старого побуту, портретами давніх українських діячів, картками і планами вікопомних подій», — писав автор у передмові до її першого видання.

Науково-популярна історична література — подані в доступній для масового читача формі наукові пояснення ходу історії.

Книги, у яких результати наукових досліджень подані в доступній для нефахівця формі, називають науково-популярними. Авторам таких видань здебільшого є вчені, які пишуть їх з метою пояснити природні або суспільні явища чи спростувати далекі від наукових висновків уявлення про світ. Одним з перших науково-популярних описів нашої історії була ще одна «Історія України-Русі» (1908). Автор цієї книги, український історик та письменник з Миколаєва Микола Аркас, написав її для свого сина. Досі залюбки читають також «Історію України для дітей», укладену в 1930-х роках учителем Рогатинської гімназії Антіном Лотоцьким.

На запит масового читача та глядача, спраглого пізнати історію, відгукнулися також письменники та митці. Художні твори, що мали історичну основу, краще, ніж повчальні історичні оповіді, «рекламували» взірці патріотичної поведінки та надихали людей на мужні вчинки. У результаті, історична пам'ять народів вибудувана сьогодні не так на основі науково-популярних праць, як на почерпнутих з літератури, образотворчого мистецтва і кіно уявленнях про історичні події та постаті.

Перші історичні романи та повісті з'явилися в Європі у першій половині XIX ст. Героями цих творів були лицарі-одинаки на зразок Айвенго чи народні месники, як от Робін Гуд. Українські митці героїзували козацтво. Своєрідним взірцем козака став Тарас Бульба, придуманий Миколою Гоголем. В основу відомої поеми «Гайдамаки» Тараса Шевченка теж покладено історичні події — повстання селян, яке отримало назву Коліївщина. 1857 року вийшла друком «Чорна рада» Пантелеймона Куліша. Це — перший український історичний роман. Його сюжет побудований на основі реальних подій часів гетьманування Івана Брюховецького.

Завдання:

Практична робота

Пригадай зміст оповідання, картини чи кінофільму на козацьку тематику. Розкажи, чим приваблюють, захоплюють або вражають Тебе в цьому художньому творі образи козаків.

У другій половині XIX ст. на зміну романтичним образам героїв-одинаків приходять реалістичні «типові персонажі» з народу. Наприклад, такі, як селянин Чіпка в романі П. Мирного та І. Білика «Хіба ревуть воли як ясла повні» або Захар Беркут з однойменної повісті Івана Франка. Упродовж XX ст. в Україні з'явилося чимало художніх творів, у яких відображені події та постаті усіх історичних періодів (*див. перелік рекомендованої для домашнього читання літератури, форзац*). Створюючи образи січових стрільців, воїнів УГА, героїв української антинацистської та антирадянської боротьби, письменники і митці спонукають читачів та глядачів пов'язати своє життя з українським народом, формують уявлення про наші національні цінності.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Обери з-поміж виділених Тобою ключових думок цього параграфа одну. Поясни цю думку та підтримай її, дібравши відповідні факти і судження.
2. Порівняй погляди козацьких літописців та істориків народницької школи на історичний процес в Україні-Русі. Для цього заповни таблицю:

Критерії порівняння	Козацькі літописи	Історія України-Руси
Де початок і коли кінець історії?		
Хто є рушієм історії?		
На що звертати увагу, що встановлювати, досліджуючи минуле?		
Яка роль особи в історії?		
Яке призначення історії?		

Обміркуй вислови

Самостійно сформулюй завдання до поданого судження.

Завдання історії полягає в тому, щоб знати про події не так, як про них знали їх очевидці, а як їх знають історики — у зв'язку з пізнішими подіями та в контексті часу.

Артур Данто

Кодекс історика

У 2009 році бельгійський історик Антоон де Баєтс, професор Університету Гронінгена (Голландія) розробив та запропонував своїм колегам-науковцям погодити спеціальний «Кодекс істориків». Документ базується на нормах документів ЮНЕСКО та Конституції Міжнародного комітету історичних наук.

Витяги з «Кодексу істориків»:

Стаття 3. Дослідницька і викладацька діяльність

Історики мають два рівноцінні і пов'язані між собою основні завдання: пошук історичної правди (історичні дослідження) та її поширення (публікації та викладання історії).

Стаття 9. Повага

Знаючи загальні права живих та загальні моральні обов'язки перед померлими, історики повинні поважати гідність людей, яких вони вивчають, — живих та мертвих.

Стаття 10. Відданість принципам; історична правда

Чесність — це моральний фундамент роботи історика. Історик має прагнути чесно шукати історичну правду, навіть якщо він усвідомлює, що його знання умовне і не виключає помилки <...> Історики завжди повинні чинити спротив спробам зловживати історією (використовувати історію з метою обману) і безвідповідально використовувати історію < ...>.

Стаття 14. Вільні дебати; підзвітність; універсальність

Історики зобов'язані публікувати і поширювати підтвержені фактами результати свого дослідження, як тільки можуть. <...> Історики повинні перевіряти результати своїх досліджень у вільних та публічних дебатах <...>. Вони мають бути терпимими до різних поглядів та до неупередженої думки <...>

Стаття 15. Моральна оцінка

<...> У рамках свого права на мовчання історики мають абсолютне право не згадувати свою особисту моральну оцінку минулого. Попри це їм також дозволено давати особисту моральну оцінку предмета дослідження за умови, що вона буде спиратися на достатню кількість фактів, буде розумною і справедливою <...>.

Стаття 18. Демократія

Історики повинні підтримувати демократію, оскільки демократичне суспільство — суспільство, яке визнає та поважає права людини».

За De Baets A. Responsible History. N. Y.: Berghahn Books, 2009. — P. 188–196.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Чому досліджувати та описувати минуле треба за правилами? Чи обов'язкові, на Твою думку, наведені в документі моральні правила відповідального історика?
2. Спробуй доповнити поданий перелік правил, якими сучасні історики керуються у своїй роботі.
3. Яких правил треба дотримуватись, збираючи й опрацьовуючи джерела з історії своєї сім'ї?

Практична робота

Лабораторія аналітики

Завдання:

1. Прочитай та зістав подані нижче тексти однієї тематики. Встанови, що в цих текстах спільного, а що відмінного.
2. Визнач, який з текстів є науково-популярним, а який художнім; вкажи відмінності між ними.
3. Виділи в текстах слова, з допомогою яких можна впізнати епоху, події якої описуються. На цій основі визнач, про яку історичну епоху йдеться в обох текстах.

4. Яким є ставлення автора тексту 1 до подій, які він описує? Визнач ставлення до подій, що згадуються у листах, персонажа з тексту 2 — Єремії.

5. Вислови своє ставлення до факту, про який мовиться у цих текстах (скористайся пам'яткою).

Тексти:

1. «З огляду на <...> величезний особистий вплив на події, що змінили перебіг української та всієї східноєвропейської історії, вчені вважають Хмельницького найвизначнішим військовим і політичним діячем України.

<...> рятуючись від поляків, він зі жменькою прихильників у січні 1648 р. втікає на Запорозьку Січ. За короткий час здобуває підтримку запорожців, виганяє із Січі польську залогоу й добивається гетьманства.

Розуміючи, що великим недоліком козаків у боротьбі з поляками була відсутність кінноти, Хмельницький <...> звертається з пропозицією про союз проти поляків до давнього ворога козаків — кримських татар. Кращої нагоди й бути не могло. Саме тоді, коли його посольство прибуло до Криму, взаємини хана з поляками стали вкрай напруженими, й на допомогу козакам на чолі 4-тисячного загону було послано відомого воєначальника Тугай-бея. Навесні 1648 р. попереджені про дії Хмельницького поляки послали на південь військо, щоб придушити повстання ще в зародку».

За О. Субтельним

2. Недобрі вісті чекали Єремію. Розпитавши декотрих посланців, що діється, звідки вони приїхали, він забрав листи.

Перший лист Єремія почав читать з Кодаків. Страшно було глянуть на його вид: брови насунулись, очі викотились, судорогою повело уста, неначе тряся його трясла, і той папір, що держав він у руці, дрижав, як на осиці лист. <...> Дочитавши, Єремія зобгав у жмені лист і кинув його на долівку. Кожний лист, що читав він, дратував його; то зарегочеться, неначе саме пекло засміялось, то розірве на шматки і, запінившись, топче їх ногами.

— Які се вісті, — несміло спитав Заленський, тебе, князю, засмутили?

— Такі, що превелике лихо віщують нашій Речі Посполитій, — одказав Єремія, похмуро дивлячись. — Запорожці утрьоли своє військо: Хмельницький повертається од хана і веде з собою орду, і од Дону до Карпат, і од границі царя московського до Чорного моря підіймаються козаки, цехові і чернь.

— Що ж роблять у Білій Церкві наші гетьмани Потоцький і Калиновський?

— Одібрав і од їх листи; один на другого доказує, видко, що нема між ними доброї згоди.

- Як до чого припаде, то помиряться!..
- А може, й Хмельницькому доведеться їх помирить!..

За О. Стороженком

Поради

Як висловити своє ставлення до подій та історичних постатей

1. Ставлення до події, особи — це Твоє судження про те, що сталося, до того, що ця особа робила, якою була. Ставлення може бути позитивним або негативним.

2. Позитивне ставлення можна висловити такими словами: я високо оцінюю / підтримую / схвалюю; на мою думку, це важливий / значимий факт; я вважаю цей вчинок благородним / корисним / справедливим; я захоплений / вражений / приємно подивований тощо.

3. Негативне судження можна передати словами: я засуджую / відкидаю / не приймаю; на мою думку, це — факт загрозливий / небезпечний / шкідливий; я вважаю цей вчинок ганебним / шкідливим; я обурений / неприємно вражений тощо.

4. Судження має бути аргументованим. Оцінивши факт, вчинок, треба пояснити, чому Ти думаєш саме так, навести докази. Докази — це факти, що є наслідками оціненої Тобою події; вчинки, які підтверджують Твою думку про особу. Бажано, щоб доказів було декілька.

5. Повністю вислів про ставлення до події, особи може бути побудований або так, щоб судження зміцнювали докази, або навпаки, щоб спочатку були наведені докази, а після них — висновок-судження. У першому випадку, після судження доречно сказати: я так думаю, тому що, по-перше, по-друге і т. д. У другому — наведені докази підсумувати словами: Це навело мене на думку, що...; Саме тому я ... тощо.

Домашнє завдання

1. Познач на шкалі часу названі в § 22 події.
2. Внеси у хронологічну таблицю такі факти:
  - а) створення Наукового товариства імені Шевченка;
  - б) публікація десяти томної «Історії України-Руси» М. Грушевського;
  - в) публікація першого історичного роману «Чорна рада» П.Куліша.
3. Розмісти в іменному довіднику відомості про:
  - а) Миколу Костомарова;
  - б) Михайла Грушевського.
4. Виконай такі завдання:

4.1. Установи послідовність написання історичних творів.

А Історія України-Руси. Т. 1.; Б Історія русів; В Книги буття українського народу; Г Конституція Пилипа Орлика.

4.2. Обери мапу, яку використовуватимеш, розповідаючи про українське національне відродження.

А мапа 3   Б мапа 4   В мапа 6   Г мапа 7

4.3. Укажи судження, узяті з «Історії України-Руси».

1 «Від цих ото сімдесяти і двох народів, од племені таки Яфетового, постав народ слов'янський — так звані норики, які є слов'янами».

2 «Схована в глибині лісів Слов'янщина була глухим кутом, куди поволі долітали відгуки життя більш культурного Чорномор'я...».

3 « У рік 6387. Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду».

4 «Основа Хозарської орди ... фінсько-угорська, а підпала турецькому впливу чи то культурно, чи то через завоювання якоюсь ордою».

5 «Береги середнього Дніпра, можна сказати, вкриті останками неолітичної епохи — стоянками й робітнями».

6 «Князь Голіцин і гетьман Мазепа з генеральною старшиною та полковниками радилися про воєнну кампанію на Крим».

4.4. Обери серед мап три, які відображають історичний простір, описаний у 10-томній праці М. Грушевського.

1 мапа 1; 2 мапа 3; 3 мапа 5; 4 мапа 7; 5 мапа 8; 6 мапа 9.

4.5. Встанови відповідність між терміном та його визначенням:

А науково-популярна література

Б прогрес

В українське національне відродження

Г історична закономірність

1 різнорідна діяльність з метою пізнання народної і розвитку професійної української культури, формування самосвідомості народу

2 оповідь про життя якоїсь особи чи незвичайну подію, оповита фантастикою

3 повторюваний зв'язок між явищами та процесами суспільного життя, що не залежить від волі людей

4 розвиток від нижчого до вищого, від простого до більш складного, удосконалення

5 книги, у яких результати наукових досліджень подані у доступній формі

4.6. Встанови відповідність між назвою праці та іменем її автора:

А Історія України-Руси. У 10 т.

Б Повість минулих літ

В Чорна рада

Г Книги буття українського народу

1 Микола Костомаров

2 Пантелеймон Куліш

3 Самійло Величко

4 Михайло Грушевський

5 Нестор

§ 23. Дослідження з історії рідного краю

Завдання перед читанням тексту параграфа

Пригадай, що означають терміни «історичний регіон», «адміністративно-територіальна одиниця», «край». За потреби знайди їх у тлумачному словнику.

Обсяг цього параграфа незначний. Але це не означає, що тема — не така важлива. Автор не може розповісти Тобі про краєзнавців, які є Твоїми земляками. Це зробить учитель /вчителька, можливо, екскурсовод у краєзнавчому музеї рідного Тобі міста, селища чи села. Але найкраще організувати зустріч з самими краєзнавцями. Повір, це цікаво. До речі, Ти можеш неочікувано для себе виявити, що давно знайомий з кимось із них, що серед них Твій учитель історії або географії. Можливо, краєзнавством захоплюється хтось із Твоєї родини.

Чим же займаються краєзнавці? Краєзнавство — це група наукових дисциплін, кожна з яких використовує свої способи та засоби дослідження. Але мета цих досліджень спільна — наукове пізнання неповторної частинки Батьківщини — окремого краю. Край — поняття умовне. Так можна назвати будь-яку за розмірами територію — історичний регіон, якусь адміністративно-територіальну одиницю — область, район, або населений пункт з його околицями. Предметом краєзнавства є природа, населення та господарство, культура і минуле. Краєзнавчими дослідженнями можуть займатися окремі люди та цілі установи й організації. Краєзнавчу роботу провадять музеї, товариства, гуртки тощо.

Існують різні напрями краєзнавства. Історичне краєзнавство — це дослідження історії рідного краю. Воно є, водночас частиною загального краєзнавства та окремою галуззю історичної науки. Завдання історичного краєзнавства:

- а) досліджувати історичні події, які відбулися на території краю, місцеві пам'ятки історії й культури;
- б) поширювати історичні знання про рідний край, зокрема викладати історію рідного краю.

Місцева історія, на відміну від національної та світової, більш конкретна та детальна. Зазвичай, щоб виконати краєзнавче дослідження, історик не має достатньо археологічних знахідок, місцевої преси та архівних матеріалів. Він мусить спілкуватися з

людьми, просити дозволу на ознайомлення з сімейними архівами, фотоальбомами, кіно- і відеоматеріалами, зібрати свідчення очевидців, використати власні спостереження. Йому знадобляться знання про походження місцевих топонімів, дослідження фольклористів та етнографів.

Тематика краєзнавчих досліджень теж доволі різна. Є роботи, присвячені історії рідного краю загалом або його історії в окрему епоху, а є історичні дослідження вулиць, громадських та приватних споруд, пам'ятних місць, життєписи відомих земляків та дослідження сімейної історії, родоводи. З таких історій, як із цеглинок, хороший дослідник зводить будівлю історії України.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Навіщо потрібні краєзнавчі дослідження?
2. Дізнайся в рідних, чиї праці з історії рідного краю вони читали. Які з них є в домашній бібліотеці?
3. Склади список праць з історичного краєзнавства, які Тобі хотілося б прочитати.

Обміркуй вислів

Аргументовано підтримай або спростуй вислів українського філософа XVIII ст.

Пізнай свій край..., себе, свій рід, свій народ, свою землю — і ти побачиш свій шлях у життя...

Григорій Сковорода

Родовідне (генеалогічне) дерево

Напевно, Тобі уже не раз спадало на думку запитання: хто я? Найпростішу відповідь на нього знають усі: я такий-то (ім'я та прізвище). Зверни увагу, Твоє ім'я вказує на стать (хлопець або дівчинка), а прізвище — на походження. Від статі людини значною мірою залежить її життєве завдання. Якщо Ти дівчинка, Тобі призначено бути мамою та берегинею сім'ї. Якщо хлопчик, твій обов'язок стати вірним чоловіком і добрим батьком.

Тобі уже відомо, яку роль у Середні віки мало походження людини. Сьогодні не воно визначає Твою долю. Однак, прізвище не втратило свого значення. Воно вказує на твої найнадійніші зв'язки з іншими людьми. Рідні — це ті, на кого Ти можеш покластися, ті,

хто має допомогти Тобі у складні дні життя. Але це станеться тільки за двох умов. По-перше, Ти маєш знати свою рідню, не тільки близьку — батьків, дідусів та бабусь, братиків та сестричок, а й дальшу. Знати означає не тільки пам'ятати, як кожного зовуть та де він/вона живе. Щоб знати рідних, треба спілкуватися з ними та розуміти, що вони цінують, чим живуть. По-друге, Ти маєш підтримувати та допомагати своїм рідним, орієнтуючись при цьому на моральні норми і суспільне благо.

Рис. 106. Родовідне дерево династії Габсбургів (Відень. XVIII ст.)

Рис. 107. Родовідне дерево

Щоб пізнати родину, потрібно дослідити її історію. Адже те, що цінують рідні, чого прагнуть і що відстоюють, успадковується від старших поколінь. Мова не про майно, хоча цінувати рідний дім, дбати про своє помешкання кожен теж навчався у батьків.

Сімейні цінності — це, насамперед, ставлення, якого ми очікуємо від рідних: любов, повага, увага, турбота, співчуття тощо. А всяке ставлення формується на основі думок та під впливом подій і вчинків. Можливо, у близьких Тобі людей ставлення до Тебе не завжди таке, як Ти очікуєш. Якщо хочеш щось змінити, мусиш розуміти, чим зумовлені стосунки у Твоїй родині. Перший крок до цього — укладання родоводу. Родоводом називають фрагмент (витяг) зі списком нащадків, на

Родина — група, яка складається з людей, поєднаних кровними зв'язками. Часто ототожнюється з поняттям «сім'я». Родина може об'єднувати кілька сімей кровних родичів (сім'ї рідних братів, сестер та ін.).

якому розміщені носії одного і того ж прізвища та їхнє подружжя. Родовід може існувати у форматі генеалогічного розпису, генеалогічної таблиці або родовідного дерева (рис. 106). Родовідне дерево — чи не найцікавіше та найбільш наочно оформлений родовід.

Практична робота

Роздивись зображення генеалогічного дерева династії Габсбургів (Австрійська імперія). Поміркуй, що у родоводах символізує образ дерева?

Як «зростити» родовідне дерево?

1. Коренем роду є його родоначальник. В Україні здавна родовід вели по батьківській лінії. Жінки, які вийшли заміж, змінювали прізвище, щоб належати до роду свого чоловіка. Тому родоначальником для українця буде його найстарший предок по чоловічій лінії. У євреїв, наприклад, родовід традиційно ведуть по жіночій лінії. Тому там родоначальницею буде жінка.

2. Часто виникає запитання: від кого вести родовід? Зазвичай, ми не знаємо, хто перший прибрав наше родові прізвище. Пошук наших далеких предків — це справа фахівців, знавців генеалогії.

Генеалогія
(родознавство) —
допоміжна історична
дисципліна, що вивчає:
а) історію родів; б)
родовід якоїсь людини.

3. Для укладання родоводу потрібно зібрати папку-портфолію з відомостями про родичів та свояків. До цієї папки треба покласти записи, хто, коли і де народився (для жінок — дівоче прізвище) або копії відповідних документів; спогади про Твоїх предків, написані на Твоє прохання рідними, сусідами, знайомими; сімейні листи, щоденники, малюнки, фото, інше. Добірки джерел найкраще формувати в пам'яті комп'ютера. Оцифрованою інформацією найлегше оперувати.

Наповнюючи портфолію, пам'ятай про вимоги кодексу історика (с. 222–223).

4. Зібрані матеріали мають допомогти Тобі уявити собі дерево свого роду (рис. 107). Його коріння — родоначальники (чоловік та жінка). Це — дві комірки в основі дерева. Якщо в Тебе є відомості про родичів цієї пари, виділи для кожного окрему комірку. Усі названі комірки мають бути розміщені на одному «поверсі» — в корінні дерева. Поверхом вище, тобто в першому знизу ряду гілок будуть комірки дітей родоначальників: ближче до стовбура — тих, хто зберіг батьківське прізвище, далі — тих, хто взяли інші

прізвища, наприклад, прізвище чоловіка. У тій самій комірці слід зазначити ім'я (+ дівоче прізвище) тієї жінки, з якою був одружений син родоначальників, або ім'я та прізвище чоловіка, за якого вийшла заміж донька родоначальників. Над ними, на наступному ряду гілок розмістяться комірки дітей цих Твоїх родичів. Тут таки ближче до стовбура треба розмістити й комірку з відомостями про своїх батьків. У верхів'ї дерева розташовують відомості про останнє у родині покоління. Ти розмістиш тут відомості про себе та своїх братиків і сестричок (якщо вони є).

5. Вміст кожної комірки залежить від розмірів «зрощеного» Тобою дерева роду. Якщо це дерево — малюнок-плакат, то в комірках можна помістити фото родичів, вказати їх імена, дати народження (народження і смерті), заняття, важливі здобутки (найкращі ролі, написані книги, отримані нагороди тощо). Решту інформації міститиме створене Тобою портфоліо.

Прислужитися у складанні родоводу можуть тематичні Інтернет-ресурси. Зареєструвавшись, на одному із сайтів можна створити історію сім'ї в режимі онлайн. Перевага сайтів у тому, що: а) за необхідності Ти зможеш поповнювати свій «вириб» новими матеріалами; б) кожна комірка тут — це папка, до якої можна помістити всю зібрану Тобою інформацію; в) дерево можна «поповнювати» відомостями про нововиявлених родичів; г) передавши родичам (наприклад молодшому брату/сестрі) доступ, можна залучити їх до цієї цікавої роботи.

Ось приклад такого онлайн сервісу для створення родових дерев: *MyHeritage*. Режим доступу: <https://goo.gl/dDdUKB>

Практична робота

Лабораторія краєзнавця

Завдання:

1. Розроби генеалогічне дерево своєї родини.
2. Поміркуй, що Тобою вже успадковане від предків.

Допоміжний матеріал:

Орієнтовні запитання для формування портфоліо:

1. Які прізвище, ім'я, по батькові родича/ки?
2. Де і коли він/вона народився/лася (помер/ла)?
3. Коли і де навчався/лася?
4. Де і як довго працював/ла?
5. З ким одружився / за кого вийшла заміж?
6. Як зовуть та коли народжено кожному його/її дитину?

Домашнє завдання

1. Розмісти на шкалі часу події з історії рідного краю, про які йшла мова на уроці.
2. Познач на контурній карті рідний край, його адміністративно-територіальний центр, відомі «місця пам'яті».
3. Внеси у хронологічну таблицю факти, пов'язані з розвитком історичного краєзнавства в рідному краї.
4. Розмісти в іменному довіднику відомості про місцевих краєзнавців.
5. Підготуйся до презентації результатів свого дослідження сімейної історії.

Якщо хочеш перевірити себе

I. Завдання:

1. Поясни значення для людини пам'яті про власне минуле, минуле родини, народу.
2. Сформулюй правила, якими Ти керувався в дослідницькій роботі з історії своєї родини.
3. Вибери будь-який відомий Тобі історичний факт, зокрема й факт з власного життя, та вислови своє ставлення до цього факту. Наведи докази на користь свого судження.
4. Обґрунтуй власне судження про будь-яку історичну особу з тих, про кого йшлося в цій темі.

II. Практична робота

5. Відшукай (у бібліотеці, за допомогою електронних ресурсів) та прочитай науково-популярну статтю або оповідання на історичну тематику, яка Тебе цікавить. Підготуй на основі прочитаного та власних знань коротке (2–3 хв) повідомлення про історичний факт або особу, які згадані в цьому творі. Визнач ставлення автора статті/оповідання до цього факту/особи. Висновок аргументуй. Представ результати своєї роботи в колі спілкування.
6. Презентуй у класі результати свого дослідження сімейної історії.

Розвага для сумлінних

Спробуй розгадати головоломки, скласти ребуси, створити шифрограми.

1. Загадки:

Що в світі найшвидше?
Хто найдалше бачить?
Ніде не купиш,
На вагах не зважиш,
Сам здобуваєш,
У комору складаєш.

2. Заповни пропуски у реченнях:

Навіть боги не можуть змінити .... (Агафон)
Перший закон історії — боятися будь-якої
брехні, інший — не боятися ніякої .... (Цицерон)

3. Спробуй пояснити значення цих висловів:

Зупинити колесо історії. Прикласти руку. Нитка Аріадни. Згущувати фарби. Блудити словами. Як по-писаному.

4. Ребуси

Користуючись інструкціями на сайті: **rebus1.com**, створи ребуси до таких термінів: «національне відродження», «наукова праця», «історичний роман», «літопис». Сайт розміщено за адресою:

<http://rebus1.com/ua/index.php?item=manual>

5. Зашифруй, використовуючи ключ, судження історичних осіб

Ключ

1. Історія пишеться для того, щоб розповісти, а не довести.

(Квінтіліан)

2. На одному факті можна побудувати безліч гіпотез.

(Дж. Р. Ллоуел)

3. Неможливо спостерігати за історією, не впливаючи на неї самим фактом спостереження. Так ми «творимо» історію, встановлюючи зв'язки між фактами.

(М. Флін)

Q	A	4	3	7	H	+	X
W	B	5	I	J	O	=	Ц
1	B	%	Й	8	П	&	Ч
R	Г	S	I	L	P	\$	Ш
2	Д	6	Ї	Z	С	#	Щ
?	E	D	K	X	T	@	Ю
!	Є	F	Л	9	У	<	Я
3	Ж	G	M	N	Ф	*	Ь

6. Головоломки

1. Чому на годиннику стрілки рухаються зліва направо, а не навпаки?

2. Люди віддавна малюють, укладають музичні твори, пишуть вірші та оповідання, займаються іншими видами мистецтва. Але митці здебільшого не знають, чому вони займаються творчістю. Спробуй пояснити, навіщо людям мистецтво.

При потребі пошукай потрібну інформацію в мережі Internet.

Обдумай спільно з рідними

- Запропонуй рідним допомогти Тобі провести дослідження сімейної історії. Представ їм розроблений Тобою план.
- Презентуй родичам результати свого дослідження історії вашої сім'ї.

Тема 6

УСЕ ЯКЕ ЖИНУЄ

Прочитавши шосту тему підручника, Ти розумітимеш:

- господарство (економіку) як виробництво необхідних для життя і розвитку суспільства речей і послуг, обмін ними, їх розподіл і використання;
- причини підвищення ролі міст у господарському й культурному житті суспільства;
- освіту як спосіб включення людини в суспільство відповідно до її здібностей і зусиль;
- науку й мистецтво як способи пізнання й відображення людиною світу й життя;
- гру як спосіб набуття досвіду (спосіб рівновартісної праці й навчання);
- зміст понять «натуральне господарство», «ринкове господарство», «місто», «епідемія», «університет», «дозвілля».

Якщо Ти опрацюєш матеріал цієї теми, то зможеш:

- розпізнати явні зміни, яких упродовж історії зазнало життя в місті й селі;
- розпізнати явні зміни, які відбулися у сфері освіти й науки;
- встановити деякі причини зростання тривалості життя людей упродовж останніх століть;
- висловити припущення про характер занять людей у майбутньому;
- укладати та презентувати повідомлення на основі самостійно зібраної інформації.

Наша історія є історією великих залежностей
Освальд Шпенглер

§ 24. Праця і господарство: у минулому та нині

Завдання перед читанням тексту параграфа

1. Пригадай, що означають слова «культура», «господарство», «підприємство», «товар», «гроші».
2. Які асоціації виникають у Тебе зі словами «село» та «місто»?

Поради

1. Запиши у свій словник незнайомі Тобі слова та додай їх пояснення.
2. Виділи в тексті параграфа ключові думки.
3. У процесі читання спробуй вималювати собі в уяві низку історичних образів: а) село у Руській Землі; б) давньоруське городище; в) місто в часи Війська Запорозького; г) сучасне українське село; д) мегаполіс (велике місто). Образи українського міста та села різних часів допоможуть Тобі дослідити сформульовані в завданнях до цього параграфа проблеми.

1. Господарство. За час свого існування на планеті Земля людина створила чимало такого, чого немає у природі. Тільки люди можуть здобувати знання, здійснювати відкриття, зводити будівлі, укладати закони. Усе, що було винайдене та зроблено людьми від первісності до сьогодні, називають культурою. Важливою частиною культури людства є господарство. Господарство або економіка — це продуктивна діяльність, спрямована на забезпечення людських потреб. Продуктами економіки є створені людьми життєві блага: вироби і послуги, потрібні їм для підтримки власного життя та продовження роду.

Культура — усе створене людьми, які жили колись і живуть тепер, складаючи народи і людство. До культури відносять господарство, правила поведінки й моралі, вірування й звичаї, науки, освіту, мистецтво, медицину, спорт.

Виробляти люди почали не зразу. Спершу вони споживали тільки готові продукти природи: впольовували диких тварин, збирали їстівні рослини та плоди, рибалили. Щоб здобути більше їжі, вони почали виготовляти примітивні інструменти: рубила (камені з оббитими для гостроти краями) та копачки (палиці із загостреним кінцем). Виробництво знарядь праці — одна з тих рис, якими люди відрізняються від тварин.

З часом інструментів для добування їжі ставало більше, а самі знаряддя удосконалювалися. Люди винайшли спис, лук та стріли, сіть, човен. Вичинені шкури використовували одяг. Для обробки

їжі вони використовували вогонь. Як наслідок, кількість людей швидко зростала.

Перейти до виробництва продуктів споживання Людині допоміг щасливий випадок. Десятки тисяч людей знали, що рослини виростають із зернят. Але тільки хтось один, може це була жінка, а може — чоловік, додумався, що зерна злаків можна спеціально восени збирати і на весну висівати. Це сталося, орієнтовно, у VIII–VI тис. до н. е. Приблизно тоді ж у когось іншого зародилася думка, що свиней, кіз, корів можна не тільки впольовувати, а й розводити. З тих пір і по сьогодні люди займаються сільським господарством.

Спочатку кожний рід, родина виробляли все необхідне тільки для власного споживання. Такий спосіб господарювання називають натуральним господарством. З часом виявилось, що в умовах, багатих на трави, але бідних на воду степів, вигідніше займатися скотарством, а в річкових долинах — землеробством. Потреба переганяти стада худоби на нові пасовища зумовила появу кочівництва. Натомість землероби, освоївши продуктивніші способи обробітку землі, заснували перші села.

На початки господарювання припадає також винайдення ткацтва та гончарства. Через кілька тисяч років люди навчилися виплавляти метали: спочатку мідь, тоді бронзу (сплав міді й олова) і найпізніше — залізо. Окремі люди, вмюючи краще від інших виробляли посуд, тканини або металеві вироби, вирішили спеціалізуватися на цих заняттях. Так з'явилося ремесло. Землероби, скотарі і ремісники почали обмінюватися продуктами

Господарство (економіка) — виробництво необхідних для життя і розвитку суспільства речей і послуг, обмін ними, їх розподіл і використання.

Натуральне господарство — господарювання, коли виробники самі забезпечують продуктами своєї праці свої потреби і потреби своїх домогосподарств, майже нічого не продаючи і не купуючи.

Рис. 108. Напівземлянка руса

Товар — будь-яка річ або послуга, задіяна у вільному обміні на інші речі або послуги; продукт, вироблений на продаж.

виробництва. Невдовзі винайшли й гроші — товар, на який можна обміняти будь-який інший товар. З'явилися й торговці — особи, які організовували обмін, а пізніше — купівлю-продаж цих товарів. Взаємодія торговців з покупцями породила ціни та ринок — «механізм» розподілу товарів і послуг між людьми. Ринкове господарство, яке сьогодні панує у світі, — це закономірний результат розвитку товарно-грошових відносин.

Ринкове (товарне) господарство — господарювання, коли виробники продукують лише окремі товари, використовуючи торгівлю (обмін) для задоволення своїх потреб і потреб своїх підприємств.

2. Село і місто. Сучасна Україна — країна з ринковою економікою. Більшість населення виготовляє продукцію не для власного споживання, а на продаж. Товари сільського господарства виробляють переважно жителі сіл, працюючи у великих приватних компаніях або в менших, фермерських господарствах, а також у власних домогосподарствах, які називають селянськими. У містах виготовляють промислові вироби, зокрема й призначені для виробництва сільськогосподарської продукції: вантажівки, трактори, комбайни та іншу техніку, мінеральні добрива тощо.

Рис. 109. Сільська хата, що збереглася з козацьких часів

Рис. 110. Сіни селянської хати (музейна експозиція)

Рис. 111. Предмети побутового вжитку селянина-гуцула (експозиція)

У найбільших українських містах працює від кількох десятків до кількох сотень великих і тисячі дрібних торговельних і

промислових підприємств. Міста Донбасу вирости завдяки вугледобуванню. Запоріжжя — це центр металургії. Дніпро — центр ракетобудування, Київ — машинобудування й металообробки. Біля Хмельницького знаходиться потужна атомна електростанція, у Львові виробляють трамваї й тролейбуси (див. мапа 9. С. 65).

Місто — поселення, земля якого густо забудована і заселена, а населення зайняте, як правило, поза сільським господарством.

Рис. 112. Пасіка

Рис. 113. Сільце в часи Русі-України (реконструкція)

Сучасне місто прокидається рано. Більшість його жителів вже о сьомій-восьмій годині поспішають на роботу. Вони вщент заповнюють громадський електротранспорт та запруджують вулиці легковими авто. Бізнесмени спішать відкрити офіси, щоб управляти своїми підприємствами; робітники спільно виробляють машини та прилади або споживчі продукти, кожен на своєму робочому місці; за верстатом чи біля конвеєра; продавці обслуговують перших покупців у великих освітлених електролампами торговельних крамницях (гіпер- та супермаркетах). Так само рано відкриваються великі склади — гуртівні. Споживчі товари тут закупають дрібні торговці, зокрема сільські. До гуртівень і супермаркетів ці товари довозять вантажними потягами та великими машинами — фурами.

Так само рано прокидається українське село. Селяни поспішають нагодувати та напоїти худобу і свійську птицю. Поснідавши, якщо це не зима, йдуть на польові роботи, відпочивають тільки пізно увечері. На вихідних часто вирушають у міські маркети, щоб придбати потрібний товар. У місті асортимент товарів ширший, а ціни нижчі. Зате в селі чистіше повітря та менше гамору. Загалом, життя в місті має свої переваги, а в сільській місцевості — свої.

3. Як і чому виникли міста? На час утворення Київської держави люди проживали тільки в селах і городищах. Кожна родина в селі мала домогосподарство, з якого жила. Вирощували зернові (жито, рідше пшеницю), бобові (біб, квасолу), різну городину (моркву, буряк, ріпу, гарбузи), доглядали худобу (корів, кіз, овець), птицю (курей, качок, гусей).

Домогосподарство — домашнє, переважно, сімейне господарство, призначене задовольняти потреби його власників у речах та послугах.

Бджільництво з'явилося пізніше, орієнтовно в X ст. Помідори, картопля та кукурудза — аж у XVIII ст. Допоміжними заняттями були збирання грибів, лісових ягід, меду і воску диких бджіл (бортництво), мисливство і рибальство. Селяни нічого не продавали, але дещо обмінювали на потрібні їм вироби місцевих гончарів, ковалів, бондарів та стельмахів. У сільській місцевості натуральне господарство проіснувало аж до XIX ст.

Городища, зазвичай, були більшими від сіл і мали укріплення: рови, вали, дерев'яні стіни, вежу над ворітьми, деколи ще кам'яну вежу в центрі. У городищі стояли будинок-палати місцевого князя та будівлі, в яких проживали дружинники. Тут також були столи-ряди для торгівлі і майстерні ремісників, які обслуговували потреби дружини. Деяких руських городищ уже немає, а деякі, як-от Київ, Чернігів, Вишгород (на Київщині), Звенигород (на Львівщині), з часом були щільніше заселені та розбудовані. Вони перетворились у міста.

Рис. 114. Давній Галич (XIII ст.)
(реконструкція)

Князі та дружинники, які проживали в городищах, були професійними військовими. Землероби зводили укріплення та наймали воїнів, щоб захистити себе і своє майно від набігів кочовиків та нападів ворожих дружин. В обмін на захист селяни зобов'язувалися коритися волі князя у час війни та віддавати йому як данину частину продуктів свого господарства. Свавілья князя, який щороку сам визначав розміри данини, породжувало конфлікти. Зокрема, спроба київського князя Ігоря непомірно збільшити її розмір призвела до його загибелі. 945 р. його вбили повсталі деревляни. Дружина Ігоря, княгиня Ольга, суворо покарала повстанців. Однак вона була змушена встановити сталі

розміри данини та визначити, де і хто цю данину збиратиме. Ініціативи Ольги започаткували формування в Руській Землі системи податків — обов'язкових примусових виплат на потреби держави і/або місцевої влади.

4. Місто колись. У Х–XVIII ст. місто не було таким людним, а вуличний рух — менш жвавим. На бічних вуличках не могли розминутись вози а деколи й вершники. Обов'язковою ознакою кожного міста була ринкова площа в центрі, де рядами стояли столи для місцевих і приїжджих (сільських і чужоземних) торговців. Торгівля тривала у визначені дні та години. Про час сповіщав годинник на міській ратуші — будинку, у якому засідав орган міського самоврядування. Центральна площа Львова, на якій стоїть будинок міської Ради з вежею і годинником, досі називається площею Ринок.

Рис. 115. Місто Кам'янець-Подільський

Рис. 116. Біблія, надрукована в м. Острозі українським першодрукарем Іваном Федоровичем (1580 р.)

Основним населенням міста були ремісники і купці. Більшість міщан працювали там само, де жили. Житлові приміщення знаходилися на другому і третьому поверхах, а ремісничі майстерні та крамниці — на першому. Ремісники з допомогою підмайстрів та учнів надавали вузькоспеціалізовані послуги. В одній майстерні можна було замовити, наприклад, тільки зброю, в іншій — лише цвяхи, скоби, підкови. Пекарі пекли хліб і булки, кондитери — різні солодоці. Вручну ткали килими й гобелени, шили взуття, одяг, виготовляли ювелірні прикраси тощо. У вільний від виконання замовлень час обробляли свої приміські городи. Кожний свій виріб ремісники намагалися зробити якомога краще, догоджаючи покупцеві.

У більших містах були купці, які володіли великими складами — гуртівнями. У містечках вели тільки роздрібну торгівлю. Торгували всім, що могло знадобитись у повсякденному

житті: тканинами, свічками, сіллю, нитками тощо. Поїсти та, за потреби, переночувати можна було у шинках. Саме від них походять сучасні готелі, кафе й ресторани.

У козацьку добу на окраїнах деяких міст з'явилися підприємства, що використовували машини, які рухала сила води чи вітру. Працівники таких підприємств вручну чи з допомогою машини виконували кожний окрему операцію. Енергія води та вітру, наприклад, урухомлювала млини, олійні, ливарні та сукнарні. Поділ праці існував також при виготовленні тканин (одні сукали нитку, інші за допомогою спеціального верстата ткали полотно), гармат, дзвонів, монет. Підприємства, на яких застосовувався поділ праці, але вироби вироблялися переважно вручну, називають мануфактурами.

Міські ремісники — ковалі, зброярі, пекарі, ювеліри, — а також купці об'єднувалися в цехи за спеціалізацією. Члени цеху домовлялися між собою про мінімальну ціну на свої товари та послуги, обсяги їх виробництва у грошах (кількість замовників-покупців), прийнятну для всіх максимальну ціну на сировину, а також про допомогу вдовам і дітям передчасно померлого цеховика, спільне фінансування різних міських потреб, догляд і захист дорученої цехові ділянки міського муру. Кожний цех обирав собі керівника, мав свої звичаї та символіку. Цеховики старанно дбали про те, щоб міська влада не дозволяла торгувати в місті ремісникам з передмість та сіл. Цеховики переконували міщан, що їхні сільські конкуренти — партачі, не здатні створити шедевр — виріб, на основі якого підмайстра визнавали майстром.

Рис. 117. Кам'яниця козацького старшини (реконструкція)

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Встанови, наскільки значних змін упродовж історії зазнало господарське життя в місті й селі.
2. Чому люди переселялися й переселяються переважно з села в місто, а не навпаки?

Поради:

Поміщені тут і в наступних параграфах запитання та завдання називають проблемними. Проблемні запитання не мають однозначної відповіді (так/ні; правильно/неправильно). Наприклад, результатом виконання завдання 1 може бути речення, у якому будуть слова «суттєвих (значних) змін» або «незначних змін». Тому оцінюватиметься не сама відповідь, а відповідність і вагомість доказів (суджень, фактів) на підтримку висловленої Тобою думки.

Щоб підготувати таку розгорнуту відповідь, скористайся текстом параграфа, знайденими самостійно в різних ресурсах історичними відомостями, довідковим матеріалом та власними спостереженнями. За потреби, обговори відповіді на ці запитання з рідними та однокласниками.

Обміркуй вислови

Підтримай або спростуй наведені вислови.

Багатством живиться лише тіло, а душу звеселяє споріднена праця.

Г. Сковорода

Кожній людині дана своя справа, і кожній справі – свій час.

Езоп

Місто — учитель людини.

Сімонід Кеоський

Коли мені не вистачало грошей, я сідав думати, а не біг заробляти.

Ідея — найдорожчий товар на світі.

Стів Джобс

Практична робота

Село та місто: історія повсякдення

Завдання:

1. Встанови на основі джерел ключові відмінності у повсякденному житті міщан/селян X–XVIII та XIX–XXI ст.
2. Визнач на основі джерел, чим завжди різнилося життя міщан і селян. Ця різниця сьогодні поглиблюється чи стирається?

Поради:

1. Цю практичну роботу найкраще виконувати утрьох або вчотирьох. Щоб виконати завдання 1 або 2, спочатку потрібно опрацювати джерела та заповнити таблиці 5 і 6 (с. 243). Джерелами до цієї роботи є власні спостереження, текст параграфа, мапи 7 та 9, рисунки 108–117.

2. Опрацювати джерела і заповнити таблиці група може у класі або вдома (на розсуд учителя/вчительки). У табличках треба записувати тільки так звані «ключові слова». Наприклад, у лінійці «Жителі» достатньо записати слова «тисячі», «сотні»,

«українці», «вірмени», «поляки», «євреї» і т. д. Колонки таблиць «Сучасне село» і «Сучасне місто» можна заповнити, спираючись на особистий досвід життя / відвідування міста/села, а також на знання з літератури.

3. Наступні дві колонки можна заповнити, користуючись відомостями § 24 та візуальних джерел (рис. 108–117). Щоб здобути потрібну інформацію, треба поставити до джерел запитання. Поставити потрібні запитання допоможуть записи в колонці «Умови та риси життя».

4. Записи в таблицях 5 та 6 «підкажуть», як краще виконати завдання практичної роботи. Якщо працює група, зміст виступу треба між собою попередньо обговорити та погодити. На виступ Ти матимеш 4–7 хвилин (на розсуд учителя/вчительки).

Таблиця 5

Повсякдення села

Умови й риси повсякденного життя	Сучасне село	Село часів Гетьманщини	Село часів Русі-України
Жителі (число, склад)			
Житло, дороги, транспорт			
Громадські споруди			
Основні заняття			
Їжа та одяг			
Стосунки між жителями			
Громадське життя			
Вільний час (обсяг)			
Зв'язок (з іншими населеними пунктами)			

Таблиця 6

Повсякдення міста

Умови й риси повсякденного життя	Сучасне місто	Місто часів Гетьманщини	Місто часів Русі-України
Жителі (число, склад)			
Житло, дороги, транспорт			
Громадські споруди			
Основні заняття			
Їжа та одяг			
Стосунки між жителями			
Громадське життя			
Вільний час (обсяг)			
Зв'язок (з іншими населеними пунктами)			

1. Внеси у хронологічну таблицю час (століття) виникнення продуктивного господарства.

2. Назви століття, коли українці як народ самостійно господарювали:
а) у період панування натурального господарства; б) у часи ринкової економіки.

3. Познач спеціальними значками на контурній карті райони, у яких у ХІХ–ХХІ ст. розвивалися такі галузі української економіки: вугледобування, нафтодобування, атомна енергетика, машино-, корабле- літако- та ракетобудування. Щоб виконати завдання, «прочитай» мапи 7 та 9 (с. 64–65)

4. Виконай такі завдання:

4.1. Полічи, скільки тисячоліть минуло від часів, коли Людина почала виробляти продукти споживання.

4.2. Обчисли, скільки століть на теренах України панувало натуральне господарство.

4.3. Запропонуй дату відзначення 200-річчя переходу від натурального господарства до ринкової економіки.

4.4. Полічи, скільки років ми як народ ведемо власне, національне господарство на ринкових засадах.

4.5. Обчисли, скільки століть минуло від часів, коли українці як народ мали власну, хоч і не ринкову, економіку.

4.6. Встанови, коли український народ довше господарював самостійно: у часи панування натурального господарства чи ринкової економіки.

4.7. Встанови послідовність існування господарських систем:

А економіка України   Б господарство Королівства Руського

В господарство Русі-України   Г господарство Гетьманщини

4.8. Встанови відповідність між терміном та його визначенням:

А домогосподарство   1 спосіб господарювання, коли панують товарне виробництво і торгівля

Б натуральне господарство   2 будь-яка річ або послуга, задіяна у вільному обміні на інші речі або послуги

В ринкове господарство   3 спосіб господарювання, коли майже все вироблене використовується і споживається самими виробниками

Г товар   4 господарство, призначене задовольняти потреби його власників у речах та послугах

5 усе створене людьми, які жили колись і живуть тепер

§ 25. Наука та освіта: тепер і колись

Завдання перед читанням тексту параграфа

1. Пригадай, що означають слова «суспільство», «наука», «освіта».
2. Які асоціації викликають у Тебе слова «університет», «школа»?

Поради

1. Запиши у свій словник незнайомі Тобі слова та додай їх пояснення.
  2. Виділи в тексті параграфа ключові думки.
3. У процесі читання спробуй вималювати собі в уяві низку історичних образів: а) наука у Новий час; б) наука у Середні віки; в) освіта у Новий час; г) освіта у Середні віки. Образи науки та освіти різних часів допоможуть Тобі дослідити сформульовані в завданнях до цього параграфа проблеми.

1. Призначення науки та освіти.

Культури не могли б існувати, якби Людина не виявилася здатною пізнавати себе і навколишню дійсність, творити і передавати культурні надбання від батьків дітям. Йдеться не лише про матеріальні цінності. Люди для власного блага придумували і зусиллями численних поколінь підтримували, вдосконалювали свої вірування, звичаї, правила моралі та повсякденної поведінки.

Наука — спосіб відкривати явища, властивості об'єктів навколишнього світу, важливі залежності між цими об'єктами (закони, закономірності), про які люди раніше не знали.

На думку вчених, саме здатність обдумувати своє сприйняття світу перетворила тварину роду «людина» в Людину. Ця пізнавальна революція, яка сталася, орієнтовно, 70–40 тис. років тому, виокремила людей у світі природи і породила особливий, людський світ — суспільство. На відміну від тваринних стад, у суспільстві відносини з покоління в покоління не просто відтворюються, а розвиваються. Розвиток відбувається завдяки культурним нововведенням (новим цінностям та правилам), ускладнюючись під впливом винаходів та наукових відкриттів. Історія як наука вивчає виникнення та розвиток різних культур. Вона, як і всі інші науки, — це спосіб пізнання людиною світу і себе. Тож науки теж є частинкою культури.

Освіта — спосіб долучення людини до суспільного життя через освоєння, відповідно до своїх здібностей і докладених зусиль, набутоків наук та мистецтв і вироблення потрібних для життя умінь та навичок.

Науки потрібні, щоб здобувати нові знання, тобто відкривати явища, властивості об'єктів навколишнього світу, важливі залежності між цими об'єктами (закони, закономірності), про які люди раніше не знали. Нові знання покращують життя людини у всіх сферах. Завдяки науці з'являються нові матеріали, технічні пристрої, технології, наприклад нові методи лікування. Натомість освіта дозволяє дізнатися про набуті людством знання та сформувати необхідні для життя уміння, навички, ставлення.

Правило — припис чи вказівка про те, що, як, коли робити і чого в яких випадках або й ніколи не робити. Найбільш відомими вказівками-приписами, яких зобов'язані дотримуватися всі християни, є Божі заповіді.

Цінність — усе (думки, речі), що людина, суспільство визнають вартим уваги, бажаним і корисним.

2. Розвиток науки. В Україні наукові установи працюють в усіх великих містах. У Києві, зокрема, розміщуються керівні органи **Національної академії наук України (НАНУ, 1918 р.)** — найбільшого об'єднання науковців, яке фінансує держава. У складі Академії діють понад 160 науково-дослідних інститутів та прирівняних до них наукових установ. У Львові працює найдавніша за часом створення спільнота українських вчених — **Наукове товариство імені Шевченка (НТШ, 1892 р.)**. Її засновниками були Михайло Грушевський (голова Товариства і керівник Історичної секції), Іван Франко (голова Філологічної секції), Володимир Гнатюк (науковий секретар, фольклорист і етнограф), інші. У своїх мовознавчих працях члени Товариства довели окремішність української мови та безпідставність тверджень про те, що вона — лише один з діалектів мови росіян. Історики зібрали неспростовні докази самостійності українського історичного процесу, його неперервності від княжої доби. Етнографи, фольклористи та географи показали єдність традиційної культури різних українських земель.

Українські вчені здійснили чимало відкриттів та винаходів, потрібних людям усього світу. Дійсний член НТШ Іван Пулюй

Рис. 118. Львівський національний університет імені Івана Франка

(1845–1918) за 14 років до німця Вільгельма Рентгена сконструював трубку, яка стала прообразом сучасних рентгенівських апаратів. Він також пояснив, як виникають промені, що проникають через м'які тканини тіла, та першим у світі зробив рентгенівський знімок людського скелета.

Академік **Євген Патон (1870–1953)** розробив метод швидкісного автоматичного зварювання металу. «Метод Патона» широко використовується при будівництві мостів та інших залізних конструкцій. У Києві іменем Є. Патона названо залізний міст через Дніпро, зведений у 1953 р.

Академік **Віктор Глушков (1923–1982)** розпочав в Україні епоху комп'ютеризації — час створення і поширення інформаційних технологій, з допомогою яких знання, накопичені людьми впродовж тисячоліть, стали доступними кожному, хто лише ними цікавиться й має доступ до Інтернету. У створеному з його ініціативи Інституті кібернетики («Кібцентрі») у 1960-х роках розробили перші в Україні електронно-обчислювальні машини (ЕОМ), чи, простіше кажучи, комп'ютери.

3. Університети. Провідними центрами наукових досліджень сьогодні є також університети. Слово «університет» означає «об'єднання тих, хто вчить, і тих, хто навчається». Викладачі університетів навчають студентів і разом з ними проводять наукові дослідження. Найдавнішими в Україні є **Львівський (1661), Харківський (1805) і Київський (1834) університети.** Найбільшим в Україні і найвідомішим у світі українським центром науки та освіти є **Національний університет «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» (1898).** Сьогодні тут навчається майже 25 тис. студентів та молодих науковців, у тому числі й студенти-іноземці.

Університет — вищий навчальний заклад, добровільне об'єднання викладачів і студентів для наукових досліджень та підготовки спеціалістів найвищої майстерності.

Перші університети виникли в Середньовіччі. Найдавнішим вважається університет у м. Болонья (Італія, 1088). Невдовзі заснували популярні сьогодні Оксфордський (Велика Британія, 1117), Кембриджський (Велика Британія, 1209), Сорбонну (Франція, 1253), Карлів (Чехія, 1348) та Ягеллонський (Польща, 1364) університети. В Україні найдавнішими навчальними закладами, викладання в яких відповідало вимогам до

університетів, були **Острозька (1578) та Київська (1632) колегії**. Обидва заклади вищої освіти в незалежній Україні відновили свою діяльність. Це — Острозька та Києво-Могилянська академії (статус академії відповідає статусу університету).

Рис. 119. Корпус Києво-Могилянської академії. 1703 р.

Наукова робота в середньовічних університетах полягала переважно в дослідженні Біблії і творів Отців Церкви. На основі цієї літератури укладали трактати — твори-розмірковування про погляд автора на певне питання. Поширеною формою наукового спілкування були також диспути — прилюдні дискусії, що могли тривати 15–20 годин. Під час

виступу диспутанти наводили докази за і проти висловленої думки. Їх теж черпали з книг. Перемагав той, хто, підкріплюючи свою думку, постійно посилався на твори визнаних авторів.

В університетах у ті часи навчались юнаки віком після 15 років, які уміли читати, писати та рахувати. Навчання було усним. Лекції читали латиною — міжнародною мовою тодішньої науки. Національні мови почали використовувати під час навчання тільки з XIV ст. В Острозькій академії навчали трьома мовами: латиною, грецькою та давньоукраїнською. Щоб полегшити студентам запам'ятовування, використовували спеціальні прийоми. Наприклад, формулювали правила як вірші.

Середньовічний університет мав чотири відділення (факультети): підготовче, богословське, юридичне та медичне. На підготовчому відділенні протягом 5–7 років вивчали так звані «сім вільних мистецтв»: граматику, риторику, логіку або філософію, математику, астрономію, геометрію і музику. Завершивши навчання, студенти склали іспит й стримували ступінь «бакалавра мистецтв». Навчання на лікаря, вчителя або священика та юриста тривало ще 5–6 років. Ті, хто освоїв повний курс навчання, отримували звання «доктора наук». Щоб викладати студентам, потрібно було здобути звання «магістра вільних мистецтв», знову скласти іспит і витримати диспут. Вчитися було складно, тому звання бакалавра одержувала лише третина студентів, а магістра — тільки кожний шістнадцятий.

Університети були самоврядними об'єднаннями вчителів та мали матеріальну підтримку від Церкви, держави або/і міста, у якому існували. Викладачі, які спеціалізувалися на викладанні споріднених предметів, об'єднувались у факультети. На чолі факультету стояв обраний ними викладач — декан. Університет теж очолював обраний викладачами професор — ректор. Шляхом виборів призначалися й інші посадові особи. Студенти теж створювали свої товариства, об'єднуючись переважно за походженням. Ці об'єднання називали «націями».

4. Школи. Тривалий час дітей вчили тільки батьки або інші родичі. Навчатися спеціально молодь розпочала, орієнтовно, в III тис. до н. е., коли було винайдено письмо. В Україні першу відому нам школу відкрив князь Володимир Великий. За словами літописців, невдовзі після хрещення він «почав брати у визначних людей дітей і давати їх у книжну науку». Навчали при церквах та монастирях. Вчителями й вихователями були монахи або священники, пізніше — грамотні дяки. У школах вчили читати, писати й рахувати. Звичних сьогодні для учнів підручників не було. Їх заміняла церковна література, найчастіше Псалтир. Спершу освоювали абетку — грецьку та слов'янську (кирилицю), потім з букв утворювали склади та слова, далі йшло читання, врешті вивчали граматику та числа. У школах Західної Європи навчали латини. З математики вчилися чотирьох арифметичних дій, необхідних для лічби. Вивчали також молитви, хором виконували релігійні пісні. Для навчання найчастіше використовували так званий «катехізисний метод» (запитання і відповіді). Від учнів вимагали пам'ятати правильні відповіді. Тому вони не завжди замислювалися над їх змістом. Церковні школи існували аж до середини XIX ст. В одній з таких шкіл навчався Тарас Шевченко.

До XV ст. уміння читати і писати не вважались обов'язковими навіть для європейської знаті. Знатному воїнові важливо було освоїти так звані «сім лицарських чеснот»: їзду верхи, фехтування (меч, шабля, шпага), володіння списом, плавання, полювання з соколом, складання віршів на честь дами серця, гру в шахи. Тож королі та князі обмежували навчання своїх дітей домашньою освітою. Діти

Рис. 120. Шкільне навчання у Середні віки

лицарів, дружинників та козаків, яких виховували як умілих воїнів, за бажанням, навчалися грамоти в церковних школах.

У Новий час початкові школи почали відкривати міщани. У міських школах викладали рідною мовою. В українських містах у XVI–XVII ст. діти вчилися у так званих братських школах, створених прихожанами міських православних церков. У деяких з них, зокрема у Львові та Києві, так само, як і в середніх школах Європи — колегіях (колегіумах, коледжах), можна було вивчити «сім вільних мистецтв». З поширенням колегій навчання в університетах скоротилося до 5–6 років.

Дівчат знатного походження у Середні віки та на початках Нового часу виховували в сім'ях або при жіночих монастирях. Домашні вчителі навчали їх читати й писати, монахині вчили релігії та шляхетних манер. Навчання дівчат з непривілейованих верств населення зводилося до формування навичок вести домашнє господарство.

Освіта сільських дітей тривалий час обмежувалася домашніми настановами і перейманням господарського досвіду батьків. Тільки в XIX ст. були прийняті спеціальні закони, які зробили початкову освіту обов'язковою. Тоді ж відкрилися перші державні школи для дівчат. Разом хлопці та дівчата почали навчатися лише в XX ст.

Запитання та завдання на застосування умінь і знань

1. Наскільки значних змін упродовж історії зазнали:
  - а) школи та шкільне навчання;
  - б) університети та навчання студентів;
  - в) наукове уявлення про природу і суспільство?
2. Чи справді освіта — це спосіб включення людини в суспільство відповідно до її здібностей та зусиль?
3. Встанови, чи можна стверджувати, що значення розумової праці у світі зростає.

Поради:

Це — проблемні запитання та завдання. Вони не мають однозначної відповіді (так/ні; правильно/неправильно). Тому оцінюватиметься не сама відповідь, а Твоя здатність дібрати відповідні та вагомні докази на підтримку своєї думки.

Готуючи розгорнуту відповідь, скористайся текстом параграфа, знайденими самостійно та наведеними в підручнику історичними відомостями, власними спостереженнями. Обміркуй підготовлені Тобою відповіді з рідними та однокласниками.

Обміркуй вислови

Добери докази на користь суджень мудреців.

Людина може стати людиною лише завдяки вихованню.

Вона — це те, що з неї сформує освіта.

Іммануїл Кант

Найбільше багатство — розум.

Алі-ібн Абі-Таліб

Практична робота

Лабораторія історика

Завдання:

На основі інформації від батьків (бабусь і дідусів, інших родичів), а також доступних писемних і речових джерел:

- 1) порівняй ігри (й іграшки) батьків і власні;
- 2) підготуй повідомлення (міні-проект) про одяг людини в минулому;
- 3) підготуй повідомлення (міні-проект) про харчування людей у минулому;
- 4) склади розповідь про родинні традиції та свята.

Поради:

1. Обери одне з поданих чотирьох завдань цієї практичної роботи, щоб виконати його вдома. Попроси рідних та друзів допомогти Тобі зібрати потрібний матеріал. Щоб успішно виконати завдання, консультуйся з учителем/вчителькою.

2. Підготуй презентацію для представлення результатів свого дослідження однокласникам.

Допоміжний матеріал

Орієнтовний план

*повідомлення про результати дослідження
(у формі запитань)*

1. Яка тема Твоєї розповіді?
2. Чому ця тема Тебе цікавить? Чим вона важлива?
3. Які джерела були використані, щоб створити розповідь на цю тему?
4. Які факти Тобі вдалося встановити? Подай їх у хронологічній послідовності.
5. Які висновки можна зробити на основі цих фактів? Тобі достатньо перелічити свої судження.
6. Наскільки важливі Твої судження? Хто (групи людей, особи) і які уроки здобуде, ознайомившись із цим дослідженням?

1. Познач на шкалі часу дати, вказані в § 25.

2. Внеси у хронологічну таблицю час (роки) заснування українських університетів та провідних наукових об'єднань.

3. Запиши в іменний довідник названі в параграфі прізвища вчених, які здійснили відкриття світового рівня.

4. Познач на контурній карті, де в Україні розташовані:

а) заклади вищої освіти; б) провідні наукові об'єднання.

5. Виконай такі завдання:

5.1. Полічи, скільки століть минуло від утворення на теренах України першого закладу вищої освіти.

5.2. Обчисли, скільки століть минуло від утворення в Європі першого університету до заснування найдавнішого закладу вищої освіти на теренах України.

5.3. У 2022 р. відзначатимемо 390 років від заснування Києво-Могилянської академії. В якому році була створена ця Академія?

5.4. У X ст. київський князь Володимир Великий запровадив у Києві «книжну науку» для дітей знаті. Через 6 століть князь Василь-Костянтин Острозький заснував колегію в м. Острог на Волині. У якому столітті виникла Острозька академія?

5.5. Встанови, який з університетів існує найдовше: Львівський, Харківський чи Київський.

5.6. Встанови послідовність виникнення українських університетів:

А Львівський НУ ім. І. Франка

Б Київський НУ ім. Т. Шевченка

В Харківський НУ ім. В. Каразіна

Г НУ «Київський політехнічний інститут ім. І.Сікорського»

5.7. Встанови відповідність між терміном та його визначенням:

А цінність   1 спосіб відкривати явища, властивості всього існуючого, закони довколишнього світу

Б наука   2 спосіб долучення людини до суспільного життя через освоєння набутків наук та мистецтв і вироблення потрібних для життя умінь та навичок

В освіта   3 заклад вищої освіти, добровільне об'єднання викладачів і студентів для досліджень та підготовки спеціалістів

Г правило   4 припис чи вказівка про те, що, як, коли робити і чого в яких випадках або й ніколи не робити

5 усе (думки, речі), що людина, суспільство визнають вартим уваги, бажаним і корисним

Українці і літальна техніка

Одними з найбільш популярних сьогодні видів літальної техніки є гвинтокрили та космічні кораблі. Винахідником гвинтокрила був **Ігор Сікорський (1889–1972)** — київський авіаконструктор, який емігрував до США. У 1931 році він запатентував проект літальної машини з двома пропелерами — горизонтальним на даху і вертикальним на хвості. 13 травня 1940-го конструктор вперше підняв свою машину у вільний політ. В умовах війни гелікоптери (так свою машину назвав сам І. Сікорський) почали користуватися попитом. Сьогодні фірма Сікорського щороку випускає сотні вертольотів цивільного та військового призначення.

Чимало людей у світі знають ім'я іншого українського вченого-винахідника **Юрія Кондратюка (1894–1941)**. Найбільшим його досягненням є проект розрахунків польоту людини на Місяць. Розрахунки Ю. Кондратюка використали американці, реалізуючи запуск астронавтів на цей природний супутник Землі. У своїй підсумковій книзі «Завоювання міжпланетних просторів» (1929) науковець вивів основне рівняння польоту ракети, розглянув найбільш енергетично вигідні траєкторії космічних польотів, першим сформулював теорію багатоступінчатих ракет, запропонував рецепти ракетного палива.

Засновником космонавтики та конструктором радянської ракетно-космічної техніки був ще один український учений, житомирянин **Сергій Корольов (1906–1966)**. У 1957 році саме Корольов запустив на навколосемну орбіту перший в історії штучний супутник Землі.

Рис. 121. Студент КПІ Ігор Сікорський на літаку власної конструкції. 1914 р.

Рис. 122. Пам'ятник Юрію Кондратюку на його батьківщині, у Полтаві

Рис. 123. Перший штучний супутник Землі

§ 26. Турбота про здоров'я

Завдання перед читанням тексту параграфу

1. Пригадай, що означають слова «здоров'я», «медицина», «спорт».
2. Які асоціації викликає в Тебе словосполучення «Олімпійські ігри»?

Поради

1. Запиши у свій словник незнайомі Тобі слова та додай їх пояснення.
  2. Виділи в тексті параграфу ключові думки.
3. У процесі читання спробуй вималювати собі в уяві низку історичних образів: а) медицину і аптечну справу у Новий час; б) лікування у Середні віки; в) спорт у Новий час; г) вправи на фізичний розвиток у Середні віки. Образи медицини і спорту різних часів допоможуть Тобі дослідити сформульовані в завданнях до цього параграфу проблеми.

1. Здоров'я і тривалість життя. Ранок у кожній родині починається з умивання. Фізичні вправи, чищення зубів, купання — все це для того, щоб людина була здоровою. Про здоров'я людини сьогодні піклуються численні медичні працівники: лікарі, фармацевти, медичні сестри, санітари, які працюють в аптеках, клініках та лікарнях. До послуг кожного спортивні зали, плавальні басейни, спа-салони. Струнка спортивна фігура, легкі рухи, чисте дихання — безсумнівні ознаки краси і здоров'я, а постійний, з дитинства, догляд за тілом — шанс на довголіття.

Але скільки років може прожити людина? Історики-антропологи встановили, що протягом більшої частини людської історії середня тривалість життя людей була невеликою — приблизно 30–35 років. І лише з XVII–XVIII ст. вона почала зростати. Сьогодні, згідно з оцінкою Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), у країнах — членах Європейського Союзу, середня очікувана тривалість життя складає 81 рік, в Україні — 72 (дані на 2016 р.).

Здоровий спосіб життя — дотримання рекомендацій науковців щодо харчування, догляду за тілом, відмова від шкідливих звичок та інше.

Тривалість життя людини залежить насамперед від стану її здоров'я. На стан здоров'я впливають звички, спосіб життя, спадковість, харчування та житлові умови. Кількість хворих у країні залежить від розвитку господарства та медицини, взаємовідносин між людьми та рівня забруднення природи.

Люди завжди намагалися дбати про своє здоров'я. Руси, наприклад, досить поживно харчувалися, зводили дерев'яні хати, прали одяг, регулярно парилися в лазні. Миття, обтирання, трав'яні чаї, одяг з льняного чи конопляного волокна допомагали запобігти тілесним хворобам. Від хвороб, пов'язаних, як тоді вважалося, із підступами зловорожих духів, захищали різні амулети-обереги: персні, намиста, натільні хрести, вишиванки тощо. Оберегами були також освячені чи замовлені сільськими цілителями віночки трав, свята вода, олія (миро), які зберігали у господі. Відвари та настоянки, а також замовляння і молитви для селян були єдиними засобами подолати недугу. Досвід їх використання зберігали, передаючи з покоління в покоління, місцеві чаклуни: волхви, відьми, мольфари. Консультуватись у лікаря та купувати аптечні препарати сільське населення змогло тільки в ХІХ ст.

2. Початки лікарської справи. Перші заклади, що опікувалися німецькими людьми, за джерелами, були закладені в Переяславі, Києві, Львові у ХІІ–ХІІІ ст. Ці заклади зазвичай називали шпиталями, і діяли вони при монастирях. Лікарською справою у Середні віки займалися монахи-«лічці», «зелійники» (аптекарі), костоправи та цирульники (перукарі). Серед київських лічців ХІ ст. милосердям і турботою про хворих виділявся монах Агапіт. За свідченням «Києво-Печерського патерика», грошей за лікування він не брав, зцілював за допомогою трав, самостійно виготовляючи ліки. Славився також умінням добирати харчування для хворого.

Рис. 124. Агапіт Печерський

У ХІV–ХV ст. хворі міщани зазвичай зверталися до цирульників. Цирульники вважалися ремісниками і мали свої цехи. У Київському міському музеї зберігається печатка Київського цеху цирульників із зображенням бритви, ножиць, гребінця з косою, банки з п'явкою й зубних щипців. Згідно зі Статутом цього цеху, майстер-цирульник міг мати одного-двох підмайстрів («молодиків», «челядників») та трьох-чотирьох учнів («хлопців»). Учнем міг стати кожний хлопець віком від 12 років, і навіть неписьменний. Навчання тривало три роки. Учні вчилися ставити банки, виривати

зуби, перев'язувати рани, накладати лещата при переломах, вправляти вивихи, виготовляти різні пластирі для лікування ран.

Вони також вивчали ознаки певних хвороб і, обов'язково, гоління. Цирульники лікували, спираючись на віковий досвід народної медицини та виконуючи приписи лікарів.

Першим українським дипломованим лікарем, про якого ми знаємо, був **Юрій Котермак-Дрогобич** (бл. 1450–1494). Чотири роки Ю. Котермак вивчав медицину в університеті в Болоньї. Працював професором медицини Ягеллонського університету у Кракові, здобув посаду королівського лікаря.

Рис. 125. Пам'ятник Юрію Котермаку у Дрогобичі

3. Епідемії. Від часів Ю.Котермака і до XIX ст. лікарям важко було долати **епідемії** інфекційних хвороб. А вони виникали з періодичністю 8–15 років. У рнизці міст

навіть ввели спеціальну посаду «морового бургомістра». На час епідемії цей посадовець отримував надзвичайні повноваження. Записи одного з таких «морових бургомістрів», аптекаря Яна Аламбека, дозволяють зрозуміти, як ще кілька століть тому боролися з епідеміями. За Аламбеком, 1623 року чума поширилась у Львові через монаха-кармеліта, який прийшов з Кракова. Від нього заразилися місцеві ченці-кармеліти, п'ятнадцятеро з них померло. Хвороба розповзалася. Щоб її відвернути, на дверях повісили кінські черепа. Міщанам пропонували ліки: розчинений у молоці бурштин, оцтову настоянку з волоських горіхів, угорське вино. Попри вжиті «заходи», епідемія чуми 1623 р. забрала 20 тис. життів. Померлих львів'ян ховали за містом, на морових цвинтарях (у «пісках»). На місці одного з таких цвинтарів сьогодні знаходиться сучасний Личаківський цвинтар.

Епідемія (мор, пошесть) — безперервне передавання інфекції від хворих людей або тварин (джерела інфекції) здоровим, яке охоплює одне чи більше поселень.

Чому епідемії виникали переважно в містах? У Середньовіччі міста забудовували хаотично. Вулички вели від воріт до ринкової площі в центрі. Центральні квартали були досить доглянутими, але окраїнні вулиці залишалися не мощеними. Каналізація не бу-

ло, і нечистоти стікали вулицями в міський рів. У межах мурів місто густо забудовували. Тому ізолювати хворих теж було складно.

Починаючи з XVII ст., міста поступово набувають сучасного вигляду. Для нової забудови зносять цілі райони, руйнують старі укріплення. На розчищених ділянках прокладають широкі вулиці, облаштовують просторі площі, розбивають затишні парки. Нові мікрорайони планують так, щоб вулиці перетиналися під прямим кутом і чітко поділяли місто на квартали. Навіть у містечках відкривають аптеки, будують каналізацію та водопровід. Щоб не допустити епідемій, місто регулярно прибирають. Запроваджують ізоляцію інфекційних хворих.

Рис. 126. Аптека-музей у Львові

Успіхам у боротьбі з моровими хворобами сприяли також наукові відкриття. Учені дізналися, що збудниками епідемічних хвороб є мікроорганізми (мікроби), а їх носіями — гризуни та комахи, яким бактерії не шкодять. Ці відкриття допомогли обрати ефективні методи боротьби із заразою — дезінфекцію (зnezаражування) та щеплення (вакцинацію). Розробником наукового вчення про запобігання інфекційним хворобам був французький хімік та мікробіолог Луї Пастер.

Дезінфекція — заходи зі знищення у середовищі життєдіяльності людини збудників інфекційних хвороб, а також їхніх переносників — комах (*дезінсекція*) і гризунів (*дератизація*).

Вироблені ним ще наприкінці XIX ст. правила отримання вакцин у лабораторних умовах успішно використовують до сьогодні.

4. Рухливість на сторожі здоров'я. Якщо колись здоров'ю міщан найчастіше загрожували епідемії, то сьогодні — згубний вплив забрудненого довкілля та недостатня рухова активність (гіподинамія). Уперше із закликом до городян більше рухатися та вибиратися на свіже повітря звернувся французький філософ-просвітник XVIII ст. Жан Жак Руссо. На початку XIX ст. німецький педагог Йоганн Гутс-Мутс розробив гімнастичні вправи

Вакцина — медичний препарат, що складається з ослаблених, вбитих збудників хвороб чи продуктів їхньої життєдіяльності.

для юнаків. Інший вчитель Фрідріх Ян організував перший відкритий гімнастичний майданчик — Турнплац (Берлін). Тут висіли канати, стояли бруси, перекладина, «кінь» для стрибків. До речі, спортивний снаряд «кінь» тоді дійсно був схожий на маленького коня з хвостом із клоччя.

У XIX ст. популярними в Європі стали футбол, теніс, регбі, баскетбол та інші рухливі ігри. Приблизно з 70-х років заможні городяни почали будувати біля своїх помешкань корти — майданчики для гри в теніс. У 1880-х у містах залили перші штучні ковзанки. У 1890-х заклали перші траси для катання на лижах, на початку XX ст. провели перші автомобільні перегони.

Гімнастика та рухливі ігри приваблювали переважно молодь. Займаючись спортом, учні здобували знання про своє тіло та розвивали потрібні для праці і повнокровного життя рухові вміння. Участь у спортивних організаціях пробуджувала патріотичні почуття. Так сталося, зокрема, у тих країнах, де поширився так званий «сокольський рух». Українське гімнастичне товариство «Сокіл» створили у Львові 1894 р. Деяко пізніше виникло товариство гімнастичне й сторожі огневої «Січ» (1900 р.). Саме «Сокіл» і «Січ» найбільше популяризували серед українців гімнастику, а згодом і спорт.

Запровадження занять фізичної культури (тіловиховання) в освітніх закладах Галичини з українською мовою викладання пов'язане з діяльністю Івана Боберського (1873–1947) — учителя німецької мови і дипломованого фахівця з гімнастики. Ставши професором Академічної гімназії у Львові та головою товариства «Сокіл», І. Боберський розробив для гімнастики, яку він назвав руханкою, українську термінологію; підготував молодих учителів як інструкторів; допоміг молоді створити перші руханкові та змагові (спортивні) осередки. Головою найбільшого такого осередку — Українського спортивного кружка (УСК, 1906 р.) певний час був син Івана Франка та учень І. Боберського — Петро Франко (1890–1941). Члени УСК займалися різними видами руханки і змагу. Одним з найбільш популярних був футбол (копаний м'яч).

Рис. 127. Іван Боберський

Наприкінці ХІХ ст. прихильники спорту з різних країн вирішили відродити античні Олімпійські ігри. Для цього, за пропозицією барона П'єра де Кубертена (1863–1937), було створено **Міжнародний олімпійський комітет (МОК)**. П. Кубертен був також автором **Олімпійської хартії** — документа, в якому викладені основні засади діяльності МОК. **I Олімпійські ігри розпочалися 6 квітня 1896 р.** в Афінах. Участь у них взяли 245 атлетів з 14 країн світу. Відтоді Олімпійські ігри традиційно проводять що чотири роки, окремо — для змагань із зимових та літніх видів спорту. ХХХІ літні Олімпійські ігри вперше відбулися в Південній Америці (Ріо-де-Жанейро, Бразилія, 2016 р.). Учасниками Ігор були команди зі 186 країн, спортсмени виборювали 5 310 медалей.

Рис. 128. П'єр де Кубертен

Олімпійський рух — громадський рух, добровільне об'єднання громадян і організацій з метою популяризації здорового способу життя і розвитку фізичної культури та спорту.

Запитання на застосування умінь і знань

- Наскільки суттєвих змін упродовж історії зазнали:
  - тривалість життя людини;
  - медицина й аптечна справа;
  - ставлення людей до медицини та спорту?
- Чи справді здоровий спосіб життя — це необхідна умова довголіття?
- Чи можна стверджувати, що розвиток медицини сприяв зростанню середньої тривалості життя людини?
- Чи зростав у суспільстві потяг до здорового способу життя?

Висновок доведи.

Поради:

Щоб підготувати розгорнуту відповідь на кожне із запитань, скористайся додатковими джерелами та власним досвідом. Обговори ці запитання з рідними та однокласниками.

Обміркуй вислови

Підтримай або спростуй наведені судження.

Здоров'я — не все, але все без здоров'я — ніщо!

Сократ

З усіх наук найблагороднішою є медицина.

Гіппократ

1. Познач на шкалі часу дати, вказані в § 26.

2. Внеси у хронологічну таблицю час (роки) заснування українських молодіжних товариств «Сокіл» та «Січ», а також дату перших Олімпійських ігор сучасності.

3. Запиши в іменний довідник названі в параграфі прізвища медиків та організаторів спортивного руху.

4. Виконай такі завдання:

4.1. Полічи, скільки років минуло від утворення українських товариств «Сокіл» та «Січ».

4.2. Обчисли, скільки століть минуло від часів Агапіта до часів Юрія Дрогобича.

4.3. У 2024р. відзначатимемо 130-річчя заснування у Львові товариства «Сокіл». В якому році це товариство було створене?

4.4. Чотири роки по проведенні I Олімпійських ігор сучасності заснували товариство «Січ». У якому столітті воно виникло?

4.5. Обчисли, скільки років минуло від перших до останніх Олімпійських ігор сучасності.

4.6. Встанови, який з цих медиків жив у Новий час: Луї Пастер, Юрій Котермак-Дрогобич чи монах Агапіт.

4.7. Встанови хронологічну послідовність життєдіяльності осіб:

А Юрій Котермак-Дрогобич	Б Агапіт-лічець
В Іван Боберський	Г Гіппократ

4.8. Встанови відповідність між терміном та його визначенням:

А Олімпійський рух	1 безперервне передавання інфекції від хворих людей або хворих тварин здоровим людям, що охоплює одне чи більше поселень
Б дезінфекція	2 дотримання наукових рекомендацій щодо харчування, догляду за тілом, відмова від шкідливих звичок та ін.
В епідемія	3 громадська діяльність та добровільне об'єднання громадян і організацій з метою популяризації здорового способу життя і розвитку фізичної культури та спорту
Г вакцина	4 заходи зі знищення у середовищі життєдіяльності людини збудників інфекційних хвороб і комах та гризунів — їхніх переносників
	5 медичний препарат, що складається з ослаблених, вбитих збудників хвороб чи продуктів їхньої життєдіяльності

Батько медицини

«Батьком» сучасної медицини вважають давньогрецького філософа **Гіппократа (бл. 460 – бл. 370 р. до н. е.)**. В укладеній ним книзі «Колекції Гіппократа» описувалися симптоми (ознаки) та перебіг багатьох хвороб. Автор не радив використовувати для лікування амулети й замовляння. Натомість пропонував розпочинати з обстеження хворого, рекомендував лікарям вивчати досвід колег. Він довів, що будь-яка хвороба є наслідком шкідливих для організму змін, кожна з яких має причини в умовах та способі життя, якості харчування, сну тощо. Гіппократу приписують авторство присяги, яку традиційно складають лікарі.

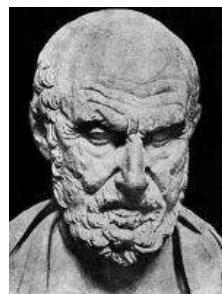

Рис. 129. Гіппократ.
Погруддя
III–II ст. до н. е.

Клятва Гіппократа

(зі скороченнями)

«Я засвідчую під присягою перед лікарями Аполлоном, Асклепієм, Гігією та Панацеєю, беручи у свідки всіх богів та богинь, і відповідно до моїх здібностей та мого розуміння даю таку клятву:

— Цінувати нарівні зі своїми батьками того, хто навчив мене лікарської умілості.

— Жити спільно з учителем, а при потребі — ділитися з ним своїми достатками.

— Його нащадків вважати своїми братами, а вмліість, якою вони захочуть оволодіти, передавати їм безкорисливо і без письмової домовленості.

— Знаннями, усними повчаннями, правилами, інструментами та всім іншим, що передбачено навчанням, ділитися зі своїми синами, синами мого вчителя та учнями, пов'язаними зобов'язаннями і клятвою, даною за законами лікарської професії, але тільки з ними й ні з ким більше.

— Режим своїм хворим приписувати задля їх блага, відповідно до моїх знань і мого розуміння, утримуючись від завдання їм будь-якої шкоди.

— Ніколи не приписувати нікому на його прохання смертельного засобу і не підказувати йому способу здійснення подібного задуму. <...>

— Про що б я не дізнався під час виконання своїх професійних дій або окрім них, що б не побачив і не почув про дії людського життя, які не слід будь-коли розголошувати, я змовчу, вважаючи це таємницею.

Не мушиш, але спробуй

Зістав клятву Гіппократа та Кодекс істориків. Які обов'язки істориків нагадують Тобі обов'язки лікарів?

§ 27. Минуле дозвілля: ігри та іграшки

Завдання перед читанням тексту параграфа

1. Пригадай, що означають слова «праця», «дозвілля», «гра».
2. Які асоціації викликає в Тебе слово «розвага»?

Поради

1. Запиши у свій словник незнайомі Тобі слова та додай їх пояснення.
2. Виділи в тексті параграфа ключові думки.
3. У процесі читання спробуй вималювати собі в уяві низку історичних образів: а) ігри у Новий час; б) ігри у Середні віки; в) іграшки у Новий час; г) іграшки у Середні віки. Образи гри та іграшки різних часів допоможуть Тобі дослідити сформульовані в завданнях до цього параграфа проблеми.

1. Ігри та розваги. Здавалось би, всі знають, що таке гра. Чимало людей упевнені, що гратися належить тільки дітям. У дитини справді багато часу на дозвілля. Діти не мають обов'язку заробляти на сім'ю. Вони не виконують складних домашніх робіт. Тож удома, в дитячому садку і навіть у школі діти граються, тобто імітують (наслідують, відтворюють) інші види діяльності. Мета такої імітації — навчальна і водночас розважальна. Діти, розважаючись, навчаються бути дорослими. Вони вчаться мимоволі. Так влаштовано природою. Адже граються не тільки люди. Граються молоді тваринки, причому і домашні (котики, песики), і дикі (левенята, слоненята, оленята і т. д.). У грі вони вчаться діяти так, як дорослі особини: пробують полювати, захищати здобич, тікати і ховатися, рятуючись від ворогів, тощо. Отже, минуле гри навіть триваліше, ніж минуле Людини.

Дозвілля — відпочинок, час, упродовж якого відновлюється нормальний стан організму. Зазвичай відпочинок має такі стадії: стомленість, розслаблення, відновлення сил, розвага.

Та хіба тільки діти люблять розважатися? На дозвіллі дорослі теж співають і танцюють. У вільний від роботи час вони грають у футбол, волейбол, шахи тощо. Потяг до змагання на вправність, силу, витривалість не залежить від віку. В окремих дорослих такі змагання стали їхнім хобі чи навіть професією. Як приклад назвемо заняття альпінізмом, велосипедні прогулянки, подорожі на яхтах, а також професійний спорт: плавання, бокс, регбі і т. д. Отже, гра, як і їжа чи рух, приносить задоволення. А задоволення — це винагорода від природи за корисні для збереження свого виду дії.

Яка ж користь від розваг? Якщо діти, граючись, вчаться дорослого життя, то дорослі — навпаки. Для них розваги — це спосіб повернутись у дитинство, коли людина ще не усвідомлювала усіх складнощів життя і не боялася каліцтва та смерті. Тож для дорослого розважитись означає зняти психічне напруження, забутись, щоб уникнути стресу.

2. Свята і будні. Дорослі розважаються у вільний від праці час. Так було завжди. Попри те, що колись працювати було фізично важко, та й роботи було багато.

Під час сільськогосподарських робіт українські селяни трудилися від світанку до смеркання. У майстернях і на фабриках робочий день теж тривав 12–16

Свято — день або дні, коли урочисто відзначають видатні події, пам'ятні дати.

годин. Вільним від праці щотижня був тільки один день: християни виділяли на відпочинок неділю, юдеї — суботу, мусульмани — п'ятницю. Пояснювали існування неробочих днів, спираючись на релігійне вчення. Згідно з Біблією, наприклад, Бог створював світ упродовж шести днів, а на сьомий — відпочивав.

Не працювали також у свята — дні, виділені для відзначення важливих, на думку людей, подій, реальних або уявлених. Для нагадування про значимий день у давнину розігрувалися різні сценки, виконувалися пісні і танці, які символічно відтворювали відповідну подію. Наприклад, з часів Русі-України і по сьогодні, демонструючи глядачам п'єску-вертеп та колядуючи, діти і дорослі відтворюють

Рис. 130. Античний амфітеатр. III ст. до н. е. Херсонес

події Біблії, пов'язані з народженням Ісуса Христа.

До прийняття християнства наші предки теж святкували. У час зимового сонцестояння вони зображали тварин та щедрували, вшановуючи новонароджене Сонце — Коляду. В основу поклоніння Коляді лягло зауважене давніми людьми явище: починаючи з 25 грудня, світловий день поступово стає довшим, Сонце повертає на весну. До літнього сонцевороту (21 червня) прив'язане інше свято — вшанування бога Купала, який турбувався про польові

плоди. Забави в ніч на Івана Купала (з 6 на 7 липня), які так захоплюють сучасну молодь, колись були магічними діями з очищення за допомогою вогню й води. З часом народні забави та ігри втратили прямий зв'язок із заняттями та віруваннями людини, перетворившись з обрядів, якими вшановували богів чи людські звершення, на самостійну людську діяльність — розваги.

До речі, сучасний театр теж починався із сільських святкувань. Родом він з античної Греції. Тут традиційно вшановували бога рослинності, родючості, вологи, покровителя виноградарства та виноробства Діоніса. Під час свята виголошували похвали цьому богові — дифірамби та співали пісні-діалоги, зміст яких можна було передати сценічною дією. З часом для Діонісій почали писати п'єси — трагедії й комедії, а для виконання вистави придумали спеціальну будівлю — амфітеатр (рис. 130).

Театр — вид мистецтва, що відображає життя в сценічній дії, яку виконують актори перед глядачами. Театром часто називають установу, групу артистів, які дають сценічні вистави, і приміщення, будинок, у якому вони відбуваються.

3. Гра та праця. У дорослих часу на розваги небагато. Натомість діти сьогодні більшість свого дозвілля проводять, граючись. І не тільки тому, що вони фізично слабші від дорослих та менш витривалі. Не лише через те, що батьки люблять своїх дітей та дбають про них. Ігри потрібні, щоб дитина краще розвинулася фізично, виробила розумові навички та зміцніла психічно. Цьому сприяють футбол, баскетбол, волейбол, хокей, теніс, різні бойові мистецтва та інші види спортивних ігор. Сьогодні такі ігри — це частина виробництва (індустрії) розваг. У спорті є професійні гравці, для яких гра — це робота, а не розвага. Вони працюють для глядачів-вболівальників, які отримують задоволення, спостерігаючи за грою. А організують кожне таке дійство люди, для яких спорт — це бізнес — надання послуг з метою прибутку.

Праця — цілеспрямована діяльність людини для збереження, видозміни і пристосування довкілля до своїх потреб, виробництво матеріальних і духовних цінностей, будь-яких товарів чи послуг.

Розвага — те, що розвеселяє, забавляє людину, піднімає її настрій.

Інша велика група ігор — це навчальні (дидактичні) ігри. Дівчатка, наприклад, готуються до ролі матері, бавлячись ляльками. А хлопці вчаться захищати Вітчизну, граючи у війну.

Низка навчальних ігор спеціально придумані дорослими. До них належить розв'язування кросвордів та шарад, стратегії, змагання знавців (олімпіади, диспути, турніри), мистецькі конкурси та виставки, дитячий театр. Дуже популярні сьогодні навчальні ігри онлайн, завдяки яким можна опанувати різні галузі знань: кулінарію, музику, медицину, природознавство, математику і, звичайно ж, історію.

До речі, окремі мистецькі та інтелектуальні ігри теж стали сьогодні частиною індустрії розваг. Серед найпопулярніших в Україні — Євробачення, шоу «Голос країни», «Х-фактор», брейнинг «Що, де, коли?» та інші.

Навчальні ігри у школі використовуються, щоб полегшити учням процес навчання. А навчання — це усе ж праця, а не розвага. Навчаючись, людина цілеспрямовано набуває потрібних їй знань та умінь, виробляє корисні для себе ставлення: до себе, до людей та до довкілля. Добре вчитися нелегко. Але й у минулому діти багато працювали. Ще в ХІХ ст. дитяча праця на фабриках і навіть у шахтах була звичайним явищем в усій Європі. Починаючи з 8–10-річного віку, діти виконували на підприємствах посильні для них роботи. Працюючи нарівні з дорослими, вони отримували в декілька разів меншу платню. Їм забороняли, перебуваючи на робочому місці, дивитися у вікно та чимось гратися. За порушення встановлених правил роботи дітей штрафували, сварили та били.

Працювали на промислових підприємствах діти робітників, а також сироти. Децю краще жилося учням ремісників і дітям селян. Але й вони були змушені працювати, не покладаючи рук, і часто були биті своїми вчителями і батьками. Шмагали дітей не тільки вдома і на роботі, а й у школі: за неправильну відповідь, невиконання домашнього завдання, недисциплінованість. Заборонили фізичні покарання дитини лише в середині ХХ ст. Спочатку заборона стосувалася тільки вчителів, з порівняно недавнього часу — і батьків. Наприклад, у Швеції закон про повну заборону фізичного насильства над дитиною парламент схвалив у 1979 році, а в Німеччині — тільки у 2000 р.

В Україні домашнє насильство чоловіка над жінкою, батьків над дітьми так само карається законом. Залучати дітей у віці до 15 років до виконання господарських робіт у нас теж заборонено, навіть за платню. Працювати на нешкідливих для здоров'я

роботах можна з п'ятнадцятирічного віку. Робочий день неповнолітнього має тривати не більше ніж 6 годин з оплатою, що відповідає відповідній платні дорослого.

Міжнародне законодавство теж захищає права дітей. Найважливішим документом міжнародного права в цій ділянці є **Декларація прав дитини**, ухвалена 1959 р. Організацією Об'єднаних Націй (ООН). А дев'ять років перед тим було запроваджене одне з найстаріших міжнародних свят — **Міжнародний день захисту дітей**. В Україні та інших країнах світу його відзначають щороку 1 червня. День захисту дітей служить додатковим нагадуванням про дотримання прав дитини на життя, свободу думки і релігії, на захист від фізичного та психологічного насильства, на освіту, відпочинок та дозвілля.

4. Чим дитячі ігри відрізняються від забав дорослих? На відміну від дорослих, діти граються, використовуючи іграшки. Ми звикли до того, що іграшка — спеціальний предмет, виготовлений для гри: лялька, солдатик, кубики, іграшкова зброя тощо. Але гратися можна будь-якими предметами. Достатньо, наприклад, узяти мітлу чи сісти на килим і уявити собі, що вони можуть літати, або одягнути на голову кепку задом наперед, повіривши, що таким способом стаєш невидимим. Можливо, саме так, з дитячих фантазій прийшли у наші казки чарівні предмети.

Рис. 131. Тваринки. IV тис. до н. е.
Тальянки

Рис. 132. Давньогрецька лялька

А як виглядають дитячі іграшки? Ляльки — це моделі (спрощені зображення менших розмірів) людей, найчастіше, дітей, з якими дитина товаришує або за якими доглядає. Роль ляльки

виконують також іграшкові звірі. Сучасні ляльки виготовляють з тканини й пластмаси. Натомість колись використовувалися усі доступні природні матеріали: тканина, дерево, камінь, кістка, солома, віск, глина тощо. Маленькі глиняні тваринки, які можна трактувати як іграшки (рис. 131), археологи знайшли в поселеннях трипільської культури (бл. 30 ст. до н. е.).

Зазвичай ляльками граються дівчатка, імітуючи поведінку матерів та старших сестер. Найдавнішу ляльку на території України знайшли під час розкопок античної Ольвії. Це невелика скульптурка (6,3 см) з сіро-жовтої глини. Руки й ноги цієї ляльки прикріплені до тулуба таким чином, що можуть рухатися (рис. 132). У Греції (коли діти, особливо дівчатка, досягали повноліття) було прийнято приносити іграшки дитинства в жертву богам.

Хлопці воліють іграшки, за допомогою яких можна змоделювати (спрощено відтворити) ситуації, у яких головними дійовими особами є чоловіки. Улюбленими іграшками багатьох поколінь хлопчиків були іграшкова зброя, солдатики, коники, возики, пізніше машинки, кубики, з яких можна звести різноманітні будівлі. У Звенигороді (Львівська обл.) археологам пощастило знайти дерев'яну іграшкову шаблю з XII ст.

Усі давні іграшки були саморобними. Часто їх виготовляли самі діти. Натомість сьогодні виробництвом іграшок займаються спеціалізовані фірми. Вибір іграшок доволі широкий: від моделей героїв мультфільмів та фільмів для дітей до придуманих дорослими наборів деталей та інструментів — конструкторів і комп'ютерних ігор.

Запитання на застосування умінь і знань

1. Яких змін упродовж історії зазнали: а) ігри б) іграшки?
2. Чи справді дозвілля для людини не менш корисне, ніж праця?
3. Чи можна стверджувати, що гра — це спосіб набуття досвіду, не менш цінний ніж праця і навчання?
4. Яка користь ігор та іграшок для дитини?

Поради:

Щоб підготувати розгорнуту відповідь на кожне із запитань, скористайся додатковими інформаційними ресурсами та власним досвідом. Обговори ці запитання з рідними та однокласниками.

Шахи

Грою для розумних завжди вважали шахи. У шахи грають двоє. Дошка складається з 64 клітин — білих і чорних. Поле розміщується так, щоб кутове поле праворуч кожного гравця було білим. На старті гравці мають по 8 фігур і по 8 пішаків.

Рис. 133. Гра в шахи
(старовинна індійська картина)

Гра — попередниця шахів — з'явилася в Індії на початку нашої ери і називалася «чатуранга». Головна відмінність від сучасних шахів полягала в тому, що рух фігур визначався вкиданням грального кубика. Наприкінці V ст. в Азії на зміну азартній «чатуранзі» прийшов «шатранж» — гра, що вимагала розмірковувань і послідовних дій. Розвинули і вдосконалили цю гру араби. У XIII ст. «шатранж» з'явився в Іспанії, а через 100 років — в Англії, Німеччині та Франції. Перший міжнародний чемпіонат з шахів проходив у 1851 р. в Лондоні (Велика Британія). Популярність шахів сьогодні пов'язана з тим, що вони поєднують елементи мистецтва, науки і спорту.

Не мусиш, але спробуй

Якими своїми характеристиками шахи нагадують науку, якими — мистецтво, а якими — спорт?

Якщо хочеш перевірити себе

Завдання:

1. Назви відомі Тобі зміни, яких упродовж історії зазнало господарство України.
2. Перелічи зміни, які відбулися у сфері української освіти й науки за час їх існування.
3. Розкрий хоча б окремі причини зростання тривалості життя українців упродовж останніх століть. Наведи докази на користь свого судження.
4. Спробуй передбачити, які види робіт, професії можуть з'явитися через кілька десятиліть, століття. Поясни підстави своєї гіпотези.

Загадки, прислів'я, приказки

1. Придумай загадки про здоров'я, навчання та його результати, працю та дозвілля.
2. Відшукай по одному-два прислів'я про здоров'я, працю, освіту, відпочинок або гру. Поясни, чим вони Тебе зацікавили.

Товариські змагання

1. Гра «Що коли відбулося».

Завдання. Упродовж 2 хв написати хронологію подій (дати), що відбулися на теренах України у Середньовіччі / у Новий час.

Інструкція. Записані події треба назвати, а помилково вписані дати вилучити. Переможцем буде той, у кого хронологічний ланцюжок виявиться довшим.

2. Гра «Чи знаєш Ти історичну термінологію».

Завдання. Упродовж 3 хв записати терміни, які можна використати, розповідаючи про господарство / відносини між суспільними (соціальними) групами / державне будівництво / захист Батьківщини / освіту і науку / мистецтво княжої / козацької доби, доби визвольних змагань українців за власну державність / доби незалежності України.

Інструкція. Кожний з гравців може попросити інших пояснити, у зв'язку з якими подіями або особами будуть вживатися названі терміни. Терміни, використання яких гравці не зможуть пояснити, треба з переліку викреслити. Переможцем стане той/та, хто на завершення гри матиме довший перелік записаних термінів.

3. Гра «Хто ким був».

Завдання. У межах 2 хв назвати імена, прізвища історичних осіб, які були князями Русі-України / гетьманами України / українськими педагогами та вченими / українськими письменниками та митцями.

Інструкція. Кожний гравець мусить вказати іншим учасникам змагання підстави, на яких він включив до переліку персоналії, участь яких в управлінні, поширенні освіти, творенні літератури або інших мистецтв викликала сумнів. Переможцем буде той, у кого список історичних діячів після перевірки залишиться найдовшим.

4. Гра «Що з ким трапилось на цій території».

Завдання. Назвати обраний навмання регіон України. У межах 2 хв перелічити історичні події і персоналії, з якими він пов'язаний.

Інструкція. Нанести на контурну карту умовні межі історичних земель України. Писати на карті назви цих земель непотрібно. Розрізати цю карту на частинки так, щоб на кожній був хоча б один повністю позначений історичний регіон. Частини карти, контурами історичних земель до долівки, змішати. Кожний учасник/учасниця гри має навмання обрати одну частинку карти. Розповісти про

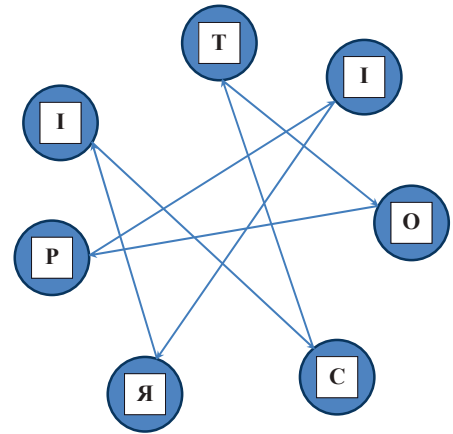
свій регіон треба по черзі. У випадку, коли хтось з учасників просить обґрунтувати зв'язок названої події, особи з регіоном, такий зв'язок треба підтвердити фактами. Події та особи, зв'язок яких з теренами історичної землі не підтверджені, з переліку вилучаються. Переможцем буде той/та, в кого перелік подій та імен — найбільший.

Шифрограми

1. Знайди два важливі для Тебе вислови про історію та зашифруй їх, помінявши букви у словах місцями. При цьому перша і остання букви в кожному слові мають залишатися на своїх місцях. Попроси когось із однокласників прочитати Твій запис.
2. Назви зображені на рисунку олімпійські види спорту.

Головоломка

Незавершені вислови

- 2.1. Всі ми родом з ... . (А. де Сент-Екзюпері)
- 2.2. Найкращий спосіб зробити дітей хорошими – це зробити їх ... . (О. Уальд)
- 2.3. У дітей немає ні минулого, ні майбутнього, зате, на відміну від нас, дорослих, вони вміють користуватися... . (Ж. де Лабрюйєр)

Обдумай спільно з рідними

Переглянь перелік рекомендованої для читання художньої літератури (с. 271). Обери, порадившись з ріднею, твори, які Ти прочитаєш улітку.

Відгадки та розшифровки

Вступ

Ребуси: дослідження; майбутнє; досвід; минуле; історія.

Кросворд: 1) інформація; 2) дослідник; 3) таємниці; 4) помилок; 5) процес; 6) вчені; 7) явище.

Ключове слово: історія.

Тема 1.

Загадки: 1) час; 2) час; 3) час; 4) рік; 5) дні тижня; 6) календар.

Ребуси: ера; період; календар; час; хронологія.

Кросворд: 1) Геракл; 2) Прометей; 3) Космос; 4) Хаос; 5) Океан.

Ключове слово: епоха.

Тема 2.

Загадки: 1) земля; 2) Батьківщина.

Добір рим: 1) Україна; 2) держава.

Ребуси: простір; мапа; народ; держава; регіон.

Шифрограми: Природні умови суттєво впливають на життя людей, а діяння людини — на природу.

Перша держава українців — Русь.

Україна — єдина, цілісна держава.

Історичні регіони не мають чітких меж.

Тема 3.

Загадки: 1) історичне джерело; 2) ієрогліфи; 3) бібліотека.

Шифрограми: Обставини життя, погляди і бажання людей впливають на зміст історичних джерел.

Речі та будівлі – важливе джерело інформації.

Варто збирати і зберігати джерела до історії своєї родини — родинний архів.

Ребуси: архів; музей; археологія; експонати; легенда.

Тема 4.

Загадки: 1) життя; 2) правда; 3) кінна статуя; 4) куля.

6а) Хмельницький; 6б) Крути.

Шифрограма: Хто не знає свого минулого, той не вартий свого майбутнього (М. Рильський).

Тема 5.

Загадки: 1) думка; 2) розум; 3) знання.

Пропуски в реченнях: 1) минуле; 2) правди.

Тема 6.

Незавершені вислови: 1) дитинства; 2) щасливими; 3) сьогоднішнім.

Навчальне видання

Пастушенко Роман Ярославович

ВСТУП ДО ІСТОРІЇ

**Підручник для 5 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Головний редактор Іван Білах

Редактор Ігор Миколів

Комп'ютерне верстання Мар'яни Тераз

Дизайн Любомира Бейгера

У художньому оформленні підручника використано роботи

художника Олега Шупляка

Науковий редактор Мар'ян Мудрий

Картографічні роботи Мирослав Зінкевич

Підписано до друку 20.08.2018 р. Формат 70x100 1/16.

Папір офсетний. Гарнітура SchoolBook. Друк офсетний.

Умовно-друк. арк. 22,032. Обл.-вид. арк. 19,0. Наклад 15860 прим. Зам.

ТзОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів

видавничої справи ТР №28 від 09. 06. 2005 р.

www.aston.te.ua, E-mail: tovaston@gmail.com